قاضي قادن جو ڪلام

(سنڌ ۾ ان جو اڀياس)

هيرو ٺڪر

قاضي قادن جو ڪلام

قاضي قادن جو ڪلام

[سنڌ ۾ ان جو اڀياس]

هيرو ٺڪر

ضميمو / ترتيب
گل محمد ٽنيو

روشني پبليڪيشن
ڪنڊيارو
1996ع

ROSHNI BOOK NO. 109

ڪتاب : قاضي قادن جو ڪلام
هيرو ٺڪر
ڇاپو : پهريون © روشني 1996ع
ڪمپوزنگ : راڻو ميگهواڙ، نيو سنڌ ٽيڪ ڪمپوٽر ڪمپوزر، حيدرآباد.
ڇاپيندڙ : فائين ڪميونيڪيشن حيدرآباد
ڇپرائيندڙ : روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو
قيمت : 90.00 رپيا

ٽائيٽل ڊزائين: عبدالرسول عباسي

QAZI QADAN JO KALAM
(The Research Work on Poetry of Qazi Qadan)
HEERO THAKUR

First Eddition © Roshni 1996
Composed by. Rano Meghwar, New Sindh Tech Composers Hyderabad
Printed by. Fine Communicaion, Hyderabad
Published by. Roshni Publication, Kandiaro

ارپڻا

ان زمين کي
جا سنڌ سڏجي ٿي
۽
انهن ماڻهن کي
جيڪي سنڌي سڏجن ٿا.

هيرونڪر

فهرست

- ٻه اکر	گل محمد تتيو	9
- شڪر گذاري	هيرو ٺڪر	13
- مهاڳ	جٿرامداس دولترام	14
- دعائون ۽ مبارڪون	رام پنجواڻي	19
1. پس منظر		21
2. قاضي قادن جي نالي بابت صفائي		24
3. قاضي قادن جي شاعري بابت		25
4. دستخط ۽ ان جي ملڻ جي هنڌ بابت حقيقتون		32
5. گرنٿ ۽ بيٺن جي سَنَد		39
6. قاضي قادن جي زندگي بابت		50
7. قاضي قادن جي شاعري		63
8. قاضي قادن جا 112 ناياب بيت		76
• ضميمو: الف		
- قاضي قادن جا اڳيان ست بيت		105
• ضميمو:ب		
- ڏاريا بيت		106
قاضي قادن جي ڪلام جو سنڌ ۾ اڀياس		107
• ضميمو: الف		
1. قاضي قاضن يا قاضي قادن	ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	109
2. مهدي جونپوري ۽ قاضي قادن	ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي	113
• ضميمو: ب		
1. قاضي قادن جو ڪلام	ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو	125
2. قاضي قاضن ۽ ان جي شاعري	ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	161
• ضميمو: ج		
- ٻه علمي خط		
1. قاضي قاڻن جو ڪلام	سراج	211
2. قاضي قادن جو ڪلام	تنوير عباسي	212

پس اکر

هيري ٺڪر جو جيڪو "قاضي قادن" جو ڪلام گمناميءَ مان ڪڍي اُجاري سنواري سنڌي ادب کي سوکڙي طور سونپيو ويو آهي سو سچ ته سنڌي ادب لاءِ سنڌس املهه تحفو آهي، جنهن سان نه رڳو سنڌي ادب جي تاريخ ۾ "قاضي قادن جو ڪلام" بلڪ خود هيري ٺڪر جو نالو به هميشه هميشه ياد رکيو ويندو.

"قاضي قادن جو ڪلام" جيئن ئي هيري کي هٿ لڳو ته هن صاحب ڏينهن جا ڏينهن توڙي راتين جون راتيون پنهنجو نور نچوئي هر بيت ۾ هر بيت جي هر سٽ تي سؤ بار سوچي ان جون پڙهڻيون مقرر ڪيون ۽ ان سان گڏ هر بيت جي معنيٰ ۽ شرح پڻ لکي شامل رکيائين ته جيئن اسان جهڙن مت جي موڙهن کي قاضيءَ جي ڪلام سمجهڻ ۾ آساني ٿئي. سو جيئن ئي هيري جو هيءُ ڪتاب "قاضي قادن جو ڪلام" سنڌ ۾ پهتو ته هٿ سنڌي ٻوليءَ جي عالمن ۽ علم دوستن ۾ نئون روح ڦوڪجي ويو.

سنڌ جي هر ناميارى محقق قاضي قادن جي ڪلام کي پنهنجي پنهنجي نقطهٔ نظر سان پرکيو ۽ پروڙيو ۽ اهڙي طرح هن ڪتاب جي وسعت سان سنڌي ادب ۾ هڪ شاندار بحث جنم ورتو.

اسان جي جن ناميارن محققن قاضي قادن جي ڪلام تي الڳ الڳ پنهنجا ليک لکي پڌرا ڪيا تن مان ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي ۽ ٻيا ڪيترائي پيش پيش رهيا.

سو مون پڻ ڪافي عرصي کان اها ڪوشش ڪئي ته هيري ٺڪر جو ڪتاب "قاضي قادن جو ڪلام" ۽ "سنڌ ۾ ٿيل ان جي تنقيدي اپياس" کي سهيڙي ڪتابي صورت ۾ ڇپرائي پڌرو ڪجي ته اهو مواد سنڌي ادب لاءِ ڏاڍو لاڀائتو ثابت ٿيندو. جڏهن اهڙو ذڪر مون روشني پبليڪيشن وارن سان ڪيو ته انهن اهڙو مواد ڇپرائڻ لاءِ هاڪار ڪئي ۽ پوءِ مون اهو سمورو مواد سهيڙي سندن حوالي ڪيو پر جيئن ته ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو رايو

هو تہ قاضي قادن متعلق سندس مواد کي الڳ طور تي ڪتابي صورت ۾ ڇپرائي پڌرو ڪيو وڃي، سو سندن راءِ موجب سندن مواد کي الڳ طور تي ڪتابي صورت ۾ ڇپرايو ويندو. باقي مواد کي ضميمي طور "قاضي قادن جي ڪلام جو سنڌ ۾ اڀياس" جي سري سان هن ڪتاب ۾ شامل رکيو اٿم.

اميد تہ اسان جي هيءَ پيشڪش علم دوستن ۽ عام پڙهندڙن کي پسند ايندي.

گل محمد

شڪر گذاري

مان شري راجا رام شاستريءَ جو تهدل شڪر گذار آهيان، جنهن مون کي قاضي قادن جي بيتن واري دستخط جي فوٽو اسٽيٽ ڪاپي (چار صفحا) ڏني ۽ پڻ هن ڏس ۾ سوڌ ڪرڻ لاءِ همٿايو.

هن سڄي ڪم ۾ دادا جٺرامداس دؤلترام جو خاص چاهه رهيو آهي. هو وقت بہ وقت مون کي هن ڪارج جي اهميت ياد ڏياري، ان کي سر انجام ڪرڻ لاءِ اتساهه بخشيندو رهيو آهي.

دهلي يونيورسٽيءَ ۾ سنڌي شعبي جي سربراهه ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي جو مان خاص طرح شڪر گذار آهيان، جنهن شروع کان وٺي منهنجي رهبري ڪئي آهي. هن مون کي قدم قدم تي ساٿ ڏنو. هن صاحب پنهنجي خانگي لئبرريءَ جا دروازا مون لاءِ کولي ڇڏيا. ڪيترائي پراڻا ۽ ناياب ڪتاب مون کي اڀياس ڪرڻ لاءِ ڏنا ۽ آنديءَ مانجهيءَ مون کي سڏ ۾ سڏ ڏيئي پنهنجي روشن صلاحن سان مون کي هن ڏکي راهه طئہ ڪرڻ ۾ مدد ڪئي.

بزرگ شاعر شري نارائڻ شيام جو بہ شڪر گذار آهيان، جنهن ڏينهن جا ڏينهن مون سان گڏ ويهي، منهنجون طئہ ڪيل پڙهٽيون ڏنيون ۽ پنهنجي بزرگيءَ، شعور ۽ ڄاڻ سان انهن جي صحت ۾ اضافو آندو.

مان پنهنجي متر ڊاڪٽر موتي لعل جوتواڻي، ڊاڪٽر پرسي گدواڻي، سرو شري ٻلديو آنند ساگر، هري همٿاڻي، چندن ٺڪر، ڀيڻ ڪملا هيرانند جو بہ شڪر گذار آهيان، جن جو ڪنهن نہ ڪنهن طرح هن ڪوشش ۾ سهڪار رهيو آهي. آخر ۾ شڪر گذار آهيان، دادي رامي آڏواڻي ۽ هري موٽواڻيءَ جو، جن جي سهڪار منهنجي اتساهه کي وڌايو آهي.

– هيرو ٺڪر

مهاڳ

اٽڪل ٻه ورهيه ڪن ٿيا ته هيري ٺڪر ۽ موتيلال جوتوانيءَ مون کي ٻڌايو ته قاضي قاضن (قاذن) جا هڪ سوَ ڪان ٻه وڌيڪ بيت هرياڻا جي هڪ ڳوٺ جي مڻ مان لڌا ويا آهن. اهي پراڻي ديوناگريءَ ۾ لکيل آهن. ڪنهن سنڌيءَ، جنهن کي ياد هئا، جو سنڌ ۾ ڳائبا هئا. ان ڪان ٻڌي هن مڻ وارن ٻين "ستن" جي واڻيءَ سان گڏي، ٻڌائي رکيا آهن.

ڪجهه وقت بعد راجا رام شاستري، جنهن کي مڻ مان اهي بيت مليا هئا، سو مون کي گڏيو ۽ انهن کي سوڌي ڇپائڻ جون ڳالهيون ٿيون.

نيٺ قصو ائين بڻيو جو هيري ٺڪر اهو بار اتساهه امنگ سان، پاڻ راجا رام سان ڳالهيون ڪري، پاڻ تي هموار ڪيو ۽ شڪر آهي ته ان ڪتاب جو هيءُ پهريون ڇاپو نڪري رهيو آهي.

هيري ٺڪر کي هيءُ املهه ادبي هيرو هٿ آيو آهي، جنهن کي پڌرو ڪرڻ ڪري، سنڌين لاءِ هت ڀارت ۾ ۽ ان ڪان پڻ وڌ پاڪستان ۾، سنڌي ٻوليءَ جي اتهاس خاطر، سنڌس ان ڪم لاءِ چڱو قدر ٿيندو ۽ سنڌي سدا سنڌس شڪر گذار رهندا.

سنڌي ٻوليءَ شعر جي شائقن جي مناسب پچ پچ ۽ چڪ سڪ ڪري، هي اوائلي نِنڊو ۽ پهريون ڇاپو تڙ تڪڙ ۾ تيار ڪري، هو ڀارتي سنڌي شاعرن ليکڪن اڳيان، هچڪندو هبڪندو، پيش ٿو ڪري، ڇو جو منجهائن گهڻن کي قاضي قاضن (قاذن) سان ايڏي واقفيت اجا ڪانهي ۽ پنهنجي پاڪستاني ادبي علم دوستن، شاعرن، ليکڪن ۽ سنڌي ٻوليءَ جي هيڪاند جي گهڻگهرن اڳيان نياز نمرتا پري ڀاونا سان، هڪ سوغات طور، سرحد جي پريئن پار آس اميد سان ٿو پهچائي، ته اهاٗ سوغاتپ قبول پوندي.

هيري ٺڪر ي جي هن کوج - ڪشالي مان هڪ ڪان وڌيڪ ڦل ملڻا آهن، جو سنڌ هند جا سنڌي عالم، نه رڳو سنڌس پورهئي جو نتيجو ماڻيندا، پر منجهائن جن کي ان قسم جي کوج جي سڪ چڪ آهي، سي سنڌس ڪتاب مان سنڌي ٻوليءَ جي اوسر ۽ وڪاس جي اتهاس تي چڱي روشني وجهي سگهندا.

سيني سنڌين ڪي شايد خبر نہ هجي تہ اٽلي جي هڪ ماهر Dr. Tessitori پارت ۾ ڪي سال رهي پارت جي ڪن ٻولين جو اونهو اڀياس ڪيو هو، جن مان "اولهہ راجستاني" هڪ ٻولي هئي. سندس شاهي ليک اٽڪل پنجاهہ ڪن ٽائيپ ٽيل صفحا، جو انگريزيءَ ۾ ڇپايو هئائين، سو مون ڪي سال ٿيا تہ ٽائيپ ڪرائي ڇڏيو. پڙهي عجب لڳم. اها 15-16 صديءَ جي اولهہ راجستاني ٻولي ڄڻ سنڌي ٻولي پي لڳي ءِ ان جو ويا ڪرڻ ءِ اڪرن جي جوڙ بيهڪ ءِ ماضِي ءِ مستقبل ءِ ٻيا ور وڪڙ سڀ سنڌي ٻوليءَ سان پٺي لڳا. ائين پٺي سمجهيم تہ مان ڪنهن سنڌي ڪتاب جون سٽون پيو پڙهان.

قاضي قاضن (قاذن) جي سنڌي بہ ان وقت جي آهي ءِ اُن وقت جون ٻوليون سنڌي، اولهہ راجستاني، ڪڇي ءِ پراڻي سوراشٽر جي ءِ خود اُتر گجرات جي (گرجر ذات جي حڪومت کان اڳ) پراڻي مڪاني ٻولي، سڀ ڄڻ تہ ڀينر ٻوليون هيون.

هيري نڪر جي هن املهہ پُستڪ بعد پاڪستاني سنڌي عالمن کي ڪوج ڪري، قاضي قاضن (قاذن) جي حياتيءَ جو تفصيل سان عمدو ڪتاب تيار ڪرڻ گهرجي تہ سندس رهٽي ڪرٽي ڪهڙي هئي. شاهہ ڪريم جي رهٽي تہ عجيب روحاني درجي واري هئي، جنهن جو ڪجهہ بيان داؤد پوٽي جي مشهوري ڪتاب مان ملي ٿو. (1)

روحاني شخصيتون ڪنهن مذهب يا ڌرم جي ملڪيت نہ آهن. اُهي سڄي عالم سان واسطو رکن ٿيون ءِ تنگ خيال مذهبي/ ڌرمي سرحدون ٽپي، پنهنجي جيون جو واس هر هنڌ ڦهلائين ٿيون.

پارت جا اڳيان جوڳي، جن ڪام، ڪروڌ، لوڀ، موهہ، اهنڪار کي جيتيو هو ءِ سڀ انسان سندن پائر آهن، ائين ئي هلت ڪندا هئا. جي نڱا هئا تہ پاپ ڪڪرم کان پري، حسد سازي کان پري هئا. ڇي، "جيڪي ڪن گناهہ، سي ڏڪين ٿا انهن کي ڪپڙن سان، اسين بي - پاپ، ڇاجي لاءِ ڪپڙا پايون، ڇا کي لڪائڻ لاءِ." سندن اهو ئي مقصد هو، تہ سيني ڌرمن مذهبن، روحاني طريقن جي تهہ ۾ ساڳيو ئي سچ آهي.

---

(1) شاهہ ڪريم جي رهٽي توڙي هن بزرگ متعلق وڌيڪ معلومات لاءِ پڙهو، ڊاڪٽر ميمڻ عبدالحميد سنڌيءَ جو مرتب ڪيل ڪتاب "شاهہ ڪريم جو ڪلام" (د.گ)

گورک ناٿ، جوڳين جي هڪ مکيہ گروءَ، ستين صدي عيسويءَ ۾ ڪيترا پيرا چيو هو تہ "مون کي حضرت محمدﷺ جي اندرين روحاني روشنيءَ لاءِ عظيم ساراهہ آهي."(1)

سنڌي ٻوليءَ ساهت جي کوج- ڪلا جي سرتاج، نبي بخش خان بلوچ، "شاهہ لطف الله قادريءَ جو ڪلام" جي امله ڪتاب ۾ لکيو آهي:

"شاهہ لطف الله قادريءَ جي آڏو فقط سلوڪ ۽ طريقت جو هڪ مکيہ مضمون هو، جنهن جي وضاحت ڪرڻ ٿي چاهيائين. انهيءَ سلسلي ۾، حق ۽ حقيقت جي تلاش ۾ طالبن ۽ سالڪن جي جدوجهد کي تمثيل طور، سامونڊي ناڪئن جو منزل مقصود ڏانهن هاڪاري هلڻ ۽ جوڳين آديسين جو سنڌن ياترائن خاطر ڪشالن ڪڍڻ سان ڀيٽي، تفصيلي سمجهاڻي ڏنائين. انهن تمثيلن ذريعي شاهہ لطف الله قادري سنڌي اساسي شاعريءَ ۾ 'سامونڊين ۽ ناڪئن' ۽ 'جوڳين ۽ آديسين' وارا نوان تمثيلي مضمون رائج ڪيا جي ڪانئس اڳ ٻئي ڪنهن بہ شاعر نہ آندا هئا." (2)

پر قاضي (قاذن) جي هنن بيتن مان صفا پڌرو آهي تہ شاهہ لطف الله قادريءَ کان اڳ، جوڳين سان سنڌي صوفين جون روحاني رهاڻيون ٿينديون هيون، جيئن شاهہ قادريءَ جي سنڌي بيتن جي "قسم ڇهين" جي بيتن مان بلڪل ظاهر آهي. جوڳين جو سلسلو ڀارت ۾ تمام پراڻو آهي. ڀارت جا اڪثر اتهاسڪ ماهر ان راءِ جا آهن تہ "مها ڀارت" جي لڙائي، جا عيسوي سنہ کان گهٽ ۾ گهٽ هڪ هزار سال اڳ ٿي هئي، ۽ سنسڪرت جي پراچين هٿ - اکر ڌرمي پستڪن (مذهبي ڪتابن) مان ثابت ٿيل آهي، تہ جوڳين جو سلسلو ان سلسلي ان لڙائيءَ کان تمام پراڻو آهي. اهي جوڳي سڄي ڀارت ۾ صدين کان پيا ڳوٺان ڳوٺ رلندا هئا ۽ ٻڌندڙن کي گيان ڏيندا هئا. خود سنڌ مان بہ عربن جي اچڻ کان اڳ مڪاني جوڳين هئڻ جون ثابتيون مليون آهن.

انهن جوڳين جو عقيدو هو تہ ڌٽي هر هنڌ وسي ٿو، پاهريان مڪان ۽ شهر ڪيس رهڻ لاءِ ڪين ٿي ڪين.

---

(1) The Neath Yogi Sampradaya' by A.K Banerjea 1964, P.5

(2) شاهہ لطف الله قادريءَ جو ڪلام: نبي بخش بلوچ: ص 22

"عين قصر در لک، ڪوڙين سهسين ڪڙڪيان،
جان ئي ڪرين پرک، تان ئي سچڻ سامهان." (قاضن)

"پهرين پاڻ وڃاءِ، پاڻ وڃائي سولهي،
من اندر مهه پاءِ، توئي اندر سپرين." (قاضن)

هت، ويدانيت ۽ صوفي طريقو گڏجي ٿو ۽ جوڳي ۽ درويش يائر ٿي وڃن ٿا.

ڊاڪٽر داؤد پوٽي پنهنجي "شاهه ڪريم جو ڪلام" ڪتاب ۾ هڪ واقعو پڌرو ڪيو آهي. اهو واقعو هِن اکرن ۾ آهي: فرمايائون (شاهه ڪريم فرمايو) تہ: ڪنهن ڏينهن هڪڙو ملامتي (1) بزرگ قاضي قاذن (رحمته الله عليہ) جو وقت جي سياڻن ۽ زماني جي عالمن مان هڪڙو هو ۽ درپيلي ۾ رهندو هو، جنهن جو لاڳاپو بکر سان آهي. تنهنجي مسجد ۾ اگهاڙو ٿي، محراب جي طرف پير ڪري سمهي پيو. جڏهن قاضيءَ کي اها خبر ڏنائون، تڏهن درو هٿ ۾ کڻي آيو. پيرن ڏي وجي جان يانيائين تہ درو هٽانس تہ چا ڏسي تہ پيرن جي جاءِ تي بزرگ جو مٿو رکيو آهي ۽ مٿي جي جاءِ تي پير. بيهر پيرن ڏي ٿي ويو تہ مٿو ٿي نظر آيس. آخر ڏاڍو حيران ۽ درماندو ٿيو. پوءِ ان بزرگ قاضيءَ جي طرف نگاهہ ڪئي ۽ چيائينس تہ، پير جيڏي وٺني تيڏي ڪر، پر دل پنهنجي خاوند ڏانهن قائم رک. ان بعد درو هيٺ ڌريائين ۽ خدا جي طالبن مان ٿيو ۽ هي بيت پڙهائين:

"جوڳي جاڳايوس، ستو هئس ننڊ ۾،
تهان پوءِ ٿيوس، سندي پريان پيچري." (2)

هاڻي باقي هڪ ننڍي، تہ بہ وڏي ڳالهہ تي ويچاريون. مٿهنجو من اِن تي ٿرڪائي ئي نٿو تہ قاضي قاضن يا قاذن يا قادن کي سندس ڪو نجو نالو هوئي ڪونہ. نڪي وڏين وڏين 1500 کن صفحن جي ڊڪشنرين (3) ۾ قاضن، قاذن يا قادن لفظ ئي، نڪا سندن ڪا معنيٰ ئي ٿي ملي.

پڙهندڙن کي ٻڌايان تہ سندس نسل جي ٻين سيني جا نجا نالا "تحفته الڪرام" ۾ ڏنل آهن، جنهن هرهڪ کي عربيءَ ۾ ڪا معنيٰ آهي. پر قاضي

(1) ملامت = پٽ، ڏوراپو پرمانند ميوارام جي سنڌي انگريزي ڊڪشنري 1910ع.
(2) "شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام" ڊاڪٽر علامہ عمر بن دائودپوٽو، 1937ع، ص 112 - 113.
(3) مشهور لغت نويس مسٽر اِسٽين گاس جي لغت.

قاضن جو سندس ڪو نرالو نالو ڪونهي. قاضن، قاذن يا قادن شخصي نالا ڪينهن. من چوي ٿو تہ اِن وشيہ تي گهري کوجنا ٿيڻ گهرجي.

اندر ۾ هريم پيو، تہ ڪٿي، سالها ٿيا، تہ پڙهيو هوم تہ سندس درجو ہين قاضين کان مٿي هو. جيئن شاھ لطف الله قادري "شيخ المشائخ" جي لقب سان مشهور آهي، تيئن قاضي قاضن "قاضي القضات" معنيٰ قاضين مٿان قاضي، (Arabic English Dictionary by Elias P.549) مکيہ قاضيءَ جي لقب جو حقدار هو.

اميد اٿم تہ هي ڪتاب پڙهندي، دل من ڪولي، سنڌي ٻوليءَ جي ترقيءَ جي خيال کان، ڀارت جا سنڌي علم دوست خاص ڪري اسان جا پاڪستان جا کوج - ڪلا جا اڳواڻ ۽ نثر ۽ نظم جا اديب، پنهنجا رايا ۽ نقتچيني هيري نکر کي موڪلي، هڪ عام منزل ۾ چاھ رکندڙ، هم شريڪ پانديئڙن وانگر پنهنجو حصو پليءَ پانت ڏيندا ۽ ڪيس هرڪا واهر ڪندا، جيئن هو هن ڪتاب جو ٻيون وڌو ۽ اجا بہ سندو ڇاپو شايع ڪرائي، سيني سنڌين صدقي هڪ اوکي ۽ اڙانگي منزل تي سوبي سان پهچي.

خبر اٿم تہ ڪيئن راتين جون راتيون اوجاڳا ڪري، ڪتاب جي دستخط جي ڪوٽ ڪوٽ ڪري، جنهنعزيز ۽ مربيءَ جي مدد گهريس ٿي، سا وٺي، پٺسي، نہ پٺسي جو خيال وساري؛ هيرو هن پٽرائين پيچري ۾ مٿل مٿل ڪٿيندو ويو، تان جو جڻ هڪ پوريل ادبي خزانو هند ۽ پاڪستان جي سنڌي پائرن کي رسائي سگهيو آهي.

مان جيڪڏهن سندس همٿ، محنت، پاڻ - وشواس لاءِ ڪيس واڌايون ٿو ڏيان، سي رڳو واڌايون نہ آهن، پر گذريل وقت کان بہ وڌيڪ سخت اوجهڙ ۽ جهنگل جهاڳڻ لاءِ تهان وڌيڪ اتساهت ڪرڻ جي مراد سان ٺي ائين ڪريان ٿو.

سندس ڪشالي، پورهئي، اورچائي ۽ مجذ - پٽي جي انگن جو مون کان بہ وڌيڪ، سندس ڀارت ۽ پاڪستان جا پڙهندڙ پائر قدر ڪري، ڪيس سنڌي ٻوليءَ جي شيوا ڪرڻ لاءِ اتساهت ڪري، ههڙي ڪم ۾ هر نموني پاڻ کي ڀاڳي ڀائي ڪندا.

25 جولاءِ 1978ع جئرامداس دولترام

دعائون ۽ مبارڪون!

پيارا هيرا،

دعائون ۽ مبارڪون!

تنهن ڏينهن هري موٽواڻيءَ سان ڳڌجي، تون مون سان ملڻ آئين ڏاڍي خوشي ٿي. سالن جي سڃاڻپ مترتا بڻجي وئي آهي، ورهين جي واقفيت دوستي. جنهن سنڌي ٻوليءَ ۽ سنسڪرتيءَ ۾ منهنجو ساهه آهي، تنهن ۾ تنهنجو بہ چاهہ آهي. جنهن کي سنڌي ٻوليءَ لاءِ سڪ ۽ سنڌين لاءِ ڇڪ آهي، سو منهنجو ڀاءُ آهي.

قاضي قادن (قاڌن، قاضن) سنڌ جي ڪمال درويش جي ويدانتي وچن ۽ صوفيانہ سخن جو جڏهن تو مون سان ورنن (ذڪر) ڪيو، تڏهن منهنجو من پرسن (خوش) ٿي ويو. هن وقت تائين برابر اسان کي اڀياسين مان اِهائي خبر ملي هئي تہ قاضي صاحب جا فقط ست بيت موجود آهن. انهن ستن بيتن کي هنن 'ست موتي' ڪري ڪوٺيو آهي. انهن آبدار موتين جي ساهتڪ صرافن واهہ جا ڪٿ ڪٿي آهي ۽ ائين بہ چيو آهي تہ شاهہ ڪريم ۽ شاهہ لطيف جي شعر جو بنياد انهن ستن بيتن تي ئي ٻڌل آهي.

تنهنجا ڀاڳ آهن جو توکي ستن موتين جي بدران سڄي ساري موتين جي ڍِلي هٿ اچي ويئي آهي. هاڻي فقط اهي ست موتي سنڌڙيءَ جي لاءِ سونهن جو باعث نہ ٿيندا، پر هاڻي جڏهن موتين جي لڙهہ سندس ڳلي ۾ پوندي تہ ساڀيا صراف عش عش ڪري اٿندا. علامہ داؤد پوٽي، ڊاڪٽر گربخشاڻي، پروفيسر لال سنگ اجواڻي، دين محمد وفائي ۽ جيٺمل پرسرام جهڙا علم دوست زندهہ هجن ها تہ مون وانگر خوشيءَ ۾ جهومي اٿن ها. اڄ بہ جڏهن هند ۾ پروفيسر منگهارام ملڪاڻي، پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي، پروفيسر جهمٽمل ڀاوناڻي، شري هروُ سدارنگاڻي، شري هري دلگير، شري ارجن شاد ۽ ٻين ڪوجيڪن اديبن کي ڄاڻ ٿيندي تہ ستن موتين جو مالڪ سچ پچ هڪ سئو سترهن بيتن جو بابو آهي، تڏهن سندن منهن مان ازخود 'مبارڪ' 'مبارڪ' جو نعرو بلند ٿيندو ۽ جڏهن سنڌ ۾ ڊاڪٽر نبي بخش

بلوچ، سراج، ڊاڪٽر اياز قادري، حسام الدين راشدي، پير علي محمد راشدي، ڊاڪٽر الانا، جي ايم سيد، غلام محمد گرامي، جتوئي، جويو ۽ ٻيا اديب ۽ ڪوجيڪ اهو سهاڻو سماچار ٻڌندا، تڏهن فخر سان گڏ حيرت ۾ ڪائيندا تہ جو ڪم سنڌ ۾ سيني سهوليتن هوندي، سولائيءَ سان ٿي سگهي ها، سو ڪتابن سان هند جي هڪ نوجوان ساهتڪار ڪري ڏيکاريو آهي. مان پنهنجي سر گد گد آهيان ۽ اندر ئي اندر ۾ دعائون پيو ڏيان تہ جو ڪم شروع ڪيو اٿيئي، تنهن کي ساڃيءَ سچائيءَ ۽ وفائيءَ سان پورو ڪرين.

تو بہ سال جفاڪشي ۽ محنت ڪرڻ بعد، پراڻي لکٽي سمجهي، پڙهئيون ڪيون، ڏکين اکرن جون ٺڙ معنائون ڪڍيون ۽ هرهڪ بيت تي گيان جو وستار ڪيو ۽ اڙانگن صوفيانہ نڪتن ۽ ويدانتي ويچارن جي سمجهاڻي ڏيئي، گويا ٿيسز (Thesis) تيار ڪئي آهي. تو شروعاتي ڪم ڪيو آهي. انهيءَ تي بحث ٿيندا، واد و واد ٿيندو ۽ سهمتيون اَسهمتيون ٿينديون. انديشا ۽ گمان اٿندا. سوال پڇيا ويندا ۽ سندن، ثابتين ۽ شاهدن جي طلب ڪئي ويندي. پر ڪوجنا ڪاريہ جو تڏهن ئي ملهہ ٿئي ٿو.

سنڌ ۾ گهٽو ئي ڪوجنا جو ڪم ٿيو آهي. پر هتي هند ۾ بہ اسان جي ادبين وسان ڪين گهٽايو آهي. انهن سان گڏ تنهنجو بہ نالو چٽو نظر ايندو.

گهٽو لکڻ چاهيندي بہ هٿ ٿورن لفظن ۾ تنهنجي ڪم جي قدر شناسي ڪريان ٿو، واڌايون ڏيان ٿو ۽ دعائون موڪليان ٿو.

پيارن مان،

رام پنجواڻي

رام محل

8 جولاءِ 1978ع

پس منظر

اٽڪل ٻه سال ٿيا. آل انڊيا ريڊيو ۾ شام واري بليٽن ڪري رهيو هوس ته هڪ خبر آئي ته هرياڻا جي هڪ سنسٿا ڪي، اتان جي هڪ ننڍي ڳوٺ مان پندرهين صديءَ جي سنڌي شاعر قاضي قادن جا 116 بيت مليا آهن. قاضي قادن جا اُن وقت تائين فقط ست بيت موجود هئا. خبرون اينديون رهنديون آهن، ترجمو ٿينديون رهنديون آهن. پر هن خبر ڏانهن ڇڻ شخصي لڳاءُ جاڳي پيو. اعتبار ئي نه اچيم ته صدين جي وٿيءَ بعد اهڙو ادبي خزانو ڪو لڀي سگهي ٿو. ائين لڳم ڄڻ پنهنجن ابن ڏاڏن طرفان پوريل ڪنهن هيرن موتين جي صندوق لڀڻ جي خبر ملي هجيم.

من ۾ اڻ تڻ جاڳي ته اِن بابت وڌيڪ خبر چار حاصل ڪريان ته بيتن ۾ ڇا چيل آهي. انهن جي ٻوليءَ شاعراڻو روپ وغيره ڪيئن آهن. ڪم کان فارغ ٿي، ڊئريڪٽري ڪڍي، اُن سنسٿا جو نمبر ڳولڻ ويٺس. پر ڊئريڪٽريءَ ۾ ان سنسٿا جو نالو ڪونه مليم. آخر، دهليءَ ۾ هرياڻا سرڪار جي دفتر 'هرياڻا هائوس' جو نمبر ڪڍي، اُتان جي عملدار کان اُن سنسٿا بابت پڇا ڪيم. پر ان کي به ڪا خبر نه هئي. ڪانئس هرياڻا مان لڌل سنڌي بيتن بابت پڇيم، پر هو صاحب ان ڳالهه کان بلڪل ئي اڻ واقف هو. لاچار چپ ڪري ويهي رهيس. پر من ۾ اڻ تڻ جاري رهي. آفيس ۾، پاڙي ۾ ڪٿي به ڪو هرياڻوي ماڻهو گڏجيم، ته ان بابت پڇاڻو ڪندو هوس؛ پر ڪجهه به حاصل نه ٿيو.

چوندا آهن، جن کي اُڃ پاڻيءَ جي، پاڻي اچيو تن. مان انهن بيتن بابت خبر چار هٿ ڪرڻ لاءِ ڪوشش ۾ لڳو ئي پيو هوس، ته ٻن ٽن ڏينهن بعد آفيس ۾ هڪ شخص لنگهي آيو ۽ اچي منهنجي لاءِ پڇيائين. پنهنجي واقفيت ڏيندي چيائين ته منهنجو نالو راجا رام شاستري آهي، هراياڻا جي هڪ ڳوٺ مان هڪ دستخط مليو اٿم، جنهن ۾ ٻين سنت ڪوين سان گڏ، سنڌي ڪوي قاضي قادن جا بيت به آهن. انهن بيتن جو پڙهڻيون ۽ معنائون حاصل ڪرڻ لاءِ، ٻن ٽن ڏينهن کان توهان سان ملڻ جي ڪوشش ۾ آهيان. عجيب سنجوڳ هو. جنهن جي تلاش مون خود پئي ڪئي، سو منهنجي تلاش ۾ هو.

ان ملاقات دوران هن قاضي قادن جي بيتن جي فوٽو اسٽيٽ ڪاپي

ڏيکاري، جنهن ۾ لکيل هو، "ڪاجي ڪادن جي ڪي سنڌي ساکي...." هو صاحب ڏاڍو اُتساهه ۾ پئي ڏنو. سندس مرضيءَ ڪجهه ائين پئي لڳي تہ اوڏي مهل ئي ڪي پڙهٽيون يا معنائون ڪڍجن. پر اسان جي شام واري ڊيوٽيءَ وقت ڪم جي پيڙ ٿيندي آهي، ان ڪري مون شاستري صاحب کي ٻئي ڏينهن صبح جو پنهنجي گهر اچڻ جي نيند ڏني، جيئن دستخط جو اڀياس ڪري، پڙهٽيون ۽ معنائون ڪڍي سگهجن.

ٻئي ڏينهن مان ساڻس وينس. دستخط پراڻي ديوناگري لپيءَ ۾ لکيل. ڪي اکر هاٿوڪي ديوناگريءَ کان نرالا. سڄو ئي بيت هڪ ئي ليک هيٺان لکيل. لفظ لفظ ۽ بيت بيت وچ ۾ ڪابہ وٿي نہ. ڏکيو ڪم هو. هڪ لفظ سڃاڻ تہ پيو سڃاٽپ ۾ اچي ئي نہ. 'م' جو اکر 'م' بہ پيو لڳي تہ 'س' بہ پيو لڳي، 'ج' جو اکر 'ج' بہ پيو لڳي تہ 'ن' بہ پيو لڳي، 'اُ' وري 'ه' پيو لڳي. قدم قدم تي مشڪلات هئي.

پر هڪ ڳالهہ ٿي، جو ڀرڻين ئي ڏينهن ڪم پڪڙ ۾ اچي ويو ۽ ڪجهہ بيتن جون پڙهٽيون نڪري آيون. شاستري صاحب کي هنديءَ جي سنت ساهتيہ جو سٺو اڀياس آهي. هو سنڌي نہ ڄاڻي، پر مون جيئن تہ ايم. اي لاءِ هندي اسپيشل ڪنئي هئي، سو ڪيس انهن پڙهٽين جي، هنديءَ ۽ سنڌيءَ جي سنت ڪوين جي بيتن جا حوالا ڏيئي، معنيٰ ۽ وياڪيا بہ پئي ٻڌايم.

اهو سلسلو چالو رهيو. شاستري صاحب سانده مون وٽ ايندو رهيو. اسان ڪي اٺ ڏهہ بئنڪون ڪيون. موڪل واري ڏينهن تہ مان سڄي جو سڄو ڏينهن شاستري صاحب سان گڏ ويهندو هوس. اهڙي طرح گهڻن ئي بيتن جون پڙهٽيون ۽ معنائون نڪري آيون ۽ وچ وچ ۾ ڪي بيت رهجي بہ ويا.

اِن دوران مون کي اهو آزمودو حاصل ٿيو تہ دستخط تي وڌيڪ غور ڪرڻ سان ڪي نيون يا وڌيڪ موزون پڙهٽيون سُجهي ٿي آيم. شاستري صاحب بينڪ پوري ٿيڻ تي، بيتن جي فوٽو اسٽيٽ ڪاپي پاڻ سان واپس کڻي ويندو هو. پر ڪي ڪي بيت، جيڪي مون کي ياد رهندا هئا، تن تي بس ۾ سفر ڪندي، آفيس ۾، ڪئنٽن ۾، غور ڪندي، مون کي انهن جو ڪي نيون پڙهٽيون سُجهي ايندي يون هيون. مون کي لڳو تہ دستخط جي هڪ فوٽو اسٽيٽ ڪاپي جيڪڏهن مون وٽ هجي، ۽ پنهنجي سهوليت ۽ ضرورت وقت جيڪڏهن اُن جو اڀياس ڪري سگهان تہ بيتن جون تز پڙهٽيون ۽ موزون معنائون نڪري سگهن ٿيون. پنج صديون پراڻن بيتن جي، ٻن ٽن ڪلاڪن

تائين محدود اُن ڏهن ٻَئنڪن ۾ ڪڍيل پڙهڻين تي سنتوش ڪري ويهڻ تي، من نہ ٿي مڃيو. خيال ڪيم تہ انهن بيتن جي ساندہ سوڌ ڪريان. مون شاستري صاحب کي عرض ڪيو تہ مان بيتن تي ساندہ سوڌ ڪرڻ ٿو چاهيان. مهرباني ڪري دستخط جي هڪ فوٽو اسٽيٽ ڪاپي مون کي ڏيو. هن صاحب جو بہ ان ۾ چاهہ هو تہ ڪنهن بہ طرح بيتن جون صحيح معنيٰ پريون پڙهڻيون نڪرن. سو هن مون کي دستخط جي فوٽو اسٽيٽ ڪاپي ڏني.

تنهن ڏينهن کان اڄ تائين قاضي قادن جي بيتن جي سوڌ جو ڪم، منهنجي روزمرهہ جي زندگيءَ جو اَٽوٽ حصو بڻجي پيو آهي. بيت دماغ ۾ ڪٽي پيو گهمندو هوس. اُٿندي، ويهندي، انهن جي اکر اکر، لفظ لفظ تي پيو غور ڪندو هوس ۽ انهن جون وڌيڪ ۽ وڌيڪ موزون پڙهڻيون ڪڍڻ لاءِ جاکوڙ ڪندو رهيس. ڏيڍ پوڻن ٻن سالن جي پورهئي بعد بيتن جو هي روپ ٺٽي ڪري بيهاريو اٿم، جو توهان اڳيان پيش آهي.

شاهہ لطيف ۽ ٻين اَساسي شاعرن جو وري اڀياس ڪري، قاضي قادن جي ٻوليءَ تي، اُن زماني جي ٻوليءَ جي حوالي ۾ بہ غور ڪيم.

قاضي قادن جي زندگيءَ بابت تمام ٿورو احوال موجود هو. سنڌ مان نڪتل پراڻن سنڌي ۽ اردو ڪتابن کي ڦولهي، هن جي زندگيءَ ۽ زماني بابت، پڇنديءَ آهر، وڏ ۾ وڏ احوال هٿ ڪيم.

بيتن جون معنائون ۽ شرح لکيم. هنديءَ جي ۽ ٻين سنڌي سنت ڪوين جي ڪلام جي، قاضي قادن جي ڪلام سان ڀيٽ ڪندي، هر بيت تي، ويهن پنجويهن سٽن ۾ ٽيڪا لکيم. قاضي قادن جي ٻولي، ڇندن، النڪارن، سندس شخصيت، ڀارت جي ڀڳتي هلچل ۾ قاضي قادن ۽ هن جي شاعريءَ جي درجي ۽ تصوف وغيره تي الڳ الڳ باب لکي، قاضي قادن جي بيتن ۾ ڪم آيل جملي لفظن جي معنيٰ سميت ياداشت تيار ڪري، ٽي سو ڪان مٿي صفحن جو ڪتاب ڇپائڻ جو رٿيو هوم. دل تہ ڏاڍي هئي تہ سڄو ڪتاب يڪو ڇپجي، پرمالي دٻاءَ سبب يڪي سر ڇپائڻ ممڪن ٿي نہ سگهيو. ان ڪري في الحال هي ننڍو ڇاپو نياز ۽ نمرتا سان پنهنجن پڙهندڙن اڳيان رکان ٿو.

ڪنبي ڪتبو آٿم، اُميد تہ اگهامندو.

هيرو ٺڪر

قاضي قادن: نالي بابت صفائي

قاضي قادن نالي کي عام طرح ’قاضي قاضن‘ ڪري پڙهي لکيو ويو آهي. سنڌ مان ڇپيل ’تاريخ معصومي‘ ۽ ’تحفتہ الڪرام‘ جي سنڌي ڇاپن ۽ ’تاريخ تمدن سنڌ‘ وغيره ۾ به اهو نالو ’قاضي قاضن‘ ڪري لکيو ويو آهي. پر ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي مَتَ موجب ان نالي جي صحيح صورتخطي ’قاضي قادن‘ ٿيڻ گهرجي. مان پڻ ڊاڪٽر بلوچ سان شامل راءِ آهيان.

ڊاڪٽر بلوچ ’سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ‘ ۾ صفحي 126 تي فوٽ نوٽ ۾ لکي ٿو ته:

”تاريخ معصومي (فارسي) جي متن ۾ ”قاضي قاذن“ ڏنل آهي. (ص ص 200-204)، پر خود مير معصوم جو هٿ لکيل ”تاريخ معصومي“ جو نسخو موجود ڪونهي، جو هن نالي جي اصل صورتخطي معلوم ٿي سگهي. سنڌ جي ٻئي هڪ بزرگ محمد رضا ٺٽوي، شاهه ڪريم جي سوانح ۽ ملفوظات جو ڪتاب ”بيان العارفين“لکيو ۽ ان اصل نسخي جي بنياد تي ڊاڪٽر عمر بن محمد داؤد پوٽي ”شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام“ مرتب ڪيو، جو 1937ع ۾ ڇپيو. ان ۾ چار دفعا (ص ص 26، 78، 94 ۽ 112) هي نالو ”قاضي قاذن“ لکيل آهي، هڪ دفعو (ص 28) ”قاضن“. ان مان ظاهر آهي ته سنڌ جي جن بزرگن آڏو قاضيءَ جا بيت هئا، تن سندس نالو ”قاذن“ڪري لکيو آهي، جو صحيح آهي. قاذن فقط قادن جي ٻي صورت آهي. عربيءَ ۾ ٻاهرين لفظن ۾ آيل دال کي قيرائي ’ذال‘ ڪري لکيو ويندو آهي.“

هرياٺا واري دستخط ۾ به ’قاذن‘ ئي لکيل آهي.

ڊاڪٽر بلوچ جي دليل ۽ هرياٺا واري دستخط ۾ مليل ان نالي جي روپ ”قادن“ سان ان ڳالهه جي پڪي تصديق ٿئي ٿي ته نالي جي صحيح صورتخطي ”قاضي قادن“ ٿيڻ گهرجي.

هه . ث.

□

شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ کان اڳ جي زماني جي سنڌي ساهت جو اتهاس اڃا تائين اڻ چٽو آهي. شاهہ کان يڪدم اڳ واري وقت جي ٻن شاعرن - ميين شاهہ عنات (جنم 1623-1613ع وچ ۾ ۽ وفات 1719-1701ع جي وچ ۾) (1) ۽ شاهہ لطيف جي تڙ ڏاڏي شاهہ عبدالڪريم بلڙيءَ واري (1538ع کان 1623ع) جو ڪجهہ ڪلام اسان کي مليل ٿو. ويجهڙائيءَ ۾ گذريل ڪجهہ ڏهاڪن ۾ انهن ٻن شاعرن جي تصنيفن ۽ زندگيءَ تي جيئڻ پوءِ تيئڻ ڪجھ وڌيڪ روشني پئي آهي. مرحوم علامہ عمر بن محمد داؤد پوٽي ۽ ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ سنڌ ۾ ۽ ڊاڪٽر موتي لعل جوتواڻيءَ هند ۾ شاهہ عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي ڪلام ۽ زندگيءَ تي ۽ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ميين شاهہ عنات جي ڪلام ۽ زندگيءَ تي روشني وجهي سنڌي ساهت سان وڏا وڙ ڪيا آهن. پر اِن ڏس ۾ اڃا بہ گهڻو ڪجهہ ڪرڻو پيو آهي، ڇو تہ هيلتائين شاهہ ڪريم جا فقط 93 بيت ۽ شاهہ عنات جا 469 بيت ۽ 42 وايون (2) ئي ملي سگهيون آهن. انهن شاعرن جي شعرن ۾ جيڪا پختگي ۽ رواني آهي، تنهن کي خيال ۾ رکندي اِهو ويسهہ ۾ ئي نٿو اچي تہ هُنن بس ايترو ڪلام چيو هوندو.

پر انهن شاعرن کان اڳ جي ساهت بابت فقط ڪي جهڪا ۽ اڻ پورا حوالا ملن ٿا. سنڌي ٻوليءَ جي پهرين رچنا "دودو چنيسر" ڪويتا ليکي ويئي آهي (3) جنهن جو رچنا- ڪال 1312ع چيو وڃي ٿو.

پر اها رچنا بہ ڪنڊتِ ۽ اڻ پوري آهي. چوڏهين صديءَ جي آخر واري وقت جي ٻن صوفين، شيخ حماد بن رشيد الدين جمالي ۽ درويش نوع هوٿياڻيءَ جي نالن سان جوڙيل ٻن بيتن جو ذڪر بہ ملي ٿو (4) جيڪي

(1) هسٽري آف سنڌي لٽريچر: ڇپايل ساهتيہ اڪادمي، ڇاپو ٻيو، 1977، ص 60.

(2) ميين شاهہ عنات جو ڪلام: نبي بخش بلوچ ص 18.

(3) هندي وشو ڪوش، ڇپايل ناڳري پرچارڻي سڀا، جلد 12، ص 70.

(4) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجي ڪتاب "سنڌي ٻولي جي مختصر تاريخ" 1962ع ۾ ص 104 ۽ ص 106 تي انهن بيتن جو ذڪر ڪيو آهي. انهن مان هڪ بيت هن طرح آهي:

جوٹو، مت اوٹو، چار تماچي آءٌ،

سپاجهي ٻاجهہ پيئي، تو سين لٽو، راءُ! (شيخ حماد جمالي)

”حديقته الاولياءٖ“ جي قلمي نسخي ۾ درج آهن. پر اُهي بيت جيئن تہ واقعاتي آهن، ان ڪري اُهي چاهي سنڌي ٻوليءَ جي اتهاس جي خيال کان وڏي اهميت رکن ٿا، پر انهن مان ان وقت جي ساهتڪ معيار پرکڻ ۾ گهٽي مدد نٿي ملي. ان ڪانسواءِ شيخ اسحاق آهنگر ۽ پندرهين صديءَ جي آخر واري وقت جي مشهور ماموئي فقيرن (هفتہ تن) جي اڳڪٿيءَ وارن بيتن ۽ سورهين صديءَ جي شاعرن مخدوم احمد ڀٽي، مخدوم نوح هالا ڪُنڊي، درويش راڄو، شيخ ڀرئي ۽ قاضي قادن جو ذڪر ملي ٿو. انهن سڀني ۾ قاضي قادن ئي هڪ اهڙو شاعر آهي، جنهن جا مستند لکيت بيت مُهيا ٿي سگهيا هئا. قاضي قادن جا بہ هيلتائين فقط ست بيت موجود هئا. باقي ٻين شاعرن جوڪلام اهڙو ۽ ايترو نہ آهي، جنهن مان اُن وقت جي ادبي معيار جي ڄاڻ پوي يا ان وقت جي ساهت بابت ڪو رايو جوڙي سگهجي.

ٻئي طرف شاهہ عبداللطيف (1689ع کان 1752ع) کي سنڌي شاعرن جو سرتاج ڪري تسليم ڪيو ويو ٿو. ڏيهي ۽ پرڏيهي سخن فهم اڄ تائين شاهہ جي ساراهہ ڪندي ڍاپن ئي نٿا. ڪي شاهہ جي شاعريءَ جي عظيم خوبين تي مفتون آهن، تہ ڪي وري ان ۾ سمايل اونهي روحاني خيال جا شيدائي آهن. ڪن کي ان ۾ سنڌي ٻوليءَ جي اڻ مئي کاڻ ملي آهي تہ ڪن کي وري معنيٰ جي موتين موهيو آهي. بهرحال، سڀني هڪ ئي آواز ۾ شاهہ جي عظمت کي ڳاتو آهي. شاهہ کي وفات ڪئي اڄ سوا بہ سئو سالن کان بہ وڌيڪ عرصو ٿيو، پر سندس عزت ۽ احترام جيئن پوءِ تيئن وڌندڙ آهن.

سرڳواسي لال سنگ اَجوائيءَ جي لفظن ۾ ”شاهہ صاحب ڪويتا جي قلوازيءَ جو بهترين گل آهي.“(1)

شري ڪلياڻ آڏوائيءَ هڪ هنڌ لکيو آهي تہ ”شاهہ جو رسالو هڪ اهڙو عميق آهي، جنهن مان ادبي غواڻ وقت بوقت نيون سپون سوجهي پئي ڪڍيون آهن. تحقيق، شاهہ جو رسالو هڪ اهڙو مهراڻ آهي، جنهن مان نون موتين ملڻ جو هر وقت يقين آهي.“ (2)

ڊاڪٽر ايچ . ٽي . سارلي، جنهن شاهہ صاحب جي لازوال شاعريءَ ۾

(1) هسٽري آف سنڌي لٽريچر: لال سنگ اَجوائي، 1970ع، ص 65.
(2) ڪلياڻ آڏوائي: ”شاهہ“ 1951ع جي مهاڳ ۾.

خاص طرح چاهه ورتو آهي. ۽ جنهن انگريزيءَ ۾ "شاهه عبداللطيف آف ڀٽ" * (1) ڪتاب لکي عالمن جي بين الاقوامي برادريءَ کي شاه سائينءَ جي شعر جي چاشني چکائي آهي، تنهن پنهنجي هڪ ڪتاب "Musa Pervagans" ۾ ستن چوند ٻولين جي، جنهن ۾ ڪلاسيڪي يوناني، ڪلاسيڪي لاطيني، عربي، فرينچ ۽ اردو به شامل آهن، تن جي گذريل اڍائي سئو سالن دوران ٿيل مکيه ٽيرهن شاعرن جي چونڊ ڪلام ۾ سڀ کان مٿين جاءِ اسان جي سنڌي ٻوليءَ جي شاعر شاهه عبداللطيف کي ڏني آهي ۽ جنهن سنڌين کي شاهه جهڙو عالمي درجي جوشاعر ڏنو، سا (ٻولي) شاهه کان اڳ پنهنجي اوسر جي ڀرين ڇهه سئو سالن تائين، پنهنجين ڀينرن کان پٺتي يا معياري ساهت کان ڀالهي رهي هوندي، سا ڳالهه اعتبار ۾ ئي نٿي اچي، خاص طور ان ڪري جو ان دؤر ۾، سنڌيءَ سان گڏ اُڀري نڪتل ٻين جديد ڀارتي ٻولين ۾ ساهت رچنا ملي ٿي. هتي ان حقيقت به ڌيان لهڻو ته چوڏهين صديءَ جي شروع ٿيندي اُتر هندستان جي ساهت ۾ 'ڀڳتي هلچل' نالي سان مشهور هڪ زوردار لهر هلي هئي، جنهن دوران ان علائقي جي ساهت - آڪاس تي ودياپتي، جئديو، ڪبير، ميران، سورداس ۽ تلسيداس جهڙا سج، چنڊ، تارا ۽ نکٽ نمودار ٿيا. سنڌيءَ ۾ انهيءَ هلچل جي مهارٿين جي ٽڪر جو شاعر هيلتائين ارڙهين صديءَ جو سنت شاعر شاهه عبداللطيف ئي ليکيو ويو هو، شاهه ڪريم ۽ شاهه عنات جي ڪلام جي مدنظر اُنهن کي به ان هلچل جي ڪوين ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو، پر اُهي به سترهين صديءَ جا شاعرآهن. اهو ئي سبب آهي جو ڊاڪٽر موتي لعل جوتوانيءَ پنهنجي ڪتاب "شاهه عبداللطيف هز لائيف ائنڊ ورڪ" ۾ چيو آهي ته:

"Shah Abdul Latif was a late participator in the Bhakti Movement." (2)

ڪن ودوانن اهو به رايو ناهيو آهي ته 'سورهين صديءَ جي ڀرئين چوٿائيءَ کان اڳ، سنڌ شايد ڀارت سان لاڳاپو وڃائي ويٺي هئي. (3)

پر سنڌ، جيڪا هر سماجي، ساهتڪ ۽ راڄنيتي مهم ۾ پنهنجي مکيه ڀونءِ سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي هلي هئي، سا ساهتڪ کيتر ۾ ۽ تنهن ۾

* (1) سارلي جي هن ڪتاب جو سنڌي ترجمو "ڀٽ جو شاهه" نالي سان ڇپجي چڪو آهي، مترجم عطا محمد ڀنڀرو؛ ڇپرائيندڙ: سنڌيڪا اڪيڊمي ڪراچي. (د.گ)

(2) شاهه عبداللطيف هز لائيف اينڊ ورڪ: ڊاڪٽر جوتواڻي ص 143.

(3) لال سنگ آجواڻي "هسٽري آف سنڌي لٽريچر" ساهتيه اڪاڊمي ص 17.

بہ زودار ڀڳتي هلچل منجهہ، پنهنجن آسپاس وارين ايراضين کان ڪيئن پٺتي رهي هوندي.

تہ پوءِ سوال آهي تہ ڪٿي آهي ڀڳتي هلچل جي ابتدائي دؤر جو سنڌي شعر، جو ان هلچل جي باني شاعرن ڪبير، نامديو، گرو نانڪ ۽ نرسي مهتا وغيره جي شعر جو همعصر هجي. ڪٿي آهي ان دؤر جو اهڙو ڪو باڪمال شاعر جنهن جو شعر سنڌي ساهت جي، ان جي پينر ٻولين جي ساهت سان هم قدم هجڻ تي شاهد هجي ۽ ڪٿي آهي اُها عظيم روايت، جيڪا شاهہ جهڙي شاعر جي بلند پايہ ڪلام جو بنياد بڻي!

انهن سوالن جو جواب ڳولهڻ لاءِ ئي سنڌ ۽ هند ۾ تمام محقق سنڌيءَ جي قديم ساهت جي تلاش و تحقيق جي ڪاريہ ۾ سرگردان رهيا آهن ۽ ماضيءَ جي عميق ۾ ٽٻيون هڻي، وقت بہ وقت اسان کي نوان نوان اَمُلہ ماڻڪ ڏيندا رهيا آهن. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجي ”ميين شاهہ عنات جو ڪلام“ نالي ڪتاب جي مهاڳ ۾ لکي ٿو تہ:

”هن وقت تائين سنڌ جي سدا حيات ۽ سرتاج شاعر، بلڪ دنيا جي عظيم ترين شاعر شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي شعر جو تواريخي پس منظر مبهم هو. ائين پئي لڳو تہ جڻ سنڌي شاعري اوچتو پنهنجي بلوغت کي پهتي. ميين شاهہ عنات جو ڪلام سنڌي شاعريءَ جي مسلسل ارتقائي اوُج ۽ عروج تي شاهد آهي ۽ شاهہ جي شعر جو چٽو آئينو آهي.“

پر ميين شاهہ عنات، شاهہ لطيف کي بلڪل ويجهو شاعر آهي ۽ هڪ معنيٰ ۾ اهو شاهہ جو همعصر بہ آهي، ان ڪري سنڌي شاعريءَ جي ارتقائي اوُج ۽ عروج جي پيڙهہ جي تلاش شاهہ عنات تائين پهچي ختم نٿي ٿئي. تڏهن اسان جي نظر اُن کان اڳ وارن شاعرن شاهہ ڪريم، سيد علي ثاني، قاضي قادن وغيره طرف ڇڪجي وڃي ٿي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ’ميين شاهہ عنات جو ڪلام‘ ۾ لکي ٿو تہ ”قاضي قادن“ ۽ شاهہ ڪريم پنهنجي دؤر جا وڏا شاعر شمار ڪري سگهجن ٿا. مگر قاضي قادن جا فقط 7 بيت محفوظ رهيا آهن ۽ ميين شاهہ ڪريم جي ملفوظات (بيان العارفين) سربستي موجود آهي، پر اُن ۾ سندس جملي 93 بيت آهن.“(1)

ظاهر آهي تہ ڊاڪٽر بلوچ کي هنن شاعرن جي شعر جي گهٽ تعداد

(1) ميين شاهہ عنات جو ڪلام: نبي بخش خان بلوچ، ص 78.

سبب هنن کي 'هڪ وڏو شاعر' ڪري سڏڻ ۾ هچڪ ٿي آهي. مرزا قليچ بيگ جو پنهنجي 'رساله ڪريميءَ' ۾ لکيو هو تہ "شاهہ ڪريم جو شعر اهڙو يا ايترو نہ آهي، جنهن ڪري سنڌ جو شاعر چئي سگهجيس."(1) تنهن تي تيڪا ٽپڻي ڪندي ڊاڪٽر دائود پوٽي "شاهہ ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام" نالي ڪتاب ۾ لکيو آهي تہ "فارسي تذڪرن ۾ رودڪيءَ کان اڳي جيڪي شاعر ٿي گذريا آهن، تن جو ڪلام ٻن ٽن ٽُڪن يا بيتن کان مٿي نہ آهي. پوءِ ائين چئبو ڇا تہ اهي شاعر نہ هئا يا انهن کي شاعرن جي قطار ۾ نہ ليکجي؟ منهنجي نظر ۾ شاهہ ڪريم پنهنجي وقت جو وڏو شاعر هو." (2)

ڊاڪٽر دائود پوٽي موجب "شاعر جي معنيٰ آهي اُهو شخص جنهن کي "شعور" يا احساس هجي ۽ نہ اُهو شخص جو ڪاغذ ۽ قلم ڪٺي، ڪافين جي لانئِ تيار ڪري، وزن ٺاهي، شعر گهڙيندو وڃي... شاعر اُهو آهي جنهن جي دل ۾ جذبو هجي ۽ جو انهيءَ جذبي کي سهڻو لفظي لباس پهرائي سگهي." (3)

انهيءَ نقطہ نظر سان ڏسجي تہ شاهہ عبداللطيف واري زماني جي سنڌي شعر جي ارتقائي اوُج ۽ عروج جو بنياد شاهہ عنات کان ڇڪجي شاهہ ڪريم کان بہ اڳتي وڃي، قاضي قادن تائين وڃي ٿو پهچي، جنهن جا هيلتائين جيتوڻيڪو فقط ست بيت موجود هئا، پر انهن کي شعوري ۽ معنوي لحاظ کان اهڙي تہ حيثيت حاصل آهي، جو انهن کي علامہ دائود پوٽي "سنڌي ساهت جا ست چمڪندڙ تارا" ڪري سڏيو هو. اهي ست بيت سچ پچ ست اَملهہ جواهر آهن. تڏهن تہ محترم رحيم داد خان مولائي شيدائيءَ چيو آهي تہ "افسوس! جو زماني جي خرد برد اعليٰ هستيءَ جي ڪلام جا جواهر اسان جي نظرن کان ڇپائي ڇڏيا. فقط ڪتيءَ جي تارن وانگر ست موتيءَ جا داڻا موجود آهن، جي مائيءَ سنڌڙيءَ جي سهڻيءَ ڳچيءَ جي سونهن آهن." (4)

تعداد ۾ اهي بيت ڀلي ڪري فقط ست هئا، پر انهن ۾ انهي پيڙهہ جا سڀ آثار نمودار هئا، جنهن کي سچي ڪلاسيڪي سنڌي شاعريءَ جي عمارت جو آڌار سڏي سگهجي.

(1) رساله ڪريمي: مرزا قليچ بيگ، ص 28.
(2) شاهہ ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام: ڊاڪٽر علامہ عمر بن دائود پوٽو، ص، 27.
(3) ايضاً، ص، 28.
(4) تاريخ تمدن سنڌ: رحيم داد خان مولائي شيدائي، ص 432.

انهن بيتن ۾ ٺيل تصوف جي پلٽ پلتان، انهن ۾ سمايل ويدانت جو گيان، انهن جي شاعراڻي رٿا، انهن ۾ آيل سنڌي لوڪ ڪٿائن جا حوالا، اهي مڙيئي اهڙيون خصوصيتون آهن، جيڪي اڳتي هلي، ٽن چئن سون سالن تائين سنڌي شاعريءَ تي ڇانيل رهيون. معنوي لحاظ کان بيتن جو مُلهه ڪٿڻ ممڪن ئي نه آهي. تڏهن ته سرڳواسي لالسنگ اَجواڻيءَ قاضي قادن جي شعر تي تبصرو ڪندي لکيو آهي ته ”افسوس! جو سنڌيءَ جي پهرئين مستند شاعر دنيا کي جيڪو شعر جو خزانو ڏنو، اُن مان فقط ست جواهر محفوظ رهيا آهن. (1) (اصل انگريزيءَ ۾، ترجمو منهنجو ڪيل)

انهيءَ سلسلي ۾، حسن اتفاق سان، تازو ئي هرياڻا صوبي جي هڪ ننڍي ڳوٺ جي مَٺ مان مليل هڪ پراڻي دستخط مان قاضي قادن جي سنڌي بيتن جو هڪ وڏو ذخيرو دستياب ٿيو آهي. اُهي بيت ڪلاسيڪي سنڌي شعر جي خزاني ۾ اهميت ڀريو اضافو ته ڪن ئي ٿا، پر انهن سان شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي شعر جو تواريخي پس منظر به ڪُلي ايترو ته صاف ٿي بيٺو آهي، جيترو اڳ ڪڏهن به نه هو. انهن بيتن سان اُن عظيم روايت جي ابتدائي دؤر تي گهڻي روشني پوي ٿي، جا اڳتي هلي، شاهه جي شعر جو روپ وٺي، عروج کي رسي.

اُهي بيت پندرهين ۽ سورهين صديءَ جي سنڌي ٻوليءَ جي معيار ۽ صلاحيتن، ٻوليءَ جي اوسر جي سلسلي (Process) ۽ اُن جي تواريخي پس منظر کي ته اجاگر ڪن ئي ٿا، پر انهن سان هڪ تمام اهميت ڀري حقيقت پڻ اُڀري نڪتي آهي ته هندستان جي اترئين اَڌ جي ساهت ۾ چوڏهين صديءَ ڌاري جيڪا ڀڳتي هلچل هلي هئي، تنهن سان سنڌ به هم - قدم رهي هئي. ڀڳتي ۽ گيان جي ڪاويه جي اها ڌارا، جنهن اِن ايراضيءَ جي عوام جي دلين کي آنند سان ڀري ڇڏيو ۽ جنهن ۾ مهاراشٽر جي گيانيشور ۽ نامديو، بهار جي ودياپتي، اُتر پرديش جي ڪبير (1398ع کان 1494ع)، سورداس (1487ع کان 1563ع)، تلسيداس (موت 1624ع)، پنجاب جي شيخ فريد (1450ع کان 1575ع)، گرو نانڪ (1469ع کان 1538)، راجستان جي دادوُ (1544ع کان 1601ع)، ميران (1504ع کان 1546ع)، گجرات جي نرسي مهتا (1413ع کان 1479) ۽ اَکو ڀڳت وغيره سنت ڪوين ڀرپور ورتو، تنهن ۾ شاهه عبداللطيف

(1) لال سنگ آجواڻي هسٽري آف سنڌي لٽريچر: 1977ع، ص، 57.

ﭘﻠﻲ دير سان ٻهرو ورتو هجي، پر شاهہ کان ٻہ سئو سال اڳ ۾ سنڌي سنت ڪوي قاضي قادن اُن ۾ اڳ ئي پنهنجو اهميت ڀريو يوگدان ڏيئي چڪو هو. شاهہ لاءِ مشهور آهي تہ هُن جيڪو ڪُنو چاڙهيو، اُن جو ڍڪڻ سچل لاٿو هو، پر شاهہ جنهن ڪُني جو ڍڪڻ لاٿو، سو ڪُنو قاضي قادن ئي چاڙهيو هو. قاضي قادن جي انهن ناياب بيتن ملڻ سان سنڌي شاعريءَ جو اتهاس ٻہ سئو سال اڳتي ڇڪجي ويو آهي.

قاضي قادن هندي، پنجابي، راجستاني ۽ گجراتيءَ جو ڪيترن مشهور سنت ڪوين جو همعصر رهيو آهي. اها ڳالهہ ڌيان ۾ آڻي، تہ جنهن زماني ۾ اُتر ڀارت ۾ ڪبير داس، سورداس، پنجاب ۾ شيخ فريد ۽ گرو نانڪ ۽ راجستان ۾ ميران ٻائي ڀڳتي، پريم ۽ گيان جا گل وسائي رهيا هئا، اُن ساڳئي زماني ۾، سنڌ ۾ قاضي قادن اٽڪل ٽيهن سالن جو هو. ميران جو جنم قاضي قادن جي جنم کان اٽڪل چاليهہ سال پوءِ ٿيو. گرو نانڪ ۽ سورداس قاضي قادن جا ذري گهٽ هم عمر هئا. قاضي قادن جي وفات وقت دادوُ ديال اَٽجا ستن سالن جو هو ۽ تلسيداس قاضي قادن کان پوءِ جو ڪوي آهي.

انهن حقيقتن جي مدِ نظر قاضي قادن جا تازو مليل اِهي ناياب بيت يقيناً سنڌي ادب جي تواريخ جو هڪ اهميت ڀريو ڀرياتي باب بڻجندا.

دستخط ۽ اُن جي ملڻ جي هنڌ بابت حقيقتون

سنڌي ساهت جي اتهاس جو هيءُ غيب جي درياهہ ۾ غرق ٿيل باب تڏهن روشنيءَ ۾ آيو، جڏهن 6-9-1976ع تي آل انڊيا ريڊيو ۽ پارٽي ٽيليويزن هڪ خبر نشر ڪئي ۽ ان جي ٻئي ڏينهن تي ’ٽائيمز آف انڊيا‘، ’نيشنل هيرلڊ‘ ۽ ٻين ڪيترين قومي روزانين اخبارن خبر شايع ڪئي تہ ”هرياڻا لوڪ منچ نالي هڪ سنسٿا ڪي مشهور سنڌي شاعر قاضي قادن جا، جيڪو 1551ع ۾ گذاري ويو هو، تنهنجا 116 ناياب بيت هٿ آيا آهن.“

قاضي قادن جا اهي 116 ناياب بيت (منهنجي ڇنڊ ڇاڻ بعد، 112 بيت قاضي قادن جا بيهن ٿا) هرياڻوي ۽ هنديءَ جي ليکڪ شري راجا رام شاستريءَ کي، هرياڻا صوبي ۾ روهتڪ شهر ويجهو راٽيلا نالي هڪ ننڍي ڳوٺ جي هڪ مٺ مان هٿ ڪيل ”سنتون ڪي واڻيءَ“ نالي هڪ ڪتاب ۾ نظر چڙهيا هئا.

شري شاستري هڪ سادگي پسند، سماجھو ۽ آزاد خيال شخص آهي. هن جو جنم هرياڻا جي ٽوهاڻا نگر ۾ ٿيو هو. 1940ع ۾ هن لاهور يونيورسٽيءَ مان وشارد ۽ 1941ع ۾ شاستريءَ جي ڊگري ورتي. راٽيلا جو ڳوٺ، جتان قاضي قادن جا ناياب بيت مليا آهن، سو هرياڻا صوبي جي، ڀواني ضلعي ۾ دادري چرکي نگر کان اٽڪل نون ڪوهن جي مفاصلي تي آهي. روهتڪ شهر کان اهو چاليهن ڪلوميٽرن جي مفاصلي تي آهي. روهتڪ ۽ دادري، ٻئي ريلويز نقشي تي آهن. دهليءَ کان انهن ٻنهي شهرن ڏانهن بس-سيوا بہ چڱي تکڙي آهي. راٽيلا جي ڳوٺ ڏانهن وڃڻ لاءِ مکيہ طرح ٻہ رستا آهن. هڪ تہ پهرين دادري چرکيءَ پهچي، اتان راٽيلا لاءِ بس ڪٽجي. دادريءَ کان راٽيلا ڏانهن ڏينهن ۾ ٻہ ڪن بسون وينديون آهن. ٻيو رستو روهتڪ پهچي، اتان ڀوانيءَ واري بس ڪٽجي ۽ واٽ تي سانجهر واس نالي اسٽان تي لهي پئجي، جتان راٽيلا لاءِ ڏينهن ۾ هڪ ٻہ بسون وينديون آهن. سانجهر واس کان راٽيلا تائين ٽانگا بہ ويندا آهن. مان جڏهن راٽيلا ويس تہ دهليءَ مان صبح جو ڇهين بجي ڪن هرياڻا روڊويز جي جهجر -

لوهارو -دادريءَ واري بس ۾ سوار ٿي، ڏهين بجي ڪن دادريءَ پهتس، جتان ساڍي ڏهين بجي واري، راٽيلا ڏانهن ويندڙ بس ملي. شام جو موٽ وقت جيئن ته ڪنهن به بس جو وقت نه هو، تنهن ڪري اُتان ٽانگو ڪري، سانجهر واس پهتس، جتان روهتڪ جي بس ڪنيم ۽ روهتڪ مان وري واپس دهليءَ آيس.

راٽيلا جو ڳوٺ هڪ نندي، پر پُراڻي ۽ مشهور بستي آهي، جنهن جي آبادي هڪ هزار ڪان وڌيڪ ڪانه هوندي. اُهو مَٺُ، جتان هٿ آيل گرنٿ مان قاضي قادن جا بيت مليا آهن، سو هڪ ٻه منزلي عمارت ۾ آهي ۽ ان کي سنت هريداس دادو پنٿيءَ جو مٺ (مڙهي) سڏيو ويندو آهي. مٺ (مڙهي) ڳوٺ اندر رهائشي مڪانن جي وچ ۾ آهي. اُن کي ٻاهران پراڻي ڍنگ جو، ڪاٺ جو وڏو شاهي دروازو آهي، جنهن کي لوهي ڪڙا لڳل آهن. دروازي مان اندر گهر ته هڪ ڪمري وانگر آهي. اُن ڪمري ۾ سامهون واري پٽ ۾ هڪ شيخدار دروازي مان مکيه مندر ڏانهن لنگهه آهي. ڪمري مان نڪري ٻاهر ٿجي ته اڳيان هڪ چورس اڱڻ ٿو نظر اچي، جنهن جي سامهون واري طرف ديوارن ۾ لڳل ڪپتن جي دروازن تي "دادوُ رام ستيه رام"، دادوُ جا سلوڪ ۽ ديوارن تي ٽنگيل تختين تي دادوُ ۽ ٻين سنت ڪوين جا لکيل بيت نظر تي چڙهن ٿا. هيٺ فرش تي هڪ گديلو وڇايل آهي، جنهن جي چَوَ ميرانجهري پٽي نظر اچي. گديلي جي هڪ چيڙي وٽ هڪ چونڪيءَ تي ڪپڙي ۾ ويڙهيل ڪي پستڪ (ڪتاب) رکيا آهن ۽ انهن پستڪن (ڪتابن) جي مٿان ٿي، پٽ ۾ دادوُ ديال، سنت هريداس ۽ ڪن ٻين جا فوٽا ٽنگيل آهن. مٺ (مڙهي) ۾ جيتوڻيڪ بجلي آهي ۽ ڇت ۾ پنکو به لڳل هي، پر جيئن ته هتي بجلي جلد جلد هلي ويندي آهي، ان ڪري گديلي جي هڪ ڪنڊ وٽ وڃڻ جو هڪ لڏو رکيو آهي. پوڄاريءَ جي رهڻ واري جڳهه جي پير ۾ ٿي هڪ طرف هڪ اُپيءَ چونڪيءَ تي ننڍيون وڏيون دوائن جو شيشون، پُڙا ۽ پُڙيون رکيون آهن. مندر جو پوڄاري مندر جي سنڀال ڪرڻ سان گڏوگڏ ڳوٺ وارن جي حڪيم طور به ڪم ڪندو آهي. ان سواءِ مندر کي مليل زمين تي کيتي ٻاڙي ڪرائڻ جي سنڀال سڙيءَ جوُ ڪم به مٿس آهي.

راٽيلا واري مٺ (مڙهي) جي - استاپنا. دادوُ پنٿ جي سنت هريداس

1723ع ۾ ڪئي هئي، سنت هريداس، وشٽو ڌرم جي مهايوگيشور سوامي نتانند جو همعصر هو، جنهن لاءِ پرسڌ آهي ته هن سنبت 1856 يعني 1799ع ۾ راٽيلا جي پر واري هڪ ايراضيءَ ۾ سماڌي ڌارڻ ڪئي هئي.

مَٺ جي موجوده ڪان اڳئين مهنت سرڳواسي رامداس جي چوڻ موجب مٺ جو سنستاپڪ (پايو وجهندڙ) سنت هريداس سنبت 1780 يعني 1723ع ۾، تيهن ورهين جي چمار ۾ راٽيلا پهتو هو، جتي ان مٺ جو پايو وڌو هئائين. ان حساب سان اهو مٺ اٽڪل اڍائي -پوڻا ٽي سئو سال پراڻو ٿيو. سنت هريداس لاءِ مشهور آهي ته هن گهڻا ئي ڪرشما ۽ ليلائون ڏيکاريون هيون، جنهن ڪري ان خطي ۾ اڃ به سندس ۽ سندس مٺ جي ڪافي مڃتا آهي. سندس واپرايل وستو، پهراڻ، چاکڙيون وغيره اڄ به مٺ جي پر ۾ هڪ مڪان ۾ محفوظ رکيل آهن.

سنت هريداس جا ڪُل ٻاويهه شش ٿيا، جن مان ٻه مست ملنگ هئا، جيڪي گهمندا ڦرندا رهيا ۽ ڪتي به ٽڪاڻو نه ڪيائون. باقي ويهن ششن مان هڪ راٽيلا وارو مٺ سنڀاليو ۽ ٻين اڻويهن ڄڻن ٻين هنڌن تي وڃي پنهنجا پنهنجا مٺ کوليا.

سنت هريداس جا ٻاويهه شش هن ريت آهن: *

1 - سنت ڪيولداس، جنهن راٽيلا واري مٺ جي گادي سنڀالي.
2 - سنت ڪنيرام، جنهن پوُ واٽيءَ ۾ مٺ کوليو.
3 - سنت هرنات داس، جنهن پوانيءَ ۾ مٺ کوليو.
4 - سنت ڪلياڻ داس، جنهن ماٽڪ واس ۾ مٺ کوليو.
5 - سنت پڪوت داس، جنهن گاگرواس ۾ مٺ کوليو.
6 - سنت اَتلرام، جنهن سامپر ۾ مٺ کوليو.
7 - سنت منوهرداس، جنهن گهوڙا ۾ مٺ کوليو.
8 - سنت سهجرام، جنهن جهجر ۾ مٺ کوليو.
9 - سنت هيتمداس، جنهن تالاب ۾ مٺ کوليو.
10 - سنت ڪاشيرام، جنهن ڏامر ۾ مٺ کوليو.
11 - سنت ڌرمداس، جو مست ملنگ هو ۽ ڪتي ٽڪاڻو نه ڪيائين.
12 - سنت ديارام، هي صاحب به مست ملنگ هو ۽ ڪتي ٽڪاڻو نه ڪيائين.
13 - سنت مالوڪ داس، جنهن آديرام - سر ۾ مٺ کوليو.

* ذريعو: شري جوانند ڀارت پڪشو طرفان ڇپايل ڪتاب: سنت هريداس جي ڪي واٽي.

14 - سنت پرشوُرام، جنهن موڪرا ۾ مٺ کوليو.
15 - سنت مان داس، جنهن هرنا ۾ مٺ کوليو.
16 - سنت نيترام، جنهن پيپلودا ۾ مٺ کوليو.
17 - سنت نندرام، جنهن چتو مورا ۾ مٺ کوليو.
18 - سنت آتمارام، جنهن پيٺيءَ ۾ مٺ کوليو.
19 - سنت نندرام، جنهن ڪلانوُر ۾ مٺ کوليو.
20 - سنت چيترام، جنهن بوند ۾ مٺ کوليو.
21 - سنت سارنگ داس، جنهن ڪانور ۾ مٺ کوليو.
22 - سنت چرڻداس، جنهن ڏوبل ڌن ۾ مٺ کوليو.

سنت هريداس جي پرلوڪ پڌراجڻ (فوت ٿيڻ) بعد، راٽيلا وارو مٺ، جتان قاضي قادن جا بيت مليا آهن، ان جي گادي، سنت ڪيولداس سنڀالي. سنت ڪيولداس بعد سنت بشنداس، اُن بعد سنت موتيرام، اُن بعد سنت هرجيرام، اُن بعد سنت بُڌرام، اُن بعد سنت گمان داس، بعد ۾ سنت موٽارام، ۽ ان بعد سنت رامجي داس ان مٺ جي گادي سنڀاليندا آيا. (1) هن وقت ان مٺ جو مهنت آهي سنت راميشور جي.

’سنتون ڪي واڻي‘ نالي اهو گرنٿ، جنهن ۾ قاضي قادن جا ناياب بيت شامل آهن، سو شري راجا رام شاستريءَ کي، مٺ جي اڳئين مهنت شري رامداس جيءَ وٽان مليو هو. ’سنتون ڪي واڻي‘ (ساکيءَ) نالي اهو گرنٿ سنت هريداس تيار ڪرايو هو. اهو گرنٿ، جيڪو سڄوئي هٿ سان لکيل آهي، تنهن ۾13x6½ انچ جا اٽڪل 750 صفحا آهن. دراصل هر پنو 13x13 انچ جو چورس پنو آهي، جنهن کي اڌ ۾ موڙي بائينڊ ڪيو ويو آهي، جنهن ڪري ان جي صورت 13x6½ انچ جي وچي بيٺي آهي. ڪتاب ۾ ڪم آندل پنو ڪو ٿلهو نہ آهي، سيني پنن کي ملائي، ڪتاب جي ٿولهہ ڏيڍ پوٽا ہہ انچ مس ٿيندي. پني جو رنگ هن وقت هلڪو ناسي لڳي رهيو آهي. اهو ناسي رنگ، پني جي ڪنارن وٽ نسبتاً گهرو آهي، پر پني جو وچون حصو، جو لکيل آهي، تنهن مان ليٺا پائيندڙ ڪجهہ اَڇاڻ اهو ٻڌائي رهي آهي تہ ڪنهن وقت پني جو رنگ اڇو رهيو هوندو.

ڪتاب جنهن وقت مون کي ڏيکاريو ويو، اُهو هڪ نيري بنياد واري،

(1) ذريعو: شري جوانند ڀارت ڀکشو جو ڇپرايل ڪتاب: سنت هريداس جي ڪي واڻي.

اچي پيلي ۽ سائي رنگ سان چٽيل گلن واري هڪ ڪپڙي ۾ هو. چورس ڪپڙي ڪي، اوتري ئي ماپ واري اچي رنگ جو آستر لڳل هو ۽ ڪپڙي جي هڪ ڪنڊ ڪي هڪ ڏوري لڳل هئي. ڪپڙي جون ٽي ڪنڊون مٿان ورائي، پڇاڙيءَ ۾ چوٿين ڏوريدار ڪنڊ انهن مٿان ورائي، ڪتاب کي ڪپڙي ۾ ٻڌو ويو هو. * (1) شري شاستريءَ مون کي ٻڌايو ته ڪيس اهو ڪپڙو به اُن ڪتاب سان گڏ ئي مٽ مان مليو. ڪتاب مٿان چڙهيل جِلد به پراڻو، پر شاندار پٽي لڳو. اهو ٿلهي پاڻي جو هو ۽ اُن مٿان اچو لٺي جو ڪپڙو چڙهيل هو.

ڪتاب جا پنا، جيڪي سڀ هڪ قسم جا آهن، ۽ جن جي سائيز 13x61/2 انچ آهي، تن ۾ هر صفحي تي اُيي نموني، ٻنهي طرفين اٽڪل اَڌ اَڌ انچ جي حاشي ڇڏي، صفحي کي اوُجل ڳاڙهي مس سان ٽي اُڀيون ليڪون هڪ طرف، ٽي ليڪون ٻئي طرف ڏيئي ليڪيو ويو آهي. ان جي وچ ۾ ميسر اٽڪل ساڍا 5 انچ جي وٿيءَ واري جاءِ تي ساکي (بيت) لکيل آهي. ڪويءَ جو نالو، ڇند جو قسم، سلوڪن جا نمبر، بيهڪ جون نشانيون وغيره اوجل ڳاڙهيءَ مس ۾ ۽ 'ساکي' يا بيت گهاٽي ڪاري مس ۾ لکيل آهن. حاشيءَ جي اندر سمايل مواد ۾ ڇوٽيون درستيون، اُتي جو اُتي سائيڙي - پيلي مس سان، پر وڏيون درستيون يا ڇُٽل لاڪنائون، نمبر وغيره حاشيءَ کان ٻاهر سائيڙي پيلي مس سان ڪيل آهن.

دستخط ايترو ته چٽو ۽ پڪي - سهٽي هٿ ۾ لکيل آهي، جو پاڻ ته ڪنهن اَجا هينئر هينئر ڪنهن اوچي پريس تان ڇپي لاٿو هجي. پر ساڳئي وقت پني جو پٽي پراڻو ٿيل رنگ ۽ حالت ان جي قدامت جي ياد ڏيارين ٿا. هر صفحي تي 36 سٽون ۽ هر صفحي تي اٽڪل 25 بيت آهن. آمهون سامهون صفحن تي سٽون اهڙيون ته سنوت ۾ بيٺيون آهن، جو ان ڳالهه تي وشواس ئي نٿو اچي ته ڪتاب ڪو هٿ جو لکيل آهي. اکرن جي سندرتا اک کي ايترو ته موهيو ڇڏي، جو دل چوي ته انهن کي ويٺو ڏسجي.

سڄو گرنٿ پراڻي ديوناگري لپي (رسم الخط) ۾ لکيل آهي، جنهن جا ڪيترا اکر هاڻوڪيءَ ديوناگريءَ لپيءَ کان نرالا آهن. مثال طور دستخط ۾

* (1) اسان وٽ سنڌ ۾ قرآن شريف کي پڻ اهري طرح ڪپڙو ويڙهي نهايت متبرڪ طور رکيو ويندو آهي. (د.ن)

ٻ، ٺ، ڇ وغيره اکرن لاءِ هاٿوڪي ديوناگري کان بنهه نرالا اکر ڪم آيل آهن. بيتن جي لفظ لفظ وچ ۾ ڪابه وٿي نہ آهي. سڄو بيت هڪ ئي لڪير (شرو ريکا) هيٺ هلي ٿو. جنهنڪري گرنٿ ۾ سمايل واڻي جو صحيح روپ طئہ ڪرڻ ڏکيو بڻجي ٿو پوي. سنڌي بيتن جي حالت ۾ اهو ڪم تهائين ڏکيو ٿــو لڳي، ڇو تـہ پراڻي ديوناگــري لپيءَ ۾ ڪن مـخصوص سنڌي آوازن (Imposives) جهڙوڪ ڳ، ڄ، ڏ، ٻ ۽ عربي فارسيءَ جي سنگهرشي آوازن خ، غ، ظ ۽ ض جي برابر اکرن نہ هجڻ سبب، گرنــٿ جي لکندڙ، انهن آوازن سان مشابهت رکندڙ آوازن جو عيوضي پٽو ڪندڙ، الڳ الڳ قسم جي اکرن کي ڪم آندو آهي، جنهن ڪري سنڌي بيتن جو صحيح روپ طئہ ڪرڻ ٻين ٻولين جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ ڏکيو بڻجي پيو آهي. ان جو هڪ ڪارڻ شايد اهو بہ هجي، تہ جيئن ظاهر آهي، بيت ڪنهن غير سنڌيءَ، ڪنهن سنڌيءَ کان ٻُڌي لکيا آهن، ان ڪري اُهي صحيح هِجي سان قلمبند ٿي نہ سگهيا آهن.

ساڍن ستن سون صفحن واري ان گرنــٿ ۾ قاضي قادن ڪانسواءِ ائهٺ ٻيا سنت ڪوي بہ شامل آهن. يعني تہ ان ۾ ڪل اُٺهتر ڪوين جي واڻي آهي.

ڪتاب جي شروعات دادوُ ديال جي واڻيءَ سان ٿئي ٿي. ان بعد ڪبير جي ۽ ان کانپوءِ نامديو ڀڳت جي واڻي آهي. قاضي قادن جا بيت ڪتاب جي پوئين اڌ ۾ آهن. قاضي قادن جي بيتن کان يڪدم اڳ پنجابي شاعر شاهہ حسين جا بيت آهن ۽ قاضي قادن کانپوءِ گرونانڪ ديو جي واڻي (جپ جي صاحب) ڏنل آهي، جنهن ۾ 38 پؤڙيون آهن.

قاضي قادن جي بيتن شروع ٿيڻ کان اڳ ڳاڙهي مس سان لکيل آهي تہ ”ڪاجي ڪادن جي ڪي ساکهي (سنڌي) اور پِي ساڌان ڪي ساکهي ايکٺي.“ بيتن جي پوري ٿيڻ تي، هڪ سئو اٺويهين نمبر بيت بعد لکيل آهي. ”ڪاجي ڪادن جي ڪي ساکهي سمپورڻ سماپته.“ (اصل ديوناگري)

گرنٿ ۾ شامل اٺهتر ڪوين جا نالا هن ريت آهن:

1. دادوُ ديال (1544ع کان 1603ع)، 2. ڪبير (1398ع کان 1494ع)،
3. نامديو (جنم 1270ع)، 4. رئداس (ڪبير جو همعصر)، 5. مرداس (مرتيو 1643ع)،
6. غريبداس (1717ع کان 1778ع)، 7. راما نند، 8. سڪا نند، 9. آسانند،
10. ڪرشٽانند، 11. ڏنو ڀڳت (جنم 1415ع)، 12. سين ڀڳت (جنم 1448ع،
13. پيپاجي (1425ع)*، 14. سوجها جي. 15. پرساجي، 16. سڌنو،
17. ڀڳت ڪمال (ڪبير جو پٽ)، 18. راٺا، 19. چيتر ڀڳت، 20. بهبل،
21. قاضي محمود، 22. شخ بهاؤالدين، 23. ترلوچن ڀڳت، 24. يون، 25. گرو انگ ديو،
26. مڪند يارتي، 27. ناياجي، 28. ودياداس، 29. رنگي، 30. ساوليا، 31. ديشرام،
32. بيسا، 33. مت سندر، 34. سومديو، 35. نرسي (1413ع کان 1479ع)،
36. ڪيتا،37. ڪرمچند، 38. ماڌ جڳن ناٿ، 39. پرمانند،
40. سورداس (1487ع کان 1563ع)،41. ڪانها، 42. بکنا، 43. جن گوپال،
44. ٿيلا، 45. جڳجيونداس (1682ع)،46. شيخ فريد (1450ع کان 1563ع)،
47. ايسن، 48. شاھ حسين (1539ع کان 1593ع)،
49. قاضي قادن (1463ع کان 1551ع)، 50. قاضي محمود+،
51. بابا نانڪ (1469ع کان 1538ع)،
52. گورک ناٿ، 53. پرتري، 54. گوپيچند، 55. هٺونت، 56. گنيري پاد،
57. هرتالي،58. چر پٽ، 59. بال جنائي، 60. سگريو، 61. ويول،
62. دت، 63. رنگ، 64. وياس،65. سوما، 66. هريداس، 67. ساڌو،
68. سندر داس (جنم 1596ع)، 69. گياني.

---

* پيپاجيءَ جو جنم فرڪ هر موجب 1425ع ۾ ڪنهنگم موجب 1417ع ۽ 1442ع جي وچ ۾ ٿيو هو.

+ گرنٿ قاضي محمود جو نالو ٻه ڀيرا ورجايل آهي. نمبر 21 ۽ هت 50 تي تنهن متعلق نه ته واٽي ۾ ذڪر آيل ٿو ڏسجي نه وري هيري ٽڪر ئي ڪجهه ڪڇيو آهي ته هت ٻه ڀيرا ساڳي قاضي محمود جو ذڪر آيل آهي يا قاضي محمود ٻه ٿي گذريا آهن.

گرنٿ ۽ ببيتن جي سَنَڌ

قاضي قادن جا تازو مليل بيت، جيڪي سنڌي ادب جي تواريخ جي قديمي دؤر جو عام طرح، هڪ اَملهه ۽ اَٽوٽ حصو آهن، سي اٽڪل پنج صديون غيب جي چادر ۾ ڍڪيل رهڻ بعد روشنيءَ ۾ آيا آهن. انهيءَ سموري عرصي دوران، اسان وٽ ان شاعر جا فقط ست بيت موجود هئا. ائين نہ آهي تہ ادبي غواصن کو اهي امُل ماڻڪ سوجهي لهڻ ۾ ڪا ڪسر ڇڏي هئي. سنڌ ۽ هند جي برک کوجنيڪن جي اڻٿڪ اتڪنتا ۽ اَٽڪ ڪوشش جي باوجود، قاضي قادن جي مهيا ستن بيتن ۾ ڪو اضافو ٿي ڪونہ سگهيو هو. ان ڪري اڄ جڏهن اٽڪل پنج سئو سالن جي طويل عرصي بعد، ان شاعر جا اٽڪل هڪ سئو ٻارهن بيت اوچتو دستياب ٿيا آهن تہ اها ڳالهہ سولائيءَ سان سمجهہ ۾ ٿي نٿي اچي تہ اها ڪا ساڀيا آهي، اهو ڀاويڪ ڀ آهي. ان ڪري اسان کي ڏسڻ گهرجي تہ ڇا اهي بيت تحقيق پڄرين تہ قاضي قادن جا ۽ ڀيو تہ سنڌي بيت آهن يا ٻي ڪا چيز آهن. مان سمجهان ٿو تہ بهتر آهي تہ پوئين ڳالهہ جو نبيرو پهرين ئي ڪري ڇڏجي. اها هيءَ تہ بيت سنڌي آهن يا نہ.

'سنتون ڪي واڻي' گرنٿ ۾ هنن بيتن شروع ٿيڻ کان اڳ صاف لفظن ۾ لکيل آهي: " ڪاجي ڪادن جي ڪي (سنڌي) ساکي...." ان هيٺ اينڌڙ بيتن جي ٻوليءَ جو روپ، وياڪرڻ واري جوڙجڪ ۽ شبداولي سنڌي آهن. بيتن جي ٻولي مون خود پڙهي ڏٺي، جا يڪدم مون کي سنڌي ٻولي لڳي. ان سواءِ شري جٿرامداس دولترام، شري نارايڻ 'شيام'، پروفيسر رام پنجواڻي، ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي ۽ ڊاڪٽر موتي لعل جوتوانيءَ جهڙن سنڌي عالمن هي بيت ڏسي، اهو تسليم ڪيو آهي تہ انهن جي ٻولي سنڌي آهي. هيٺ ڪي مثال ڏجن ٿا، جن مان ظاهر آهي تہ بيتن جي ٻولي، گرامري بناوت ۽ شبداولي سنڌي آهن:

زيران زبران آيتان، اَکر اَنت نہ پار،
هيڪڙيو ايمان ۾، لهن سيني سار.

يا

روئي مَ ڪر پڌرو، هَٿ منجهين ئي جال،
جان جان پريان نہ مِڙي، تن ڪائيءَ جينو بالِ.

هي فقط ٻه مثال آهن. ان طرح، ملئل سيني بيتن جي زبان ان جهڙي آهي، جنهن ڪري، ان ۾ ترَ جيترو به گمان نه آهي ته اهي بيت سنڌي آهن.

هاڻي رهيو سوال ته بيت قاضي قادن جا آهن يا ٻئي ڪنهن شاعر جا؟ ان لاءِ منهنجا دليل هن ريت آهن:

1- مان اڳ ۾ به چئي آيو آهيان ته 'سنتون ڪي واڻي' گرنٿ ۾ ڪل 69 سنت ڪوين جي واڻي شامل آهي. هر سنت ڪويءَ جي واڻي شروع ٿيڻ کان اڳ ڪويءَ جو نالو، ٻوليءَ ۽ ڇند جو نالو، يعني سمورو سڀ ڳاڙهيءَ مس ۾ ڇاپايل آهي. هاڻي، جنهن کي مان قاضي قادن جي واڻي سڏيان ٿو، تنهن کي ڇڏي، باقي 68 سنت ڪوي، جن ۾ ڪبير، گرونانڪ، سورداس، دادوُ وغيره جهڙا پرسڌ ڪوي به اچي وڃن ٿا، تن جي نالن هيٺ جيڪي بيت ڏنا ويا آهن، سي انهن ڪوين جي جدا طرح مُهيا مجموعن ۾ به موجود آهن، جنهن مان اهو ثابت ٿئي ٿو ته "سنتون ڪي واڻي" گرنٿ ۾ ڇاپايل سڀ مستند ۽ پروسي جوڳا آهن. هاڻي، جيڪڏهن ٻين ڪوين جي حالت ۾ اهي سڀ صحيح آهن، ته انهن جي آڌار تي، سنڌي بيت، جن اڳيان ڏنل آهي - "ڪاجي ڪادن جي ڪي ساکي (سنڌي) اور ٻي ساڌان ڪي ساکي ايڪٺي"، تن لاءِ به وثوق سان چئي سگهجي ٿو ته اهي قاضي قادن جا ئي بيت آهن ۽ سنڌي بيت آهن.

قاضي قادن جا هيلتائين اسان وٽ جيڪي ست بيت (ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ جي ڪتاب ۾ اٺ) موجود هئا، جيڪي اصل ۾ 'بيان العارفين' جي ملفوظات واري سيڪشن مان مليا آهن ۽ جن لاءِ اهو طئه شده آهي ته قاضي قادن جا آهن، تن مان ٻه بيت (هڪ سڄو ۽ ٻئي جي ٻهرين مصرع) تازو هٿ آيل بيتن ۾ به ملن ٿا. اُهي بيت، تازو مليل بيتن ۾ الڳ الڳ ۽ ٻن مختلف هنڌن تي آهن. ان ڪري اُهي به ان ڳالهه جو پرماڻ (پروسو) ڏين ٿا ته باقي بيت به، انهن ٻن بيتن جي تسليم شده رچيندڙ قاضي قادن جا ئي آهن. اُهي ٻه بيت آهن:

1. ڪَنزُ قُدُوري ڪافيا، ڪ ڪوهُ نَہ پَڙهئومِ،
سو پارُ ئي ٻئو ڪو، جِئان پِري لَڌومِ. (1)

(1) 'شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام' (1937) ڊاڪٽر علامه عمر بن دائود پوٽو، ص 26 تان ورتل.

(2) ايضاً: ص 113.

2. جوڳي جاڳايوس، سُتو هُئس ننڊَ ۾
(تهان پوءِ ٿِيوس، سنڌي پريان پيچري). (1)

هنن مان پهريون سڄو بيت فقط ٿوري تبديل سان (پڙهئوم جي بدران پڙهيام، ڪ ڪوهہ جي بدران ڪ ڪين، سو پار بدران سو ڏيهو، جڻان بدران جان ٿي) ۽ ٻئي بيت جي پهرين مصرع تازو مليل بيتن ۾ آهن. انهن ۾ اُهي 'ٽيڪ' ڪي ڇڏي 'ٻئين' ۽ 'ڇتيهين' نمبر سان ڏنل آهن. (اِن لاءِ بيتن جي پڇاڙيءَ ۾ ڏنل نمبر ڏسڻ گهرجي.)

3. تازو مليل بيتن ۽ ان کان اڳ موجود ستن بيتن جي عبارتي ٻولي (Diction/Vocabulary) (لفظن جي عبارت ۽ ٻولي) هڪجهڙي آهي. اڳين بيتن ۾ ڪم آيل پرين، سپريان، لٽ، جوڳي جاڳايوس، ٿيام، لڏوم (لڏام) ۽ ٻيا ڪيترائي لفظ تازو مليل بيتن ۾ عام جام ڪم آيل آهن، جنهن ڪري اهو يقين سان چئي سگهجي ٿو تہ ٻئي هڪ ئي شاعر - قاضي قادن - جا آهن.

4. اڳين بيتن ۾ جيڪو خيال سمايل آهي. تہ پرماتما دنيوي علمن سان نٿو ملي، پر اُهو پنهنجي اندر ۾ ئي آهي. يا، انهن بيتن تي ڇانيل تصوف ۽ اُن جي وحدت الوجود وارو خيال تازو مليل بيتن تي بہ ڇانيل نظر اچي ٿو. اڳين بيتن ۽ تازو مليل بيتن ۾ خيال جي اها هڪجهڙائي ڏيکاري ٿي تہ اڳيان بيت ۽ تازو مليل بيت هڪ ئي شاعر - قاضي قادن - جا ئي آهن.

5. ان سواءِ اڳين بيتن ۾ ڪم آيل ڇندَ - دوها، سورٺا، تونويري دوهو ۽ ٻڙو دوهو - تازو مليل بيتن ۾ بہ ڪم آيا آهن. بيتن جي عبارت ۽ گرامري بناوت بہ هڪ جهڙي آهي.

انهن مڙني حقيقتن جي مدنظر اهو دعويٰ سان چئي سگهجي ٿو تہ 'سنتون ڪي واڻي' گرنٿ ۾ قاضي قادن جي نالي هيٺ ڏنل ذري گهٽ سڀ بيت قاضي قادن جا ئي آهن.

هاڻي باقي 'ذري گهٽ' لفظ جي ڳالهہ رهجي ويئي، جنهن جي سمجهاڻي ڏيڻ ضروري آهي.

"سنتون ڪي واڻي" گرنٿ ۾ "ڪاجي ڪادن جي ڪي ساکي (سنڌي) اور پيي ساڌان ڪي ساکي ايڪٺي" ۽ بيتن جي ختم ٿيڻ تي لکيل "ڪاجي ڪادن جي ڪي ساکي سمپورن سماپته" جي وچ ۾ اينڊڙ بيتن ۾ آخرين بيت

(1) 'شاهہ ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام' (1937) ڊاڪٽر علامہ عمر بن دائود پوٽو، ص 113.

۽ ان کان اڳ وارا ٻه بيت يعني ڪُل ٽي بيت ٻين بيتن کان علحدا آهن. انهن ٽن بيتن جي ٻولي هندي آهي ۽ انهن مان هر هڪ بيت 'قاضي محمود' نالي تخلص سان شروع ٿئي ٿو. اُهي ٽي بيت هن طرح آهن:

1. ڪاجي محموند دنيا ديک ڪر، من مٹن آپ نہ ٻولِ
آپتين غربت سي نيون رهيي، جيون پانو تَلِ ڪي ڏول. (116)

2. ڪاجي محموند ڪاجل ڪرون تو ڪنڪرا سرما ڪيبا نہ جاءِ
ان نٹنون مٹَن ايڪ تون، دوجا ڪهان سماءِ. (117)

3. ڪاجي محموند سُمرءِ سائيبان، جسان ٿٽَن ڀاجي ڀيڙ
سُکيا دک نہ جانهي، جس بيدن تس پيڙ. (118)

سوال آهي تہ بيت قاضي قادن جا آهن يا ٻئي ڪنهن ڪويءَ جا. منهنجو خيال آهي تہ اهي بيت قاضي محمود نالي ٻئي ڪنهن ڪويءَ جا آهن، جنهن جا ڪجهہ ٻيا بيت بہ 'سنتون ڪي واڻي' ۾ ٻئي هڪ هنڌ اچن ٿا، جيڪي بہ هندي ٻوليءَ ۾ آهن. ان لاءِ منهنجا دليل هيءَ آهن. هڪ تہ انهن بيتن جي ٻولي صاف سڌي هندي لڳي پئي آهي، ٻيون تہ هر بيت ڪويءَ جي تخلص سان شروع ٿئي ٿو، جا ڳالهہ قاضي قادن جي بيتن ۾ نہ آهي. قاضي قادن پنهنجي بيتن ۾ پنهنجو نالو تمام جزوي طرح ڪم آندو آهي. مون ڪي فقط هڪ بيت سُجهي، جنهن ۾ بہ هن پنهنجي نالي جو نقط هڪ حصو ڪتب آندو آهي. اهو بيت آهي:

قاضي ڪِٽ م ايترو، مَت ڪيرو ٺي پير،
پلاٽيندو پوٹلي، منٹۂ ڪيندو ڪير. (61)

ان ڪري منهنجو خيال آهي تہ مٿي ذڪر ڪيل ٽي بيت قاضي قادن جا نہ، پر قاضي محمود نالي ڪنهن ڪويءَ جا آهن ۽ پوٿيءَ جي تيار ڪندڙ يا لکندڙ تي بہ اها تهمت ڏري نٿي سگهجي، چو تہ هُن ويچاري تہ شروع ۾ ئي لکيو آهي تہ "ڪاجي ڪادن جي ڪي ساکي (سندي) اور ٻي ساڌان ڪي ساکي ايڪٺي" يعني تہ ٻين سنتن جا بہ بيت گڏ. ظاهر آهي، تہ اهي ٽي بيت 'ٻين سنتن' واري ڪاتي جا آهن.

ان سواءِ ٻاويهون نمبر بيت پڻ قاضي قادن جو نہ آهي. اهو بيت هيٺن آهي:

دادوَ اکيون پَسڻ ڪي پرين، پري اُلٽيان منجهہ،
جتي بينو مان پرين، نهاريندو هنجهہ. (22)

هيءُ بيت سنڌي ٻوليءَ ۾ تہ آهي، پر جيئن بيت جي شروعات ۾ ڏنل تخلص مان ظاهر آهي، اهو بيت راجستان جي مشهور سنت ڪوي دادوُ ديال جو آهي، جنهن سنڌيءَ ۾ پڻ ڪافي تعداد ۾ بيت ۽ وايون چيون آهن. متي ڄاڻايل بيت شري پرشورام چترويدي طرفان ايڊٽ ڪيل "دادوُ ديال گرنٿاولي" ۾ سٺين پاڱي ۾ صفحي 13 تي ارڙهين نمبر هيٺ پڻ، دادوُ جي نالي سان ڏنل آهي. هتي اهو ڄاڻائڻ سنڌي عوام جي دلچسپيءَ وٽان ٿيندو تہ دادوُ ديال (راجستاني) هنديءَ ڪانپوءِ پنهنجو گهڻي ۾ گهڻو ڪلام سنڌي ٻوليءَ ۾ ئي چيو آهي. (1) دادوُ جا اٽڪل چاليهارو سنڌي بيت ۽ ڪجهہ سنڌي وايون مون وٽ مهيا آهن. انهن مان چئن بيتن جي پهرين اڌ مصرع ۾ 'دادوُ اکيون پسڻ ڪي پرين...' جو ڌهراءُ ۽ متي ڄاڻايل بيت ۽ انهن بيتن جي خيال ۾ بہ سمانتا آهي. ان ڪري ان خيال جي تصديق ٿئي ٿي تہ هيءُ بيت بہ دادوُ ديال جو رچيل آهي. ياد رهي تہ قاضي قادن جا هيءُ بيت دادوُ پنٿين جي مٺ مان لڌا آهن. دادوُ ديال جي هندي، پنجابي ۽ ٻين ٻولين واري ڪلام تي قاضي قادن جي خيال جو وڏو اثر آهي. دادوُ سنڌ جي لڳو لڳ ايراضي پڇمي راجستان جو شاعر آهي ۽ قاضي قادن جي وفات واري وقت دادوُ ديال اٽڪل ستن سالن جو هو، ان ڪري اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو تہ، دادوُ ديال پنهنجي زندگيءَ واري وقت ۾ شايد قاضي قادن جي ڪلام جو شيدائي رهيو هجي ۽ هن وٽان ئي قاضي قادن جو ڪلام دادوُ پنٿين جي مٺن ۾ ڦهليو هجي. ڪيئن بہ، اها ڳالهہ اڃا تصديق جي محتاج آهي.

تازو مليل بيتن ۾ چوهٽرِ نمبر هيٺ آيل بيت گروگرنٿ صاحب ۾، تمام ٿوريءَ تبديل سان، شيخ فريد جي بيتن منجهہ ملي ٿو. اهو بيت هن طرح آهي:

گهڙيين گهڙيين گاريان، پهري لهان سجاءِ،
مون هيڙو گهڙيال جيون، ڏکڻ رينِ بهاءِ. (74)

گروگرنٿ صاحب ۾، شيخ فريد جي بيتن ۾ هي بيت هن طرح ڏنل آهي:

گهڙِيئي گهڙيئي مارِئيءَ، پَهَري لَئي سزاءِ،
سو هيڙا گهڙيئال جِئُ، ڏکئہ رينڻ بهاءِ. (2)

(1) دادو ديال گرنٿاولي: پرشورام چترويدي، ص 83.

(2) گروگرنٿ صاحب: سنڌي ڇاپو، پارٽ جيون پبليڪيشن ص 80-1379، بيت 41.

هاٿي جيئن تہ اهو بيت گروگرنٿ صاحب ۾ شيخ فريد جي بيتن ۾ شامل آهي، ان ڪري في الحال هن بيت کي بہ ’اور ڀي ساڏان کي ساکي ايکني‘ يعني تہ ٻين سنتن واري کاتي ۾ ٿا وجهون. جيتوڻيڪ اهو سوال اڃا تحقيق جي طلب رکي ٿو تہ اهو بيت شيخ فريد جو آهي يا قاضي قادن جو، ۽ ڪٿي قاضي قادن جو بيت تہ گرو گرنٿ صاحب ۾ شيخ فريد جي نالي سان ڪونہ اچي ويو آهي!

قاضي قادن جي مليل بيتن ۾ هڪ ٻيو بيت بہ اهڙو آهي، جنهن جو اڌ حصو گروگرنٿ صاحب ۾ شيخ فريد جي دوهن ۾ نظر اچي ٿو. قاضي قادن جو بيت هن طرح آهي:

ڏيهہ لٿا سنجها پئي، اڳون آئي رات،
ڪڙا پکاري پاتٽي پيڙا ڪپر وات. (76)

گرو گرنٿ صاحب ۾ اُهو هن طرح آهي:

فريدا ڏکا سيتي ڏهہ گئيا، سولان سيتي رات،
کڙا پکاري پاتٽي، پيڙا ڪپر وات. (1)

جيئن تہ بيت جي اڌ حصي ۾ ڪافي فرق آهي، ان ڪري ممڪن آهي تہ قاضي قادن اهو بيت شيخ فريد جي، يا شيخ فريد، قاضي قادن جي بيت تي تضمين طور چيو هجي. قاضي قادن وارو بيت پاڻ وڌيڪ پختو لڳي ٿو. ان ڪري ان بيت کي مان قاضي قادن جو بيت ئي ڪري ٿو ليکيان.

ساڳئي وقت ستهتر نمبر جي هيٺ ايندڙ بيت بہ گمان پيدا ڪندڙ آهي. اُهو بيت هن طرح آهي:

سُفر مٿئن سَپرين، اپو سار لدن؛
هلڻ جيوَن هَلوَ چوي، ڳجهيون ڳالهيون ڪن. (61)

هن بيت جي ٻولي تہ سنڌي آهي، پر ان ۾ ”هلو چوي“ لفظ گمان پيدا ڪندڙ آهن. ڪوين جي اِها روايت رهي آهي تہ اُهي پنهنجو تخلص ڏيندي، اُن سان ’چوي‘ لفظ وجهندا آهن. جيئن سامي چوي، سهڻو شاهہ لطيف چوي، يا تازو گذريل وقت ۾ پرهاد چوي. ان ڪري هن حالت ۾ بہ ڌيان ان طرف ڇڪجي ٿو وڃي تہ اهي لفظ ’هروَ چوي‘ تہ ڪونہ آهن. ڇو تہ ’ل‘ ۽ ’ر‘

(1) گرونٿ صاحب: سنڌي ڇاپو، ڀارت جيون پبليڪيشن، ص 1382، بيت 86.

جو پاڻ ۾ بدلجڻ عام رواجي آهي ۽ اهو بلڪل ممڪن آهي تہ لڪائيندڙ چيو هجي ”هروَ چوي“ ۽ لکندڙ لکيو هجي ’هلوَ چوي‘ نہ تہ ٻيءَ حالت ۾ ’چوي‘ لفظ جي ڪابہ سارٿڪتا نظر نٿي اچي. پر جيڪڏهن اهو مڃي ولجي تہ اهي لفظ ’هروَ چوي‘ ئي آهن، تہ پوءِ سوال تو اٿي تہ اهو ’هروَ‘ ڪير هو؟ ممڪن آهي تہ اهو ’هروَ‘ ڪو خود بہ ڪوي هجي ۽ قاضي قادن جو عقيدتمند رهيو هجي، جنهن جي ذريعي ئي قاضي قادن جا هي بيت دادوَ پنٿين تائين پهتا هجن. بهر حال، اهو بيت قاضي قادن جي بيتن ۾ شمار نہ ڪري في الحال ائين سمجهجي ٿو تہ اهو ’هروءَ‘ نالي ڪنهن ٻئي ڪويءَ جو سنڌي بيت آهي. اهو بہ ممڪن آهي تہ اِهو بيت قاضي قادنءِ جي همعصر عالم مولانا فخر هروي جو هجي، جنهن جي واقفيت ڏيندي تاريخ معصومي ۾ چيو ويو آهي تہ ”... خوش طبع ۽ اَڪابر هو. شعر پڻ چوندو هو. صنايع ۽ بدائع عروض ۽ قافيہ بابت ڪجهہ تصنيفون آٿس.“ (1)

اِن جو مطلب ٿيو تہ ڪل ڇهہ بيت آهن، جيڪي قاضي قادن جا نہ آهن. (ٽي قاضي محمود جا، هڪ دادوَ جو، هڪ گروگرنٿ صاحب ۾ شيخ فريد جي نالي سان آيل ۽ هڪ ’هروءَ‘ جي تخلص وارو). ان سواءِ دستخط ۾ ٻارهين نمبر بعد بيت کي چوڏهون نمبر ڏنل آهي. ساڳيءَ طرح ستاسي نمبر بيت بعد بيت کي اٺانوي نمبر ڏنل آهن. يعني تہ تيرهين ۽ اناسي نمبر وارا بيت آهن ئي ڪونہ. ڇهہ ڏاريا بيت ۽ ٻہ بيت ڪٽل، سي ٿيا اٺ بيت. دستخط ۾ آخرين بيت تي ڏنل نمبر آهي هڪ سئو اَرڙهن. سئو ارڙهن مان اٺ بيت ڪڍي ڇڏجن تہ باقي بچيا هڪ سئو ڏهہ بيت. پر شروعات واري بيت ’زيران زبران آيتان...‘ کي نمبر ڏنل نہ آهي ۽ ان کي ’ٽيڪ‘ ڪري سڏيو ويو آهي، ساڳئي وقت هڪ سئو پندرهن نمبر ٻن جدا جدا بيتن کي ٻہ دفعا ڏنو ويو آهي، ان ڪري ٻہ بيت اهي وڌيا. ان جو مطلب ٿيو هڪ سئو ڏهہ بيت واڌو ٻہ بيت. يعني تہ هرياڻا واري دستخط ۾ قاضي قان جا ڪٿي سٽي ڪل 112 بيت آهن.

ان سواءِ هرياڻا واري دستخط ۾ مليل سنڌي بيتن سان ڪي ٻيون حقيقتون پڻ اُبري بيٺيون آهن، جي شايد ڪي تواريخي تبديليون آڻين. آهي سنڌيءَ جي علم ۽ ادب واري حلقي ۾ چاهہ رکندڙن لاءِ دلچسپيءَ ڀريون

(1) تاريخ معصومي؛ مير معصومي بکري؛ سنڌي ڇاپو ص 28.

ٿينديون. ان ڪري هتي انهن جو ذڪر ڪرڻ ضروري آهي.

دستخط ۾ 32 نمبر بيت آهي:

عين قَصَر در لَڪَ، ڪوڙين سَهَنس ڪِڙڪيان؛
جان ٿي ڪَرين پِرڪ، تان ٿي سَجَڻ سامهان. (32)

شاهه جي رسالي ۾ هي بيت هن طرح اچي ٿو:

ايڪ قصر در لَڪَ، ڪوڙين ڪُسڻ ڳِڙڪيون،
جيڏانهن ڪريان پَرڪَ، تيڏانهن صاحب سامهون.

’شاهه جي رسالي‘ ۾ ڪيترا ڌاريا بيت به اچي ويا آهن، اِها هڪ مڃيل حقيقت آهي. پرنسپال لالسنگ اَجواڻي چوي ٿو.

"The poets before Shah paved the way for him and thier verses have sometimes been incorporated into Shah's verses and at their best are not very much distinguishable from his verses." (1)

سو ٻين شاعرن جا شعر شاه جي رسالي ۾ اهڙو ته سمائجي ويا آهن، جو انهن کي سولائيءَ سان ڳولهي ڪڍڻ سولو ٿي نه آهي. پر جيئن ته مٿي ڏنل بيت هلڪي تبديل سان هرياڻا واري دستخط ۾ سَنَد سان قاضي قادن جي نالي هيٺ ملي ٿو، ان وثوق سان چئي سگهجي ٿو ته اهو بيت شاهه جو نه، پر قاضي قادن جو آهي.

ساڳيءَ طرح هرياڻا واري دستخط ۾ 100 ۽ 101 نمبرن وارا بيت پڻ هلڪي تبديل سان شاهه جي رسالي ۾ ملن ٿا؛ اُهي آهن:

پوري پِکي جِتِ، ماڻِڪ اَساري پيو؛
ڪوهُ نه ڍونڍيءَ تتِ، تون بي اونگهيو هٿ ڪر. (100)

هي بيت ’شاهه جي رسالي‘ ۾ هن طرح ڏنل آهي:

اَمُل اَساري پئي، پوري پکِڙ جت؛
ڪهُ نه رونڻه تِت، ٻئي اڌ هَٿِ ڪري.

(شاهه جو رسالو؛ ڪلياڻ آڏواڻي، سر سريراڳ، داستان 4، بيت 15)

---

(1) پرنسپال لالسنگ اَجواڻي، ’هسٽري آف سنڌي لٽريچر (انگريزي ۾) پيو ڇاپو، ڇپائيندڙ، اساهيتہ ڪادمي، ص 56.

هرياڻا واري دستخط ۾ ٻيو بيت آهي:

پوري پـڳي جاوَ، ماڻڪ آساري پيو؛
سُـري صرافيـن آوَ، ٻي - اينگهو هٿ ڪر. (101)

شاهه جي رسالي ۾ هي بيت هن طرح آهي:

اَمُل آساري پئي، پوري پـڳـهَ جيئن؛
وانءُ صرافن سيئن، ٻَئي اڌ هٿ ڪري.

(شاهه جو رسالو؛ ڪلياڻ آڏواڻي، سر سريراڳ، داستان 4، بيت 16)

قاضي قادن جو بيت آهي:

سوئيريان سنهڙو، جا تن ڪيوءِ نہ تيئن،
تـوڪي آڪڙيـن ۾، پرين پيـنـدو ڪيـئن. (52)

شاهه جو بيت آهي:

جان تن ڪيئَي نہ تئن، سئيريان ٿي سنهڙو،
پرين پائيندا ڪئن، توڪي اڪڙيـن ۾.

(جناب عطا محمد حامي خيرپوري جي، "شاهه جي نازڪ خيالي" مضمون تان،وورتل) شاهه عبداللطيف ڀٽائي 1953ع.

مٿي ذڪر ڪيل بيت جيئن تہ هرياڻا واري دستخط ۾ قاضي قادن جي نالي هيٺ آهن، تنهن ڪري ظاهر آهي تہ قاضي قادن جا ئي آهن. جيڪي زباني روايت سبب ٿوري مختلف صورت ورتي، شاهه جي رسالي ۾ گهسي ويا تا ڏسجن. مٿي ذڪر ڪيل سيني بيتن جون هرياڻا واري دستخط مان مليل پڙهٽيون پاڻ مون کي شاهه جي رسالي (ڪلياڻ آڏواڻي) ۾ آيل پڙهٽين کان وڌيڪ تسڪين بخش ۽ معنيٰ ڀريون لڳن ٿيون. (1)

ساڳيءَ طرح دستخط 37 نمبر هيٺ آيل هڪ بيت پڻ شاهه جي رسالي ۾ آيل هڪ بيت سان ملي ٿو. پر شاهه جي رسالي واري بيت ۾ ٽي مصرعون آهن ۽ قاضي قادن جي نالي هيٺ آيل اَن ساڳئي بيت ۾ ٻہ مصرعون آهن، جنهن ڪري ڀانئجي ٿو تہ شاهه يا تہ قاضي قادن جي بيت کي تضمين ڪري اُهو بيت چيو آهي يا تہ اُن جي پيران چيو آهي. اُهو بيت آهي:

(1) انهن بيتن جون هرياڻا واري دستخط واريون پڙهٽيون، شاهه جي رسالي وارين پڙهٽين کان وڌيڪ تسڪين بخش (مستند) چوٿيون لڳن. اهو وشيه مون "قاضي قادن جو ڪلام" (تفصيل سان) ۾ بحث هيٺ آڻي ڇنڊ ڇاڻ ڪئي آهي. اهو ڪتاب ڇاپي جو انتظار ڪري رهيو آهي. (هه . ٿ)

قاضي قادن جو بيت:

اَپري ۾ پيرَ، ڪِنهين لَڌو پيرِئين؛
تِهِ پِوَ سندو پيرُ، ڪوڙين منجهين ڪو لهي. (37)

شاھ جي رسالي ۾ هي بيت هن طرح اچي ٿو:

ڪَپيريءَ ۾ پير، ڪِنهين لڌو پيرئين؛
جيان مُنجَهڻ مازهئين، سَڄڻ تيان ئي سير،
اُن پونءِ سندو پيرُ، ڪوڙن منجهان ڪو لهي.
(شاھ جو رسالو: ڪلياڻ آڏواڻي، سر ڪاهوڙي، داستان 3، بيت 3)

قاضي قادن جا ڪيترا بيت شاھ جي ڪلام ۾ ئي نہ، شاھ عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي ڪلام ۾ پڻ گڏ مڪس ٿي ويا آهن. هرياڻا واري دستخط مان پتو ٿو پوي تہ شاھ عبدالڪريم بلڙيءَ واري جو هڪ مشهور بيت، در اَصل قاضي قادن جو بيت آهي. اُهو بيت ڊاڪٽر داؤد پوٽي ’شاھ عبدالڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام‘ ڪتاب ۾، شاھ ڪريم جي نالي هن طرح ڏنو آهي:

پيرين (پهرين) پاڻُ وڃاءِ، پاڻُ وڃائي هوءَ لَهَہ؛
توهان ڏار نہ سَپرين، مَہَ منجهيئي پاءِ. (1)

هرياڻا واري دستخط ۾ قاضي قادن جي نالي سان هي بيت هن طرح ملي ٿو:

پَهرين پاڻُ وڃاءِ، پاڻُ وڃائي سو لَهي،
مَن اَندر مَــہَ پاءِ، توئي اَندر سَپرين. (34)

اُهي 93 يا 94 بيت جيڪي شاھ عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي نالي سان جوڙيا ويا آهن. تن بابت بہ اها پڪ نہ آهي تہ اهي سڀ شاھ ڪريم جا آهن، يا نہ. ان لاءِ ڊاڪٽر داؤد پوٽي لکيو آهي، تہ ”يقين سان چئي نہ ٿو سگهجي تہ انهن بيتن مان ڪيترا خود سندس آهن، ڇاڪاڻ تہ ’بيان العارفين‘ واري، ڪن ٿورن هنڌن ڪانسواءِ، ڪٿي بہ ائين صاف نہ ڄاڻايو آهي تہ اِهي بيت خود شاھ ڪريم جا آهن؛ فقط منڍ ۾ انهيءَ ڳالهہ ڏي اشارو ڪيو اَٿس. بهرحال، جنهن صورت ۾ اَسان ڪي انهن بيتن جي صحت يا سقم سڃاڻڻ

(1) ’شاھ ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام‘: ڊاڪٽر علامہ عمر بن دائود پوٽو، بيت 30، ص 37.

بابت ڀيوڪو سُجهه ڪونهي، تنهن صورت ۾ اهي بيت شاهه ڪريم جا ئي سمجهڻ گهرجن." (1)

پر اَڄ جڏهن اسان کي هڪ پڪي پختي دستخط مان پتو پوي ٿو تہ شاهه ڪريم جي نالي سان ڳنڍيجندڙ بيت، سچ پچ قاضي قادن جو آهي، تہ اسان کي هن بعد اهو بيت قاضي قادن جو ڪري ليکڻ گهرجي. ان سواءِ هرياٽا مان مليل ٻيا بہ ڪيترائي بيت جوڙجڪي، لفظي ۽ معنوي طرح شاهه لطيف، شاهه ڪريم، عنات وغيره سان مڪمل يا ڪنهن حد تائين مشابهت رکن ٿا.

مثال طور:

قاضي قادن جو بيت:
آڪر ٻيا وسار، اَلف اَکِهون ئي ياد ڪر؛
سو تون ڏيئو ٻار، جو نہ اُجهمپئہ ڪڏهين. (6)

شاهه جو بيت:
آڪر پڙهہ اَلف جو، ٻيا ورق سڀ وسار؛
اَندر تون اُجار، پيو پنا پڙهندين ڪيترا.

●

قاضي قادن جو بيت:
لايي لام اَلف سان؛ ڪاتب لکين جيئن؛
مون هِنيڙو پريانِ سان، لڳو آهي تيئن. (7)

شاهه لطيف جو بيت:
ڪاتب لکين جيئن؛ لائي لام الف سان؛
اَسان سڄڻ تيئن، رهيو آهي روح ۾.

●

قاضي قادن جو بيت:
ڪايا مَهہ ڏيئي، پِينا جي درياوَ ۾،
پسندا سيئي، ماڻڪ اکڙين سي. (12)

شاهه لطيف جو بيت:
ويا جي عميق ڏي؛ منهن ڪائو ڏيئي؛
تِن سپون سوجهي ڪڍيون، پاتاران پيهي؛
پسندا سيئي، اَمُل اکڙين سي.

●

قاضي قادن جو بيت:
سُتو سڄي رات، مُنہَ ڍِڪي موئن جيئن،
نہ تو سنبل تات، نہ تو جهوري آه ڪا. (83)

شاهه لطيف جو بيت:
سُتين سنجهيئي، منهن ويڙهي مُئن جيئن؛
اوجاڳو اکين کي، چاتئہ نہ ڏيئي.

---

(1) شاهه ڪريم بلڙي جو ڪلام: ڊاڪٽر علامہ عمر بن دائود پوٽو، ص 27.

قاضي قادن جي زندگيءَ بابت احوال

قاضي قادن سنڌ ۾ سمن ۽ ارغونن واري ايام ۾ ٿي گذريو آهي. جيئن تہ هن صاحب جو تواريخ سنڌ سان بہ گهرو واسطو رهيو آهي، ان ڪري هتي ٿورو تواريخي پس منظر ڏيڻ بيجاءِ نہ ٿيندو. سمن 1349ع کان 1520ع تيائين سنڌ تي راڄ ڪيو. سومرن کان راڄ جي واڳ ڏور وٺڻ بعد هنن پاڻ کي ڄام جو لقب ڏنو. سنڌن قبرستان مڪلي ٽڪريءَ جي اتر واري ڇيڙي تي ٺهيل آهي. 1520ع ڌاري شاهہ بيگ ارغون، سمن جي آخرين حاڪم ڄام فيروز کي شڪست ڏيئي، سنڌ ۾ پير ڄمايا، جنهن بعد، سنڌ ۾ سمن جي حڪومت ختم ٿي ۽ ارغونن جو راڄ قائم ٿيو.

قاضي قادن سنڌ جي چئن حاڪمن، سمن جي ٻن حاڪمن ۽ ارغونن جي ٻن حاڪمن - جي دؤر مان لنگهيو. اُهي هن ريت آهن:

1. ڄام نظام الدين (ڄام نندو) 864 هہ کان 914 هہ
2. ڄام فيروز 914 هہ کان 927 هہ
3. شاهہ بيگ اَرغون 927 هہ کان 928 هہ
4. شاهہ حسين اَرغون 928 هہ کان 962 هہ

قاضي قادن جي حياتيءَ بابت گهڻو احوال ميسر نہ آهي، پر هِتي هُتي پراڻن پارسي - عربي تواريخي ۽ ٻين ڪتابن ۾ اِن باري ۾ ٿورو گهڻو اَحوال ملي ٿو. اُن مان پتو پوي ٿو تہ قاضي قادن جا وڏا اَصل ۾ اُچ جا وينل هئا، جتان پوءِ سيوهڻ ۽ ٺٽي ۾ اچي رهيا. سندس وڏو ڏاڏو قاضي اَبوالخير پهريون شخص هو، جو اچي بکر ۾ مقيم ٿيو.(1)

تحفتہ الڪرام ۾ اُچ کي قديم سنڌ جي هڪ مشهور معروف ۽ عزت واري جاءِ ڪري بيان ڪيو ويو آهي. اُچ لاءِ لکن ٿا تہ اِتان جي سر زمين خدا وارن جي مرجع ۽ اهل الله جو آرام گاهہ رهي آهي. هي شهر عالمن جو آشيانو ۽ تصوف جي سرگرميءَ جو مکيہ مرڪز رهيو آهي.(2) ٻارهين صديءَ جي پوئين اَڌ ۾ جڏهن محمد غوريءَ هندستان تي حملو ڪيو، ان وقت اُچ جو

---

(1) تاريخ معصومي، فارسي متن، ص 200 ۽ 202، سنڌي ترجمو ص 328. ۽ 240 ٻڌ ڏسو تحفة الڪرام، ص. 320 ۽ 353.

(2) تحفتہ الڪرام سنڌي ترجمو، ص 294.

شهر اِسلامي تعليم جو مکيہ مرڪز هو. ڪتان ڪتان جا مسلم عالم ۽ وڏا وڏا صوفي هن طرف ڇڪجي آيا هئا. مشهور تواريخ نويس منهاج الدين سراج، جو التمش جي ڏينهن ۾ تي دفعا قاضي مقرر ٿيو، سو اُچ جي فيروز ڪاليج ۾ استاد رهي چڪو هو. اُچ جي شهر مان ئي سنڌ ۽ ڏکڻ اولهہ پنجاب طرف اسلام ۽ تصوف جو پرچار ڪيو ويندو هو. (1) هندستان ۾ صوفين جي قادري سرشتي جو پايو وجهندڙ سيد بندگي محمد غواث بہ اُچ ۾ اچي مقيم ٿيو هو. ان ڪان اڳ سهروردي سلسلي وارن اُچ کي پنهنجي سرگرميءَ جو مرڪز بڻائي، مشهور ڪيو هو.

قاضي قادن جي تڙ ڏاڏي قاضي اَبوالخير کي "تحفته الڪرام" ۾ اُچ جي بزرگن مان هڪ ڪري بيان ڪيو ويو آهي. (2) قاضي اَبوالخير جي واقفيت ڏيندي لکيو ويو آهي تہ، "هُو قاضي قاضن جي ڏاڏن مان هو. نهايت چڱي خالت ۽ فضيلت جو صاحب هو. بکر ۾ رهندو هو ۽ اُتي ئي گذاري ويو." (3)

قاضي قادن جي والد جو نالو قاضي اَبو سعيد ۽ ڏاڏيءَ جو نالو قاضي زين الدين هو. قاضي قادن جو پيءُ نهايت فضيلت جو صاحب، حاضر جوابيءَ ۾ پنهنجي وقت ۾ يگانو ۽ انهيءَ ملڪ يعني بکر ۾ نامي گرامي ٿي گذريو آهي. (4) قاضي قادن جا وڏا سيوهڻ (سيوستان) ۽ ٺٽي ۾ پڻ رهيا هئا. قاضي قادن جو جنم ۽ نيپاج غالباً بکر ۾ ئي ٿيو هو، جنهن ڪري ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سڪونت جي لحاظ سان ڪيس "قاضي قادن بکري" سڏڻ وڌيڪ مناسب ۽ صحيح سمجهي ٿو. (5) تاريخ معصوميءَ ۾ بہ ڪيس "قاضي قادن بکري" ڪري بيان ڪيو ويو آهي. (6) پر تحفته الڪرام ۾ هن کي هڪ ڪان وڌيڪ هنڌن تي "قاضي قاضن سيوستاني" ڪري بيان ڪيو ويو آهي. (7)

بکر ۽ سيوهڻ (سيوستان) سنڌ جا بہ پراڻا شهر آهن. بکر جو شهر

---

(1) صوفي مت ساڌنا اور ساهتيہ: رام پوجن تواري، ص 409.
(2) تحفته الڪرام: مير علي شرقانع، سنڌي ترجمو: ص 307.
(3) ايضاً: ص 320.
(4) ايضاً: ص 352.
(5) سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ص 126.
(6) تاريخ معصومي: مير معصوم بکري، سنڌي ترجمو، ص 242.
(7) تحفته الڪرام: مير علي شير قانع، سنڌي ترجمو، ص 320.

اروڙ جي اُجڙڻ بعد وسيو. بکر جي سرزمين کي يقين وارن جي ملجا ۽ عارفن جو سرچشمو ڪري سڏيو ويو آهي. سيوستان پڻ سنڌ جو هڪ قديم شهر، صوفين جو ديرو ۽ سڳورو مڪان آهي.

ميين شاهہ ڪريم جي مفلوظات مان معلوم ٿئي ٿو تہ قاضي قادن ڪو وقت بکر علائقي جي درٻيلي (هن وقت ڏيرو) ضلعي نوابشاهہ (هن وقت ضلع نوشهرو فيروز) ۾ بہ رهيو هو. اُتي سندس ملاقات هڪ مست درويش سان ٿي، جنهن کيس حقيقت طرف مائل ڪيو.

قاضي قادن جي، هڪ شاعر جي روپ ۾ ڄاڻ سڀ کان پهرين ميان محمد رضا اَبن واثي عرف مير دريائي ٺٽوي جي لکيل 'بيان العارفين' نالي فارسي ڪتاب مان ملي ٿي. اُن ۾ شاهہ عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي بيتن سان گڏ قاضي قادن جا ست سنڌي بيت بہ ڏنل آهن. پر ان ڪتاب ۾ بہ سندس حياتيءَ تي ڪا روشني پيل نہ آهي. سندس شخصيت ۽ زندگيءَ جي ڪجهہ واقعن بابت احوال 'تاريخ معصومي' ۽ 'طبقات اَڪبري' ۾ ملن ٿا، پر سندس اوائلي زندگيءَ جو احوال اڃا تائين هڪ ڳجهہ ڳجهاندڙ ڳالهہ آهي. سندس جنم جي پڪي پختي تاريخ ڪٿان بہ ملي نہ سگهي آهي. البت، 'تاريخ معصومي' ۾ سندس وفات جو سنہ 958هہ ڄاڻايل آهي. (1) 'تاريخ معصومي' جو ليکڪ مير محمد معصوم بکري، قاضي قادن کي ويجهي ۾ ويجهو مصنف ۽ سندس هم وطن رهيو آهي. ان ڪري ان جي حوالن تي وڌيڪ ڀروسو ڪري سگهجي ٿو.

مير معصوم لکي ٿو تہ قاضي قادن سنہ 958 هہ يعني 1551ع ۾ وفات ڪئي. ان ڳالهہ جي تصديق مير علي شير قانع پڻ 'تحفته الڪرام' ۾ ڪئي آهي. (2)

اِنهن ٻن تواريخي ڪتابن ۾ ڪن اهڙن واقعن جو بيان اچي ٿو، جن جو سڀ وني، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، پنهنجي ڪتاب "سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ" ۾ شاعر جي جنم جي سنہ جو اندازو لڳايو آهي، جو ڪافي وزنائتو آهي. ڊاڪٽر بلوچ چوي ٿو: مير محمد معصوم بکري تاريخي لحاظ سان قاضي قادن کي ويجهي ۾ ويجهو مصنف ۽ سندس هم وطن آهي ۽

(1) 'تاريخ معصومي': مير معصوم بکري، سنڌي ترجمو، ص 243

(2) 'تحفته الڪرام': مير علي شير قانع، سنڌي ترجمو، ص 353.

سندس حوالا پڻ ڪافي مستند آهن. لکي ٿو ته قاضي ”وڏي عمر ۾“ پنهنجي قضا جي عهدي تان استعيفا ڏني. (1) اُن وقت ۾ ”وڏي عمر“ جي اندازي جي لحاظ سان، قدري يقين سان چئي سگهجي ٿو ته قاضي صاحب اسي (80) کن ورهين جي ڄمار ۾ استعيفا ڏني هوندي. مير معصوم هڪ ٻئي سنڌي عالم، درٻيلي جي شيخ عبدالله متقي بابت لکي ٿو ته هو سنه 947 هه ۾ گجرات ويو ۽ وڃي قاضي عبدالله جو صحبتي ٿيو ۽ (بعد ۾) مديني شريف ۾ قاضي قادن جي صحبت ۾ رهڻ لڳو. (2) جيڪڏهن شيخ عبدالله متقي 950 هه ڌاري مديني شريف ۾ قاضي قادن جو صحبتي ٿيو هجي، ته ان مان گمان نڪري ٿو ته قاضي قادن 947-950 هه واري عرصي ۾ قضا جي عهدي تان ستعيفيٰ ڏني ۽ 950 هه ڌاري سندس عمر ڪم از ڪم اسي (80) ورهيه هئي. مير معصوم لکي ٿو ته، ”قاضي قادن 958 هه ۾ وفات ڪئي.“ جنهن جي تصديق مير علي شير قانع پڻ ”تحفته الڪرام“ ۾ ڪئي آهي. (3) انهيءَ ڪري ڪافي وثوق سان چئي سگهجي ٿو ته قاضي قادن ڪم از ڪم انا سي ورهين جي عمر ۾، سنه 958 هه ۾ وفات ڪئي؛ انهيءَ لحاظ ڪان سندس ولادت سنه 870 هه ڌاري تسليم ڪري سگهجي ٿي. (4) (ڊاڪٽر بلوچ جو حوالو پورو ٿيو). هن مان خلاصو اهو ٿيو ته قاضي قادن جو جنم اٽڪل 1463 هه ڌاري ٿيو هوندو ۽ سندس تعليم ۽ تربيت ڄام نظام الدين (ڄام نندي) جي آيامڪاريءَ ۾ ٿي.

مير معصوم قاضي قادن جي شخصيت کي هن طرح بيان ڪيو آهي:

”... طرحين طرحين عملي فضليتن سان سينگاريل هو. قرآن مجيد ۽ فرقان حميد ياد هوندو هوس. قرئت ۽ تجويد جو علم ڄاڻندو هو. حديث، تفسير، اصول، فقه، تصوف ۽ آلي علمن (صرف و نحو) ۾ ڪافي دخل رکندو هو.

اِنشاءِ ۾ پنهنجي وقت جو يگانو هو. ابجد جو علم پڻ ڄاڻندو هو. سلوڪ جي رستن ۾ ڏاڍيون رياضتون ڪيل هئس. حرمين شريفين جي زيارتن سان مشرف ٿيل هو. سيد محمد جونپوري، جو ميران مهديءَ جي لقب سان مشهور ٿيو، جي مريدن ۽ معتقدن جي سلسلي ۾ داخل هو. انهيءَ ڪري شريعت جا عالم مٿس طعنا ڪندا هئا. شاهه بيگ جي هن فاني دنيا مان گذري

(1) تاريخ معصومي: فارسي متن، ص 202.
(2) ايضاً: ص 204.
(3) 'تاريخ معصومي': فارسي متن، ص 202 ۽ تحفته الڪرام (سنڌي ترجمو)، ص 253.
(4) 'سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ'، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ص 126-127.

وچڻ ڪانپوءِ، مرزا شاهہ حسين جو منظور نظر ٿي، بکر ۾ اُن جي آسپاس جي قضا جا فرائض بجا آڻيندو رهيو ۽ سندس خدمت ۾ جيڪي شرعي ڪيس ايندا هئا، تن جي فيصلي ڪرڻ ۾ نهايت احتياط، اَمانت ۽ دينداري ظاهر ڪندو هو." (1)

قاضي قادن، قضا جي مسند تي ڪڏهن ويٺو ۽ ڪيترو عرصو ان عهدي تي رهيو، اها حقيقت اَڃا مُنجهيل پئي لڳي. موجوده روايتن موجب تہ قاضي قادن، ڄام نظام الدين، ڄام فيروز، شاهہ بيگ ارغون ۽ شاهہ حسن ارغون - انهن ڇهني حاڪمن جي آيامڪاريءَ ۾ قضا مسند تي رهيو آهي. شري لطف الله بدوي پنهنجي ڪتاب "تذڪره لطفي" ۾ لکي ٿو تہ "هو (قاضي قادن) ڄام نظام الدين جي صلح واري زماني ۾ ئي قضا جي مسند تي ويٺو." اڳتي هلي هوُ لکي ٿو. "ڄام فيروز جي گجرات ڀڄي وڃڻ ڪانپوءِ، جڏهن سنڌ پوريءَ طرح شاهہ حسن جي قبضي ۾ اچي وئي، تڏهن مرزا (شاهہ حسن) کيس بکر جو قاضي مقرر ڪيو." (2)

شري لطف الله بدوي جي بيان مان ظاهر آهي تہ قاضي قادن ڄام نظام الدين ۽ شاہ حسن جي آيامڪاريءَ ۾ قاضي رهيو هو. هوڏانهن ميمڻ عبدالمجيد سنڌي پنهنجي ڪتاب "ڪريم جو ڪلام" ۾ لکيو آهي تہ، "ان ڪانپوءِ شاهہ بيگ کيس (قاضي قادن کي) بکر جو قاضي مقرر ڪيو. شاهہ بيگ جي وفات (22 شعبان 928 هہ برابر 8 جولاءِ 1522ع) ڪانپوءِ سندس پٽ مرزا شاهہ حسن جي ڏينهن ۾ بہ هوُ بکر جو قاضي هو." شري ميمڻ جي بيان جو تواريخي آڌار خبر نہ آهي ڪهڙو آهي، پر جيڪڏهن اها حقيقت آهي تہ پوءِ چئبو تہ قاضي قادن ڄام نظام الدين ۽ شاهہ حسن (3) جي زماني ۾ تہ قاضي هو پر شاهہ بيگ جي زماني ۾ بہ قاضي رهيو هو. تحفته الڪرام ۾ وري اَهڙو ذڪر اچي ٿو، جنهن مان پائنجي ٿو تہ هو نہ فقط انهن ٽن حاڪمن، پر چوٿين حاڪم ڄام فيروز جي ڏينهن ۾ بہ قضا جي عهدي تي هو. تحفته الڪرام جو ليکڪ لکي ٿو تہ "ڄام فيروز، شاهہ بيگ جي فوت ٿيڻ جي خبر تي

(1) 'تاريخ معصومي': مير معصوم بکري، سنڌي ترجمو، ص 243.
(2) تذڪره لطفي،: لطف الله بدوي، جلد 1.
(3) مرزا شاهہ حسن جي آيامڪاريءَ ۾ قاضي قادن قضا جي عهدي تي هو، ان ڳالهہ جي تصديق تہ 'تاريخ معصومي' ۾ ص 243 تي آيل بيان ۾ ٿئي ٿي.

خوش ٿي، فاتحه خوانيءَ کي نظرانداز ڪري، تابعداريءَ کان منهن موڙيو. مرزا شاهہ حسن انهيءَ کان واقف ٿي، سندس پاڙ پٽڻ جو ارادو ڪيو ۽ چام فيروز اها خبر پڌي. حافظ رشيد خوش نويس ۽ قاضي قاضن مفتيءَ کي سوڪڙيون ساڻ ڏيئي، قصور معاف ڪرائڻ لاءِ موڪليو." (1)

قاضي قادن ڏاهپ جو ڏٿي ۽ خدا جو خوف رکندڙ شخص هو ۽ پنهنجي عهدي جا فرائض نهايت احتياط ۽ ديانتداريءَ سان بجا آندائين.

قاضي قادن جي ڪٽنب جي بابت ڇاڻ سڌي سنئين نموني ڪنهن هنڌ موجود نہ آهي. جدا جدا ڪتابن ۾ ڪي اهڙا حوالا اچن ٿا، جن مان سندس ڪٽنب بابت ڪجهہ ڄاڻ پوي ٿي.

تاريخ معصوميءَ ۾ قاضي قادن بابت بيان جي آخر ۾ چيو ويو آهي تہ "... پڇاڙيءَ ۾ هن (قضا جي) جوابداري جي ڪم کان استعيفا ڏنائين ۽ عهدو سندس پاءُ قاضي نصرالله جي حوالي ٿيو." (2)

ان حقيقت جي تصديق تحفته الڪرام ۾ بہ ٿيل آهي. (3)تحفته الڪرام ۾ قاضي نصرالله کي هن طرح بيان ڪيو ويو آهي:

قاضي نصرالله: قاضي قاضن جو پاءُ قاضي نصرالله ظاهري خواه معنوي ڪماليتن سان سينگاريل هو. وڏن جو طريقو پوريءَ طرح روشن رکندو آيو. قسمت جي ڏينهن پوري ٿيڻ ڪانپوءِ عزت ۽ ناموري سان گذاري ويو." (4)

قاضي قادن کي هڪ ڌيءُ بہ هئي، جنهن جو نالو بي بي فاطمہ هو، اهڙي ڄاڻ پڻ "تحفته الڪرام" (سنڌي ڇاپي) مان ملي ٿي. تہ "تحفته الڪرام" (سنڌي ڇاپي) جي صفحي 345- 355 تي مترجم جي فوٽ نوٽ ۾ 'ميان مير' بابت بيان ۾ چيو ويو آهي تہ:

"سندس (ميان مير) والده جو نالو بي بي فاطمہ هو، جا سنڌ جي مشهور جيد عالم قاضي قاضن جي نياڻي هئي ۽ پنهنجي وقت جي رابع هئي."

'صوفياءِ سنڌ' ڪتاب ۾ بي بي فاطمہ کي هن طرح بيان ڪيو ويو آهي:

"اصل نالو فاطمہ هوس، ٺٽي جي رهندڙ هئي. حج جي زيارت ڪري

(1) 'تحفته الڪرام: مير علي شير قانع، سنڌي ترجمو، ص 147.
(2) 'تاريخ معصومي' : مير معصوم بکري، سنڌ ترجمو، ص 243.
(3) 'تحفته الڪرام' : مير علي شير قانع، سنڌي ترجمو، ص 353.
(4) ايضاً: ص 353.

واپس آئي تہ بي بي حاجياڻي بہ چوندا هئس... قرآن مجيد جي حافظ هئي. تلاوت قرآن مجيد سان غير معمولي شفق رکندي هئي. هڪ رات ۽ ڏينهن ۾ سڄو قرآن پورو ڪندي هئي. مڪلي ٽڪري تي دفن ٿيل آهي. (1)

بي بي فاطمہ جي ڪرامتن جون ڪيتريون ئي ڪهاڻيون مشهور آهن.

جيئن مٿي ذڪر ٿيو آهي، مشهور ولي 'ميان مير' (شيخ مير محدي) جيڪو دارا شڪوه جو مرشد هو ۽ جنهن کي مير علي شير قانع دنيا جي ولين جو اڳواڻ ۽ وقت جو قطب سڏيو آهي، سو قاضي قادن جي نياڻي بي بي فاطمہ جو پٽ يعني قاضي قادن جو ڏوهٽو هو. دارا شڪوه، ميان مير جي تاريخ ۽ توصيف بابت فارسي زبان ۾ هڪ ڪتاب لکيو آهي، جو "سڪينته الاوليا" نالي سان مشهور آهي.

تحفته الڪرام ۾ قاضي قادن جي ڏوهٽي 'ميان مير' کي هن طرح بيان ڪيو ويو آهي:

"دنيا جي ولين جو اڳواڻ ۽ وقت جو قطب هو. ظاهري فضيلتن ۾ ڪوبہ سندس مَٽ ڪونہ ٿيو. سندس ولادت سيوستان ۾ سنہ 957 هہ ۾ ٿي. سندس والد، جنهن جو بيان مٿي ٿي آيو ۽ سندس والده ۽ همشيره، هر هڪ حال ۾ ڪشف ڪرامات جو صاحب هو. سٺ سالن کان مٿي لاهور جي شهر ۾ رهي شيخ خضر قادريءَ جو مريد ٿيو..." (2)

ميان مير ۽ بي بي فاطمہ واري رشتي جي بنياد تي، پوري يقين سان ائين بہ چئي سگهجي ٿو تہ اُن وقت جو مشهور عالم قاضي سائين ڏنو، قاضي قادن جو نائي هو. (ميان مير، قاضي سائين ڏني ۽ بي بي فاطمہ جو فرزند هو) ۽ ميان مير جي ڀيڻ بي بي جمال خاتون، قاضي قادن جي ڏوهٽي هئي. تحفته الڪرام ۾ قاضي سائين ڏني کي هن طرح بيان ڪيو ويو آهي:

"حضرت فاروق رضي الله عنه جو اولاد ۽ وقت جو وڏو عالم ۽ متقي هوندو هو. شريعت کي طريقت ۽ طريقت کي حقيقت سان شامل رکندو هو. سيوستان بلڪ سڄي سنڌ ۾ نامي گرامي ٿي گذريو آهي." (3)

صوفياءِ سنڌ ۾ بي بي جمال خاتون بابت چيو ويو آهي تہ:

"هيءَ سنڌ جي مشهور عارف ميان مير لاهوريءَ جي ڀيڻ هئي. ترڪ

---

(1) 'صوفياءِ سنڌ': اعجازالحق قدوسي، ص 335.

(2) 'تحفته الڪرام': مير علي شير قانع، سنڌي ترجمو، ص 354.

(3) ايضاً، ص 354.

دنيا ۽ توڪل ۾ پنهنجي دؤر جي "رابع بصري" چورائيندي هئي. تصوف جي تعليم پهرين پنهنجي والده ۽ پوءِ پنهنجي پاءُ کان ورتي هئائين. داراشڪوه سندس سندس ڪرامتون "سڪينته الاوليا" ۾ درج ڪيون آهن. 1049 هه ۾ گذاري وئي. (1)

قاضي قادن هڪ سچو صوفي هو، مير معصوم بکري ۽ مير شير علي قانع، پئي تواريخ نويس لکن ٿا ته، قاضي قادن تصوف ۾ ڪافي دخل رکندو هو ۽ سلوڪ جي رستن ۾ ڏاڍيون رياضتون ڪيل هئس. تصوف جو نچوڙ آهي آتما، جا محدود آهي، تنهن کي پرماتما، جو لاحد آهي، تنهن ۾ ملائي هڪ ڪرڻ. سچن صوفين وانگر قاضي قادن جو به اهو اعتقاد هو ته پرماتما کي اُهي ئي پرکي سگهندا، جن پاڻ کي پرکيو آهي.

قاضي قادن دنيوي علمن ۾ ته عالم هو ئي، پر ان کان به وڏي نعمت جا ڪيس حاصل هئي، سا هيءَ ته سندس اندر جون اکيون کليل هيون، جنهن ڳالهه سندس سون - ورني شخصيت تي سهاڳ جو ڪم ڪيو. هُو دنيوي علم ۽ روحاني رياضتن سان ان حقيقت کي رسيو هو ته لک ڪري دنيوي علم حاصل ڪجن، پر اَصل چيز (پرماتما) ته پنهنجي اندر ۾ آهي.

"پڙهندو پئي ويو، ڪوڙين لک قرآن،
لکي لوڪ نه سگهيو، پاڻي آندر پاڻ."

قاضي قادن کي اهو تصوف جو رنگ درويشن جي سنگ مان لڳو هو. ميين شاهه ڪريم جي ملفوظات موجب قاضي قادن جي، دربيلي (هن وقت ڏيري) ۾ هڪ مست درويش سان ملاقات ٿي هئي، جنهن ڪيس حقيقت طرف مائل ڪيو.

اها ڳالهه عالم آشڪار آهي ته قاضي قادن پنهنجي وقت جي مشهور درويش ميران محمد مهدي جونپوريءَ جو مريد ۽ معتقد هو. 'تاريخ معصومي' ۽ 'تحفته الڪرام' ۾ اها حقيقت بيان ڪندي وڏيڪ لکيو ويو آهي ته، ميران محمد مهدي جونپوريءَ جي مريدي اختيار ڪرڻ سبب شريعت جا عالم قاضي قادن تي طعنا هڻندا هئا.

سيد محمد مهدي ولد مير عبدالله خان جونپوري، صوفين جي مهدوي طريقي جو پايو وجهندڙ هو. هوَ بنارس پرسان جونپور ۾ 847 هه (1443ع) ڄاري ڄائو هو. شيخ دانيال سهروردي جونپوريءَ جو مريد ٿي، اُن کان ظاهري

(1) 'صوفياءِ سنڌ': اعجازالحق قدوسي، ص 331.

۽ باطني تعليم وٺي اهڙو تہ ڪمال ڏيکاريائين جو سندس اُستاد شيخ دانيال خود سندس مريد ٿيو ۽ سٺن ورهين جي ڄمار ۾ ٺي قرآن ڪريم ياد ڪري ورتو هئائين. ٻارهن ورهين جي ڄمار ۾، داناپور جي علمائن کيس ”اسدالعلما“ جو لقب ڏنو. اُن وقت هو جوان هو پر تنهن هوندي بہ هو نہ رڳو عالم هو، پر سندس دل احساس مند ۽ زبان پُر تاثير هئي. اهڙو تہ ناميارو ٿيو جو ماڻهو کيس ”مهدي مرعود“ ڪري سڏيندا هئا. مهدوي تحريڪ درويشانہ هئي، پر باني تحريڪ جي شخصي دعوائن ڪري محدود رهجي وئي.

جونپوري جو حاڪم سلطان حسين دانا پور جي راجا دليپ راءِ کي خراج ڀريندو هو. مهدي جونپوريءَ دانا پور جي راجا خلاف جهاد ڪري، هن کي شڪستہ ڏني. پوءِ ٻارهن ورهہ جذب جي حالت مٿس طاري رهي. سمورو وقت جهنگلن ۾ گذاريائين. ان بعد سير سياحت جي اِرادي سان، وطن ڇڏي، مالوه، گجرات ۽ دکن ڏانهن ويو، جتي ڪيترا سندس مريد ٿيا ۽ ڪن سندس مخالفت ڪئي. 901 هہ ۾ مڪه معظمه ڏانهن ويو ۽ اُتي مهدويت جي دعويٰ ڪيائين. مڪي کان موٽندي احمد آباد ۾ بہ ساڳي دعويٰ ڪيائين. اتي ڪئين ماڻهو سندس مريد ٿيا، جي ساري هندستان ۾ پکڙجي ويا ۽ ماڻهن کي سچي اسلام ڏي سڏڻ لڳا. پر تقليدي عالمن مٿس ڪفر جون فتوائون جاري ڪيون. ان بعد هو ناگوڙ، ٻڙلي ۽ جيسلمير واري رستي کان نصرپور پهتو ۽ اتان ڄام نظام الدين جي آخرين سالن ۾ (910 هہ کان اڳيرو) دارالخلافت ٺٽي ۾ پهتو.(1) اُتي ارڙهن مهينا سلطان سامٽيہ جي خانقاهہ ۾ مقيد رهيو. ٺٽي ۾ رهائش واري عرصي ۾ ٺي قاضي قادن، مولوي مرزا شاهين بکري، شيخ صدرالدين، مولوي شيخ الياس، پير آسات، شيخ جهنڊو پاٽٽي، قاضي شيخ محمد اُچي جعفري ۽ ٻيا ڪيترا سندس مريد ٿيا، جنهن تي مخدوم بلال جي خليفي سيد حيدر سنائيءَ، مهديءَ جي خلاف قتل جي فتويٰ ڏني. پر مهديءَ جي مريد شيخ محمد اُچيءَ دليلن ۽ براهين ذريعي مرشد جي وڪالت ڪئي ۽ ڄام نظام الدين (ڄام نندي) مهديءَ کي ٺٽي ۽ سنڌ مان نڪري وڃڻ

(1) تحفته الڪرام ۾ ان جو شيرازي سيدن جي بيان ۾ چيو ويو آهي تہ سيد محمد جونپوري سال 876 هہ ۾ ڄام صلاح الدين بن تماچيءَ جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ تشريف فرمائي، منجهہ پرڳڻي ۾ مراد اوٺيءَ جي ڳوٺ ۾ اچي رهيو هو. (تحفته الڪرام؛ سنڌي ترجمو، ص 466).

جو حڪم ڏنو.(1) مهدي پنهنجن 360 رفيقن سان گڏ دره بولان کان قنڌار ڏانهن روانو ٿيو، جتي دستور موجب علمائن سندس مخالفت ڪئي. شاهه بيگ ارغون جي حڪم موجب اتي جي جامع مسجد ۾ مهدي جونپوري قرآن شريف جو اهڙو وعظ ڪيو جو ٻڌندڙ دنگ رهجي ويا. اُتان نڪري مهدي جونپوري خراسان ڏانهن روانو ٿيو. گرم سيل وٽ پهچڻ وقت امير ابو سعيد بليدي سندس مريد ٿيو، جنهن جي تبليغ ڪري مڪران ۾ ڪيترائي مهدوي فرقي ۾ شامل ٿيا. "رج" جي شهر ۾ سنه 910 هه (1504ع) ۾ وفات ڪيائين ۽ هو فراه جي شهر ۾ دفنايل آهي. شاهه قاسم عراقيءَ مٿس قبو ٺهرايو. (2)

مهدوي فرقي جا اصول: مهدوي تحريڪ تصوف جي هڪ شاخ ۽ اسلام جي ڏانچي جي اندر ايندڙ هڪ فرقو آهي. سنڌ ۾ لکن جي تعداد ۾ ماڻهو هن تحريڪ جا پوئلڳ بڻيا هئا. هن وقت به گجرات، دکن، سنڌ ۽ مڪران ۾ مهدوي فرقي جا پوئلڳ موجود آهن. پاڪستان ۾ سندن تعداد لکن ۾ آهي، جي عام طرح، خاص عقيدن جا پرجوش مسلمان آهن. اُهي هر وقت قيامت جو انتظار ڪن ٿا. توبهه ۽ توڪل تي عمل ڪن ٿا. ڏٺيءَ جي ٻاجهه تي ايترو ته وشواس اٿن جو منجهائن ڪيترا پنهنجو مال اسباب غريبن ۾ ورهايو ڇڏين. بدي ڪرڻ کان ڪنارو ڪن ۽ هر وقت قيامت جو ڌيان رکن ٿا. شرع جي پابنديءَ تي زور ڏين ٿا. اُهي خاص قسم جو ذڪر ڪن ٿا. سندن ذڪر ڪرڻ واري هنڌ کي دائره چون. انهن ۾ اهڙا به معتقد ٿي گذريا آهن، جيڪي اگر شرع جي خلاف ڪا ڳالهه ڏسندا هئا، ته وقت جي حاڪمن جي به پرواهه نه ڪري، اُن کي روڪيندا هئا.

قاضي قادن ۽ تواريخ سنڌ: قاضي قادن جو سنڌ جي تواريخ سان گهرو واسطو رهيو آهي. 'طبقات اڪبري' ۾ اهڙو ذڪر اچي ٿو ته شاهه بيگ ارغون بکر جو قلعو قاضي قادن کان ورتو هو. (3) جيڪڏهن اهو حوالو درست آهي

(1) سنڌي ادب ۽ مهدوي تحريڪ: الحاج بخش الله عقيلي، جلد 3، ص 8-9 ذڪر شيخ محمد اُچي، پڻ 'تحفته الڪرام'.

(2) ميران محمد مهدي جونپوري بابت بيان علامه عمر بن داؤد پوٽي جي ڪتاب "شاهه ڪريم بلڙي واري جو ڪلام" (ص 64) ۽ رحيم داد خان مولائي شيدائي جي "تاريخ تمدن سنڌ" جي آڌار تي.

(3) 'طبقات اڪبري'، جلد 3، صفحو 517.

تہ ان مان ظاهر آهي تہ ڄام فيروز جي ڏينهن ۾ قاضي قادن بکر ۾ رهندو هو ۽ ضرور يا تہ اتان جو قاضي هو يا ڪو وڏو رسوخ وارو شخص هو، جو شاهہ بيگ جي گهيري وقت بکر جو قلعو سندس وساطت سان شاهہ بيگ کي سونپيو ويو. اُن بعد سمجهجهي ٿو تہ قاضي قادن پنهنجو ڪٽنب وٺي بکر مان لڏو پٽي وڃي ٺٽي ۾ ويٺو. 927 هہ برابر 1520ع ۾ جڏهن شاهہ بيگ ارغون سنڌ تي حملو ڪري ٺٽي ۾ قتل عام ڪرايو، تنهن وقت قاضي قادن جو ڪٽنب بہ ٺٽي ۾ هو ۽ سندس ٻار ٻچا فاتح وٽ قيد ٿي آيا. "تحفته الڪرام" ۾ ان واقعي جو ذڪر ڪندي لکيو ويو آهي تہ:

"چون ٿا تہ شاهہ بيگ جو لشڪر يارهين ڪان ويهين تاريخ تائين (ٺٽي) شهر کي ڦريندو ۽ (ماڻهن کي) قيد ڪندو رهيو. قاضي قاضن جا ٻار ٻچا پڻ قيد ٿي پيا هئا، جنهن تي هو چرين وانگيان پنهنجن وڃايلن (ڪٽنب) کي ڳوليندو ۽ هر ڪنهن ڳليءَ ۽ رستي ۾ ڦرندو ٿي رهيو." (1)

انهيءَ واقعي جو بيان تاريخ معصومي ۾ بہ موجود آهي. مير معصوم لکي ٿو:

"نيٺ انهيءَ وقت جي هڪ عالم و فاضل قاضي قاضن جي ڪوشش سان اها غضب جي باهہ ٿڌي ٿي. ڇاڪاڻ تہ قاضيءَ جو اهل و عيال پڻ قيد هو ۽ چرين وانگيان پنهنجي وڃايلن کي ٺٽي جي گهٽين ۾ ٿي ڳوليائين. نيٺ هڪ خط تيار ڪيائين، جنهن ۾ ماڻهن جي خراب حالت جو ذڪر لکيائين. اهو خط حافظ محمد شريف امام، شاهہ بيگ جي گذارش ۾ آندو. انهيءَ خط پڙهڻ سان شاهہ بيگ جي دل تي وڏو اثر ٿيو ۽ پڙهو گهمايائين تہ ٺٽي جي ماڻهن جي مال ۽ عيال کي ڪوبہ هٿ نہ لائي ۽ پنهنجي ٻتيءَ مان هڪ تير ڪڍي قاضيءَ کي ڏيئي ساڻس گڏ ماڻهو ڏنائين تہ پاڻ جنهن ڏانهن اشارو فرمائين، سو ماڻهو سندس حوالي ڪيو وڃي." (2)

مٿيون بيان قاضي قادن جو پنهنجي ڪٽنب ۽ هم شهرين بابت پيار ظاهر ڪري ٿو ۽ پڻ ڏيکاري ٿو تہ سندس لکٽي ڪيتري نہ اثرائتي هئي، جو سندس خط پڙهي شاهہ بيگ جهڙي ڪٺور دل حاڪم جي دل بہ رجي ميڻ ٿي وئي ۽ ٺٽي تي ڦرلٽ بند ڪرڻ جو حڪم ڏنائين.

(1) 'تحفته الڪرام': مير علي شير قانع، سنڌي ترجمو ص 139.

(2) 'تاريخ معصومي': سنڌي ترجمو، ص 154.

لٿي واري واقعي بعد غالباً قاضي قادن پنهنجي ڪٽنب کي واپس بکر روانو ڪيو. شاهه بيگ جو، اُن بعد، ساڻ گهاٽو رستو ٿي ويو هو. شاهه بيگ جو مٿس ايترو تہ اعتبار ڄمي ويو هو، جو جڏهن لٿي مان سيوهڻ ڏانهن ٿي ويو، تہ قاضي قادن کي بہ پاڻ سان گڏ ڪنيائين. واٽ تي تلتيءَ وٽ سنڌ جي فوج جو سپہ سالار دريا خان، جيڪو ساموئيءَ جي ميدان ۾ شاهه بيگ جي لشڪر هٿان مارجي ويو هو، تنهن جا پٽ محمود ۽ مٺڻ خان، شاهه بيگ جو مقابلو ڪرڻ لاءِ لشڪر سانباهيو تيار بيٺا هئا. سوڍا سورهه سارنگ خان ۽ رڻ مل سنڌ جا ٻيا ڪيترا سورما ساڻن شامل هئا.

شاهه بيگ، قاضي قادن کي موڪليو تہ وڃي انهن کي سمجهائي ٻجهائي ۽ صلح لاءِ ڪوشش ڪري، پر شاهه بيگ سان رقابت سبب هنن جو قاضي قادن تي وشواس نہ ڄميو، جنهنڪري هن سان ملڻ کان انڪار ڪيائون. (1)

ان بعد سمجهجهي ٿو تہ قاضي قادن شاهه بيگ کان موڪلائي، بکر ڏانهن روانو ٿيو. 927 هہ برابر 1520ع جي پوئين حصي ۾ شاهه بيگ سيوهڻ جي قلعي جي مرمت ۽ حفاظت جو بندوبست ڪري بکر ڏانهن روانو ٿيو. بکر کان اڃا ٽن منزلن تي هو تہ قاضي قادن بہ اچي ساڻس مليو ۽ عزت آبرو سان سرفراز ٿيو.(2) بکر کان هڪ منزل اوريان، ڄام فيروز طرفان شاهه بيگ لاءِ سوکڙيون پهتيون، جيڪي سمجهجي ٿو تہ قاضيءَ جي هٿان ئي ان کي پيش ڪيون ويون. شاهه بيگ جي بکر پهچڻ بعد قاضي قادن پنهنجن پائرن سميت ساڻس ملاقات ڪرڻ لاءِ ويو.

"تاريخ تمدن سنڌ" ۾ چيو ويو آهي تہ ڄام صلاح الدين جي شڪست کانپوءِ قاضي قادن کي ڄام فيروز، مرزا شاهه حسن ڏانهن ايلچي ڪري موڪليو. مرزا، قاضي صاحب کي سندس ماٿهن سميت خلعتون عطا ڪيون. (3)

شاهه بيگ ارغون جو قاضي قادن تي ايترو تہ وشواس ڄمي ويو هو جو ڪيترين ئي ڳالهين ۾ هن جي صلاح کانسواءِ قدم بہ نہ کڻندو هو. ڏاريچا سردار جيڪي شاهه بيگ جي اک ۾ ڪنڊي وانگر ٿي چڀيا، تن جي سرڪشيءَ بابت بہ هن قاضي قادن کان راءِ پڇي. قاضي قادن ڪيس ٻڌايو تہ

(1) تاريخ معصومي: سنڌي ترجمو، ص 117-118.
(2) ايضاً: ص، 121.
(3) "تاريخ تمدن سنڌ": رحيم داد خان مولائي شيدائي، ص 379.

هي سرڪش ماڻهو آهن ۽ سختيءَ بنا شانتي (امن) قائم ٿي نہ سگهندي. سندس صلاح ڪي خيال ۾ رکي، شاهہ بيگ انهن سردارن کي قتل ڪرائڻ جو حڪم ڪيو. (1)

شاهہ بيگ جي وفات (آگسٽ 1522ع) بعد مرزا شاهہ حسين ارغون تخت تي ويٺو. شاه حسن جي چام فيروز سان ڪانہ ٿي پئي، پر قاضي قادن انهن ٻنهي وچ ۾ مفاهمت پيدا ڪرڻ لاءِ سانده ڪوشش ڪندو رهيو.

قاضي قادن هڪ شاعر طور تہ اعليٰ جاءِ رکي ٿو، پر مٿين بيانن مان پتو پوي ٿو تہ هو پنهنجي وقت جي هڪ عظيم شخصيت هو، جنهن کي اُن زماني جي علمي ۽ سياسي حلقن ۾ بہ اهميت ڀري جاءِ حاصل هئي.

قاضي قادن 958 هہ برابر 1551ع ۾ وفات ڪئي.

(1) 'تاريخ معصومي' مير معصوم بکري، سنڌي ترجمو، ص 123.

قاضي قادن جي شاعري

قاضي قادن سنڌي ٻوليءَ جو ڀهريون شاعر آهي، جنهن جو وڏي مقدار ۾، ’باسَنَدَ‘ لکيل ڪلام اسان کي ملي سگهيو آهي. هيستائين هن جا فقط ست بيت موجود هئا. جيڪي علامه ڊاڪٽر عمر بن داؤد پوٽي جي محنت ۽ جفاڪشيءَ سان، اصلي ماخذن مطابق، ڪافي صحيح صورت ۾، علم ادب ۾ چاهه رکندڙن جي ڏيان تي آيا هئا. تازو ئي هرياڻا مان مليل سندس 112 بيتن (چند ڇاڻ بعد) کي ملائي، سندس بيتن جو ڪل تعداد وڏي هاڻي 117 ٿيو آهي. (اڳين بيتن ۽ تازو لڌل بيتن ۾ 2 بيت عام آهن.)

قاضي قادن سمن جي دور جي آخر واري وقت جو شاعر آهي. ان وقت تعليم جي ٻولي عربي هئي ۽ سرڪاري ڪمن ۽ ڪاروبار وغيره لاءِ پارسيءَ جو واهپو ٻه شروع ٿي ويو هو. موجود سامگريءَ موجب، اُن وقت تائين سنڌي شاعري اجا چارڻن، ڀٽن - ڀانن ۽ سگهڙن جي زباني روايتن تائين محدود هئي، جيڪي اُن وقت جي سردارن جي بهادري ۽ سخاوت جا قصيدا ڳائيندا ۽ عشقيه داستان بيان ڪندا هئا. بعد ۾، ڳاهن وارين ڳالهين ذريعي سنڌيءَ ۾ قصه خوانيءَ داستان -گوئيءَ جي روايت اُسري، ساهتڪ معيار کي پهتي.

اُن وقت تائين جي سنڌي شاعريءَ جو مکيه طرح ٽي ڌارائون هيون. هڪ اُها شاعري، جنهن ۾ مڪاني لوڪ ڪهاڻيون ۽ اُن وقت جون ٻيون ڪهاڻيون ۽ نيم تواريخي ڪهاڻيون، جهڙوڪ سسئي پنهون، سهڻي ميهار، عمر مارئي وغيره بيان ٿيل هيون. ٻي اها شاعري جنهن ۾ ان وقت جي سردارن جي سورهيائي ۽ سخاوت جي واکاڻ ڪئي ويندي هئي. ان قسم جي شاعريءَ کي عام طرح درٻاري شاعري سڏيو ويندو آهي. ٽئين قسم جي شاعري وري اُها هئي، جيڪا مذهبي پرچارڪ، دين ۽ اخلاق جي تبليغ لاءِ ڪندا هئا. اُن ۾، زور هدايتن ۽ نصيحتن تي هو. پير صدر الدين ۽ پير ڪبيرالدين جا ’گنان‘ ان قسم جي شاعريءَ جو ئي مثال آهن.

قاضي قادن اُن وقت جي قصيده گوئي ۽ قصه خوانيءَ واري درٻاري شاعري توڙي مذهبي پرچار واري شاعريءَ کي هڪ نئون موڙ ڏيئي، سنڌي شاعريءَ کي ادبي معيار عطا ڪيو. هن سنڌي شاعريءَ کي چارڻن ۽ ڀٽن جي

قصيدن ۾ سمايل مبالغي جي ڏہڻ مان ڪيدي، اُن کي فڪر ۽ فلسفي جي پڪي پختي زمين تي آندو ۽ ان کي اهو آڌار ڏنو. جنهن تي اڳتي هلي، اساسي (ڪلاسيڪي) سنڌي شاعريءَ جي عمارت ڪڙي ٿي. هن سنڌي شاعريءَ مان مذهبي پرچار جي ڪوڪلائپ کي هٽائي، اُن ۾ تصوف ۽ معرفت جا ڳوڙها روحاني راز ۽ معنيٰ جا موتي پويا.

قاضي قادن قرآن جو حافظ ۽ پنهنجي وقت جو يگانو عالم هو. اُن وقت سرڪاري ٻولي عربي هئي ۽ پارسيءَ جو بہ بول بالا هو. ظاهر آهي تہ عربي ۽ پارسيءَ تي سندس وڏو عبور رهيو هوندو. ايتري هوندي بہ، ۽ اُن وقت جي سرڪاري ڍانچي ۾ هڪ وڏي رسوخ واري حيثيت رکندي بہ، هن اظهار جي ماڌيم لاءِ پنهنجي ڏيهي زبان سنڌيءَ کي ئي چونڊيو. هن حڪومت جي سايع ڪان وانجهيل ڏيهي زبان سنڌيءَ جي صلاحيتن کي پرکيو ۽ ان ۾ تصوف جي باريڪ نڪتن ۽ ويدانت جي ڳوڙهي فلسفي کي بيان ڪرڻ جي قوت پيدا ڪئي. قاضي قادن زباني روايت تائين محدود، اڻ گهڙيل سنڌي شاعريءَ کي نئين سوچ، محاورو نئين محاڪات (Imagery) ۽ نئين عمارت ڏني.

اهي حقيقتون قاضي قادن کي سنڌي شاعريءَ جي باني ۽ پٽڪندڙ سنڌي شاعريءَ کي نئين واٽ ڏيکاريندڙ جو دڙجو ڏيارين ٿيون. سندس سوچ، محاوري، محاڪات ۽ عمارت کان، ڪائنس پوءِ وارا ڪيترائي شاعر متاثر رهيا، جن ۾ شاهہ ڪريم ۽ شاهہ عبداللطيف جهڙا عظيم شاعر بہ شامل آهن. ڪائنس پوءِ وارن شاعرن جي مضمونن ۽ عنوانن تي سندس اثر هيٺين ڪن مثالن مان ظاهر آهي:

قاضي قادن جو بيت:

اکر پيا وسار، الف اڳهون ئي ياد ڪر؛
سو تون ڏيئو ٻار، جو نہ اُجهيئہ ڪڏهين. (6)

شاہ عبداللطيف جو بيت:

اکر پڙهہ الف جو، ٻيا ورق سڀ وسار؛
اندر تون اُجار، پيو پنا پڙهندين ڪيترا.

(سريمن ڪلياڻ)

○

قاضي قادن جو بيت:

لائي لام الف سان، ڪاتب لکين جيئن،
مون هنيڙو پريان سان، لڳو آهي تيئن. (7)

شاهه عبداللطيف جو بيت:

ڪاتب لکين جيئن، لائي لام الف سان؛
اسان سڄڻ تيئن، رهيو آهي روح ۾. (سريمن ڪلياڻ)

O

قاضي قادن جو بيت:

ستو سڄي رات، مهه ڍڪي مُوئن جيئن؛
نه تو سنبل تات، نه تو جهوري آهه ڪا. (83)

شاهه عبداللطيف جو بيت:

ستين سنجهيئي، منهن ويڙهي موئن جيئن؛
اوجاڳو اکين ڪَيِ، چاتوءِ نه ڏيئي؛
هتان تو پيئي، ٿي ڪڇو ڪيڇين ڪي ڪرين. (سر ڏهر)

O

شاهه عبداللطيف وانگر ٿي، شاهه عبدالڪريم تي به قاضي قادن جو گهاتو اثر، چٽيءَ طرح نمايان آهي. قاضي قادن جي وفات وقت، شاهه ڪريم اجا چوڏهن ورهين جو هو؛ پر قاضي قادن جا بيت هتان هتان پڌي، هو انهن کان ايتري قدر ته متاثر ٿيو هو، جو اُهي ياد ڪري ڇڏيا هئائين ۽ پنهنجي سماع جي مجلسن ۾ اُهي پڙهندو هو. پنهنجي مجلسن ۾ قاضي قادن جا جيڪي بيت پڙهيائين، تن مان ست محفوظ رهجي ويا ۽ 'بيان العارفين' ۾ درج ٿي، روشنيءَ ۾ آيا. انهن مان ٽن بيتن جي مضمون ۽ معنيٰ کان متاثر ٿي شاهه ڪريم پاڻ پنهنجا بيت چيا. (1) اها ڳالهه پنهنجي ليکي شاهه ڪريم تي قاضي قادن جي اثر ۽ معنوي خيال کان قاضي قادن جي معيار ۽ مقبوليت جي شاهدي پري ٿي، شاهه ڪريم جي بيتن تي قاضي قادن جو اثر هيٺين مثال مان ظاهر آهي:

قاضي قادن جو بيت:

پهرين پاڻ وڃاءِ، پاڻ وڃائي سو لهي؛
من اندر مهه پاءِ، توئي اندر سپرين. (34)

---

(1) ڏسو 'شاهه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام' (1937ع) ڊاڪٽرعلامه عمر بن داؤد پوٽو، ص 25-26، 88 ۽ 93-94.

شاهہ ڪرِيم جو بيت:

پيرين پاڻ وڃاءِ، پاڻ وڃائي هوءِ لہ؛
تهان ڌار نہ سپرين، مہ منجهئين پاءِ. (30)

شاهہ ڪريم بعد شاهہ لطف الله قادريءَ بہ ڪي بيت قاضي قادن جي بيتن کان متاثر ٿي چيا آهن. ان طرح ميين عنات ۽ پڻ بعد وارن ڪيترن سنڌي شاعرن تي قاضي قادن جي فڪر، محاوري ۽ عبارت جو زوردار اثر ڏسڻ ۾ اچي ٿو.

قاضي قادن جي شاعري تصوف ۽ ويدانت جي شاعري آهي. سندس شعر تي تصوف جي فلسفي جي ڇاپ جو سبب اهو آهي، جو هو جنهن زماني ۾ ٿي گذريو آهي، تنهن زماني ۾ تصوف هن نندي ڪنڊ تي جڻ تہ ڇانيو پيو هو. سنڌ تي تصوف جو اثر نندي ڪنڊ جي ٻين حصن جي ڀيٽ ۾، پاڻ وڌيڪ رهيو هو، ڇو تہ هن نندي ڪنڊ لاءِ تصوف جو دروازو ٿيڻ جو شرف سنڌ کي ئي حاصل آهي.

ازل کان انساني روح دائما سچ (الحق) جو آزمودي ڪرڻ ۽ اُن کي حاصل ڪرڻ جو اَڀلاکو (ڳولاڙ) رهيو آهي. انساني روح جي ان ازلي اَڀلاکا کي ’رهسيہ واد‘ سڏيو ويو آهي، جو دراصل هر مذهب جي هڏ ۾ سمايل آهي. روايتي مذهب، تمام پابندين ۽ پيچيدگين سبب، ’دائما سچ‘ جو مشاهدو ماڻڻ جي گهري اَڀلاکا رکندڙن کي سڪون بخشڻ کان قاصر رهيا آهن، ان ڪري، اُهي داما سچ کي اکئين پسڻ ۽ اُن سان شخصي پيوند پائڻ لاءِ ڪن ڳجهہ ڳجهاندر روحاني آزمودن جي واٽ وٺن ٿا. اهڙي ئي هڪ واٽ آهي تصوف، جو اسلام جو ’رهسيہ واد‘ آهي.

تصوف يا صوفي مت موجب ’خدا‘ دوُر جي چيز نہ آهي. صوفي خدا سان هڪ شخصي ۽ گهاٽي سڱ جو انيو ڪن ٿا. صوفين جو مقصد آهي ڪائنات جي اَپائٿهار کي سڃاڻڻ، جو بالا آخر پاڻ سڃاڻڻ تي وڃي ٿو دنگ ڪري. قاضي قادن جي شعر ۾ بہ سڄو زور پاڻ سڃاڻڻ تي آهي.

ليهان لک ڪيام، پسڻ کي پاٿان پرين؛
سوجهي سيڻ لڌام، من منجهين ئي سپرين.
(قاضي قادن)

پهرين پاڻ پرک، پرين پرکڻ ساڪڙا؛
در ڀي سوئي رک، جتان ڏکا نہ لهين.
(قاضي قادن)

تصوف يا صوفي مت جو روح روان آهي وحدت الوجود وارو عقيدو. وحدت الوجود جو مطلب آهي همہ اوست يا سڀ ڪجهہ اهو ئي آهي. اڪثر صوفي عارف انهيءَ متي تي هليا آهن. قاضي قادن بہ، جيئن سندس شعر مان ظاهر آهي، وحدت الوجود واري عقيدي تي هندڙ هو. اهو سندس اڳين موجود ستن بيتن مان بہ ظاهر هو. انهن بيتن مان هڪ ۾ چيو اٿس:

”لا“ لاهيندي ڪن ڪي، ”لا“ موڙهين ناهہ؛
بالله ري پريان، ڪٿ نہ ڏسي ڪو ٻئو.

قاضي قادن جي تازو مليل بيتن تي بہ اهو خيال ڇانيو پيو آهي. چوي ٿو:

پاڻي واٺي رنگ ۾، پاڻو واڻ رتاس؛
رنگيندڙو پاڻي ڏٺي، سڀي رنگ سناس.

لڳي ٿو تہ اهو ئي خيال آهي، جنهن کان متاثر ٿي شاهہ عبداللطيف لکيو آهي، تہ:

پاڻ ئي پسي پاڻ کي، پاڻ ئي محبوب،
پاڻ ئي خلقي خوب، پاڻ ئي طالب تن جو.
(شاهہ)

يا

پاڻ ئي جل جلالہ، پاڻ ئي جان جمال،
پاڻ ئي صورت پرينءَ جي، پاڻ ئي حسن ڪمال،
پاڻ ئي پير مريد ٿئي، پاڻ ئي پاڻ خيال،
سڀ سڀوئي حال، منجهان ئي معلوم ٿئي.
(شاهہ)

قاضي قادن جو بہ مت آهي تہ پرين هر هنڌ ۽ هر دائري ۾ موجود آهي. ساڳئي وقت اُن کي پسڻ لاءِ پنهنجي خودي ختم ڪرڻ ۽ وجود وڃائڻ تي بہ زور ڏنو اٿس.

واحد هنڌين دائرين، هيڪڙيو ميئي؛
جنهين جان جدا ڪي، پسندا سيئي.
(قاضي قادن)

مطلب تہ قاضي قادن جو ڪلام تصوف جي باريڪ نڪتن، رمزن ۽ رازن سان ڀريل آهي. روحاني راهہ تي هلندڙن لاءِ هن جو ڪلام مشعل راهہ مثل آهي. سالڪن ۽ صوفين جي تعليم و تربيت خواه رهبري ۽ رهنمائيءَ لاءِ، اُن ۾ بيشمار هدايتون ميسر آهن.

قاضي قادن جي شعر تي ٻيو چٽو اثر آهي ويدانت جو. ويدانتي فلسفي جو نچوڙ آهي تہ برهم، تت يا سڄي ڪائنات جو وجود هڪ ئي آهي، ٻيو جو ڪجهہ آهي، سو مايا يا طلسم آهي. برهم ۽ جيوَ وچ ۾ مايا ويڇو وِجهي ٿي. جيوُ آگيان جي ڀولي ۾ ڦلجي هن ناسونت سنسار (فاني دنيا) کي سچ سمجهي ويٺو آهي. اصلي چيز - برهم، پرماتما (الحق) - کي هو وساري ويٺو آهي. قاضي قادن ويدانت جي ان فلسفي کي هن طرح بيان ڪيو آهي:

ڀرين وساري رت روئن، کہڏي ري ڪارڻ؛
ڪنچن راس وڃاءِ ڪي، ٻڪڻن ڏوڙ پون.

ساڳيو خيال تلاوَ، ڪنول ۽ ڏيڏر واري تمثيل ذريعي بہ ظاهر ڪيو اٿس. سنسار روپي تلاوَ ۾ برهم (الحق) روُپي ڪنول بہ ڦلاريو پيو آهي، پر انسان روپي ڏيڏر، جنهن کي اُن جي سمڪ ئي نہ آهي، سو تلاوَ جي تري ۾ ليٽڙيون پائي مٽي ويٺو کائي.

جي سالوُرو سڌ لهي، ڪنولان سندي ڪاءِ،
تہ ٻيو پاتال ۾، هوند نہ مٽي کاءِ.
(قاضي قادن)

ان طرح، تصوف ۽ ويدانيت قاضي قادن جي ڪلام ۾ تاڃي پيٽي جيان لڳا پيا آهن.

قاضي قادن جي شعر ۾ 'سسئي پنهون'، 'سهڻي ميهار' ۽ 'عمر مارئي' وارين لوڪ ڪهاڻين جا ڪي حوالا ملن ٿا، پر اُنهن کي هن توُڪي ۾، تمثيلن طور ڪتب آندو آهي. سندس شعر ۾ 'ڳالهہ' يا 'بيان' تي نہ، پر فڪر ۽ معنيٰ تي زور آهي.

تمثيلن (روپڪن) لاءِ بہ هن جيڪي تشبيهون (اپمائون) ڪم آنديون آهن، سي سموريون ڏيهي ۽ پنهنجي آس پاس جي ماحول مان ڪنيل آهن. تلاوَ، هنس پکين ۽ ڪنول جي گل واريون تشبيهون، ٻاٻيهي (چاتڪ) جي تڙڦي مرڻ، سامونڊي سفرن، ٻيڙين، تارن ۽ تلهڙن واريو تشبيهون توڙي ويڄن ۽ واڍوڙين جا ذڪر؛ مهراڻ ۽ ساگري واه واريون تمثيلون، اهو سڀ اسان جي پنهنجي زمين ۽ پنهنجي زندگيءَ مان ورتل آهي، جن سان اسان جي سڃاڻپ آهي. سندس شعر تي ٻاهريون، يا جيئن ٻين ڪن اساسي شاعرن تي جيڪو پارسي اثر آهي، سو ڏسڻ ۾ ئي نٿو اچي. ساقي، شراب ۽ پيالين وغيره جي ذڪر وارو پارسي اثر، جيڪو شاهہ عنات ۽ ٻين ڪن اساسي شاعرن جي شعر تي آهي، سو لڳي ٿو تہ، قاضي قادن ڪان پوءِ، سنڌي شاعريءَ تي پيو آهي. قاضي قادن جو شعر ان کان بلڪل اَڇُتو آهي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ "ميين شاهہ عنات جو ڪلام" ڪتاب ۾ چيو آهي تہ ميون شاهہ عنات پهريون سنڌي شاعر هو، جنهن پنهنجي شعر ۾ هنجهن جو ذڪر ڪيو آهي. پر قاضي قادن جا تازو مليل بيت ڏيکارين ٿا تہ هنجهن جو ذڪر شاهہ عنات کان گهڻو اڳ، سنڌي شاعريءَ ۾ موجود آهي. قاضي قادن اُنهن جو چڱو ئي ذڪر ڪيو آهي.

جوڳين ، ڪاپڙين، آدسين وغيره جي ذڪر جي حوالي ۾ بہ ڊاڪٽر بلوچ اهڙو ئي رايو ظاهر ڪيو هو. "ميين شاهہ عنات جو ڪلام" ۾ ڊاڪٽر بلوچ چوي ٿو: (1)

(ميين شاهہ عنات جون) "غير مسلم طبقي وارن توحيد ڏانهن مائل فقيرن، جهڙوڪ جوڳين، ڪاپڙين، آديسين، سنياسين ۽ سامين سان بہ ذاتي صحبتيون ٿيون."

"ميون شاهہ عنات غالباً پهريون سنڌي شاعر آهي، جنهن انهن (غير مسلم) فقيرن جي ڪن خاص فرقن، جهڙوڪ سيتپوري، راميسري ۽ مهيسريءَ جا اُهڃاڻ ڏنا آهن ۽ گورو گورکناٿ ۽ سامي سڌ ناٿ جا نالا ڪنيا آهن."

پر جوڳين جو ذڪر قاضي قادن جي ڪلام ۾ بہ ملي ٿو. هن جو هڪ مشهور بيت آهي:

(1) ميين شاهہ عنات جو ڪلام": ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، ص 41.

جوڳيءَ جاڳايوس، ستو هئس ننڊ ۾؛
تهان پوءِ ٿيوس، سندي پريان پيچري.

تازو مليل بيتن ۾ هي بيت هن طرح ڏنل آهي:

ستو هتوس ننڊ ۾، جوڳيءَ جاڳايوس،
مر وڃايائين مون مٺان، تت ويڪايوس.

بيت جي پڙهي روين مان هڪ ڳالهه ته بلڪل صاف آهي ته هوُ جوڳين ڪان واقف هو ۽ ڪنهن اهڙي جوڳيءَ جي صحبت ۾ آيو هو، جنهن ڪيس اڳيان جي ننڊ مان ڏنوڏاڙي آتاريو ۽ سندس جيوت ۾ انقلابي ڦيرو آندو. جوڳين ۽ فقيرن سان سندس واسطو ڪو گهرو ٿو ڏسجي. هڪ بيت ۾ چوي ٿو:

تون ويرون ٿي وير، جوڳي سو جو جڳ ۾.

’وير‘ يا ’بير‘ سچن جوڳين ۽ ويراچار جي چاڻن ڪي چئبو آهي. جيئن دادوءَ ڪبير لاءِ چيو آهي، ”اپنا مستڪ ڪاٽ ڪر، بير هئا ڪبير.“

قاضي قادن نه فقط جوڳين ڪان واقف هو ۽ انهن جو ذڪر ڪيو اٿس، پر سندس بيتن مان پتو پوي ٿو ته هو يوگ (جوڳ) جي تمام اوچين منزلن ڪي وچي رسيو هو. (1) سندس بيتن ۾ هٺ يوگ جي تمام اوچين منزلن جو به ذڪر ملي ٿو، جنهن تي مون هڪ جدا مضمون ۾ وستار سان لکيو آهي. ان سواءِ سندس ڪلامن ’سَچن سپن‘، ’مٺيئارن سپن‘ ’منگل جي داهه (باهه)، جهڙيون غير مسلم عقيدن واريون تشبيهون به ملن ٿيون. جن جي مد نظر چئي سگهجي ٿو ته هو پهريون سنڌي شاعر آهي، جنهن انهن تشبيهن ڪي ڪم آندو آهي.

ڇند: قاضي قادن جا هيستائين موجود ست بيت، جيڪي ’بيان العارفين‘ مان مليا هئا، تن جي شاعرائي شڪل جي ڇند ڇاڻ ڪرڻ وقت ئي اهو پڌرو ٿي بيٺو هو، ته هن جو شعر، شعر رچڻ جي ڀارتي طريقي تي ٻڌل آهي. انهن ۾ به دوها، ٿي ٻڙا دوها، هڪ سورٺو ۽ هڪ ٿونويري دوهو هو.(2) سندس تازو مليل بيتن سان فقط اها حقيقت وڌيڪ پڌري ٿي بيٺي

(1) ڏسو سندس بيت نمبر 22، هن ڪتاب جي بيتن واري ڀاڱي ۾.

(2) شاهه عبدالڪريم (انگريزي)؛ ڊاڪٽر موتي لعل جوتواڻي، ص 33.

آهي، تہ سندس اڄ تائين موجود جملي بيت، چند شاستر جي دوها، سورٺا، ٻڙو دوهو ۽ تونوبري دوهو چندن ۾ رچيل آهن. تازو مليل بيتن ۾ 65 ڊوها، 44 سورٺا، 2 ٻڙا دوها، هڪ تونويري دوهو، ٻہ چوپدا ۽ هڪ ٽِہ پدو آهن.

قاضي قادن جي تازو مليل 112 بيتن کي ٻن قسمن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. هڪڙا اُهي بيت آهن، جن ۾ ٻہ مصرائون آهن ۽ ٻيا اُهي بيت جن ۾ ٻن کان وڌيڪ مصراعون آهن. سندس هڪ سؤ نوَ بيت ٻن مصراعن وارا ۽ ٽي ٻن کان وڌيڪ مصراعن وارا آهن. سنڌيءَ جي ڪن عالمن کي ڀهرين اهو اثر ويٺل هو تہ سنڌيءَ ۾ ٻن کان وڌيڪ مصراعن ۾ ڪلام چوڻ جي شروعات، سڀ کان ڀهرين شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ ڪئي هئي. پر پوءِ شاهہ عنات ۽ شاهہ لطف الله قادريءَ جا چڱي تعداد ۾ ٻن کان وڌيڪ مصراعن وارا بيت ملڻ ۽ شاهہ ڪريم جا ٽي ٽن مصراعن وارا بيت ملڻ بعد اهو اثر هٽيو.

شاهہ ڪريم جي شعر جي حيثيت تي تبصرو ڪندي، علامہ داؤد پوٽي لکيو هو، ”شاهہ ڪريم جي ڪلام ۾ ٽي بيت (عدد 48، 56، 88) تہ تڪا آهن، جي تاريخي لحاظ کان شعر جي ترقيءَ ۾ هڪ سونهري ڪڙي آهن.“(1)

شاهہ ڪريم کان پوءِ جي، پر شاهہ عبداللطيف کان اڳ جي شاعر لطف الله قادريءَ جا پندرهن ٻن کان وڌيڪ مصراعن وارا بيت روشنيءَ ۾ اچڻ تي علامہ داؤد پوٽي لکيو هو، ”..... اهڙا بيت ڪل 15 آهن، جن مان هڪ ٽن سٽن وارو، ڏهہ چئن سٽن وارا، ٻہ پنج سٽا، هڪ ڇهہ سٽو ۽ هڪ ست سٽو بيت آهن. انهن مان خبر پوي ٿي تہ شاهہ ڪريم جي وفات کان ٿورو پوءِ سنڌي بيت ۾ ڪيتري قدر نہ ترقي ٿي ويئي هئي.“ (2)

پر، قاضي قادن جا هيستائين جيئن تہ سمورا (ست) ئي بيت ٻن تڪن وارا هئا، ان ڪري اهو اثر رهجي ويو هو تہ سندس شاعري فقط ٻن مصراعن وارن بيتن تائين ئي محدود آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکيو آهي، ”قاضي قادن جي ڪلام ۾ ’سنڌي دوهي‘ کان وٺي ’سنڌي بيت‘ تائين ارتقا جون سڀيئي صورتون ملن ٿيون، مگر سندس بيت ٻن مصراعن تائين محدود آهن.“(3)

---

(1) ’شاهہ ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام‘: علامہ داؤد پوٽو، ص 28.

(2) ماهوار نئين زندگي: سيپٽمبر 1958ع جي پرچي ۾ علامہ دائود پوٽي جو ليک”سنڌي قديم شاعري“.

(3) ’شاهہ لطف الله قادريءَ جو ڪلام‘: نبي بخش خان بلوچ ص 23.

پر تازو هرياڻا مان قاضي قادن جا جيڪي بيت مليا آهن، تن ۾ پڻ چئن تڪن وارا ۽ هڪ ٽن تڪن وارو آهي (عدد 69، 72، 109) جنهن مان ان نتيجي تي پهچجي ٿو ته سنڌيءَ ۾ ٻن کان وڌيڪ تڪن وارا بيت چوڻ جي روايت شاهه لطيف، شاهه عنات، شاهه قادريءَ شاهه ڪريم کان به اڳ، قاضي قادن واري وقت ۾ به هئي.

ساڳيءَ طرح 'وراڻ' يا 'تڪرار' واري فني سٽاءَ پڻ اسان کي قاضي قادن جي ڪلام ۾ ملي ٿي. ساڳئي مضمون کي ورجائڻ خاطر، هن هڪ يا هڪ کان وڌيڪ بيتن ۾ ساڳيا الفاظ، فقرا يا اصطلاح ورائي، ان شاعرانه انداز سان پنهنجي شعر ۾ خوبصورتي پيري آهي.

قاضي قادن جي بيتن ۾ 'وراڻ' جا ڪي مثال:

حقيقي مون سيڻ، وسن سهر حقيق ۾؛
ڳالهه چون حقيقيان، چون حقيقي ويڻ.

يا

سفيفي مون سيڻ، وسن سهر سفاف ۾؛
ڳالهه چون سفافيان، چون سفافي ويڻ.

يا

جي مون ڏيئين لک ڏڙ، ڏڙ ڏڙ لک سران،
سر سر لک مهان تيئين، مُهه مُهه لک ڇپان،
سڀي ڇپان تکيان، هڪڙيان لوان،
صفت تنهنجي راڃيا، تي هون ڪيئن ڪران.

قاضي قادن جي شعر جي ٻولي:

قاضي قادن جي تازو مليل بيتن جي ٻولي سرائڪي/ ملتاني ۽ پنجابيءَ کان متاثر ٿيل سنڌي آهي. سرائڪي/ ملتاني اثر ٻوليءَ جي وياڪرڻ واري روپ يا جوڙجڪ تي ڇانيل آهي، ٻوليءَ جي شبداولي (Vocabalary) ان کان گهٽ متاثر نه ٿي آهي. قاضي قادن بکر جو رهندڙ هو، جو اتر سنڌ ۾ آهي. اهو علائقو جاگرافيائي طرح ملتان کي ڪافي ويجهو آهي. سنڌ ۽ ملتان جا صدين کان پاڻ ۾ سياسي، روحاني ۽ ثقافتي لاڳاپا رهيا آهن ۽ ملتان صوفين

جو ڳڙه بہ رهيو آهي. ان ڪري قاضي قادن جي سنڌي ٻوليءَ تي اِهو اثر سياويڪ آهي. وچ ۾ سنڌ ۽ سنڌ جي هيٺئين حصي ۾ اسمن جا عدد جمع ٺاهڻ وقت اَڪارانت لفظن کي اَڪارانت ڪندا آهن. جيئن مالُ - مالَ، اَنبُ - اَنبَ. يا ڪن حالتن ۾ لفظ جي پٺيان 'ئون' جوڙيو ويندو آهي، جيئن ڳالهہ جو ڳالهيون، ڇپ جو ڇپون. پر مٿين سنڌ ۾ عدد جمع ٺاهڻ لاءِ لفظ جي پٺيان "آن" وجهن. جيئن دانهن جو دانهان، ڇپ جو ڇپان. قاضي قادن جي ٻولي مٿين سنڌ جي آهي، ڇو تہ سندس ٻولي ۾ سمورا عدد جمع "آن" سان ختم ٿين ٿا. سندس ضمير پڻ ڏيکارين ٿا تہ سندس ٻولي مٿين سنڌ جي آهي. جيئن تہ،

عيد ڪريندو ڪير، ماکي (مون کي) سڄڻ ڳڏيو.

سندس بيتن ۾ صفتون ۽ گرامر جا ٻيا روپ پڻ اهو ظاهر ڪن ٿا تہ سندس ٻولي مٿينءَ سنڌ (سري) جي سنڌي آهي. قاضي قادن جي سنڌيءَ تي پنجابي اثر بہ ظاهر آهي. سندس شعر ۾ ڪم آيل لفظن ۾ 'ن' جي جاءِ 'ڻ' ڪتب آيل ڏسڻ ۾ اچي ٿو، جيئن قرآن کي هو قرآڻ ۽ 'جوان' کي 'جواڻ' ڪري ٿو ڪم آڻي. بيتن (وچن) لفظ کي هو 'ويڻ' ڪري ٿو ڪم آڻي. 'ن' جي بدران 'ڻ' جو اهو استعمال ٻوليءَ تي پنجابي اثر ڏيکاري ٿو.

قاضي قادن جيتوڻيڪ قرآن جو حافظ هو ۽ عربي پارسيءَ جو بہ عالم رهيو هوندو، تنهن هوندي بہ سندس سنڌي ٻوليءَ تي انهن ٻولين جو اثر تمام ٿورو يا ڇنڇي ڪٽي تہ نہ جهڙو آهي. سندس ڪلام ۾ ڳاڻ ڳڻيا عربي پارسي لفظ يا انهن جا تدڀو ڪم آيا آهن. انهن ۾ بہ گهڻائي اسمن جي آهي، جيڪي ظاهر آهي تہ ڪيس لازمي طرح ڪم آڻڻا پيا آهن. ٻئي طرف سندس ڪلام ۾ نج سنسڪرت ۽ پراڪرت جا لفظ يا انهن جا تدڀو روپ تمام وڏي ماترا ۾ ملن ٿا. رانري، سرپ، ڪنچن، راس، سالور وغيره ان جا چند مثال آهن.

عام طرح قاضي قادن جي ٻولي سهڻي ۽ سليس سنڌي آهي. موزونيت، پختگي، شيريني ۽ ڪنايت سندس ٻوليءَ جا عام گڻ آهن.

▲

قاضي قادن جا

112

ناياب بيت

1

زيران[1] زَبِران[2] آيَتان[3]، اکَرَانتُ نَہ پار؛
هَيکِڙيو[4] ايمانَ[5] ۾، لَهَنِ سَپِني سارَ[6]. (ٽيڪ)

زيرن، زبرن، آيتن ۽ اکرن جو ڪو انت پار نہ آهي. فقط پڪو نشچو (ڀروسو) رکڻ سان ئي (پرين) سيني جي سار لهن ٿا.

2

جوُ جوُ[1] ٻارَهَہ لَکَ، کوڙين[2] کَتيبان[3] جي پَڙهِڻ؛
ايهَہ[4] سَبائي[5] سِک، جان جان[6] پِرِيان نَہ مِڙَءِ. (1)

جِن جِن ٻارهن لک ڪروڙ (انيڪ) ڪتاب پڙهيا آهن، اُنهن سيني اها ئي سڪيا ڏني آهي تہ اتان (انهن ڪتابن مان) پرين نٿو ملي.

3

کَنزُ قُدُورِي کافِيا[1]، کي کِينَ پَڙهِيامِ؛
سو ڏيهو ئي[2] کو ٻيو، جان[3] ئي پِرِين لَڌامِ. (2)

ديني فقہ ۽ وياڪرڻ جا ڪتاب - ڪنز قدوري ڪافيا - انهن مان ڪوبہ ڪونہ پڙهيو اٿم. اُهو هنڌ ئي ڪو ٻيو آهي، جتان ئي پنهنجي پريتم کي پاتو اٿم.

4

پَڙَهندو پَئي وِيو، کوڙين لَکَ قُرآنَ،
لَکي[1] لوکُ[2] نَہ سگهيو، پاڻي[3] اندَرِ پانَ. (3)

---

(1) 1. اِجي آواز لاءِ اعراب 2 . آجي آواز لاءِ اعراب 3. قرآن جون آيتون 4. فقط هڪ
5. نشچو، وشواس 6. سنڀال.

(2) 1. جن جن 2. ڪروڙين (انيڪ) 3. ڪتاب 4. اِها 5. سيني جي 6. اِتان اِتان.

(3) 1. ديني فقہ جا ڪتاب 2. هنڌ، مقام، جاءِ 3. جتان

(4) 1. ڄاڻي، سمجهي 2. دنيا جا ماڻهو 3. پنهنجي.

دنيا جا ماڻهو ڪروڙين لکين دفعا قرآن پڙهندا پئي رهيا، پر انهن کي اها سمڪ پئجي نہ سگهي تہ پرين پنهنجي اندر ۾ ئي سمايل آهي.

5

جي گهرَ[1] گهڙي[2] نَہ ڪينهہ[3]، سائين تو ديِدار کي؛
ڪيهي[4] حَجَ[5] ڪَرينِهہ، سووي[6] پَهَنچوَن رَبَ ڏان. (4)

اي سائين، تنهنجي درشن لاءِ جيڪي هڪ گهڙي بہ طلب نٿا رکن، سي اها حجت ڪيئن ٿا ڪن تہ اسين رب کي پهچون (حاصل ڪريون).

6

سُتو[1] وينو اٿيو[2]، ڳالهائيندو ڳيندو[3]؛
اسان تُسان[4] جي تاتِڙي[5]، واتَڙِئين[6] ويندو. (5)

ستي، ويٺي، بيٺي، ڳالهائيندي، ڳائيندي، ايتري قدر جو واٽ تي هلندي بہ اي پرين مون کي تنهنجي ئي تات پچار آهي.

7

اَکَرَ پِڙهيا وِسارِ، اَلِفَ اِڳهَون[1] ئي يادِ ڪَرِ؛
سو توَن ڏِيئو پارِ، جو نَہ اُجهنيئہ[2] ڪَڏَهينِ. (6)

پڙهيا سڀ اکر وساري، سڀ کان اڳ الف (الله) جو اکر ياد ڪر. اهو ڏيئو پار، جو ڪڏهن بہ نہ وسامي.

8

لائي[1] لامِ[2] اَلِفَ سان، ڪاتِبَ[3] لِکيِين جيئَن؛
موَن هِنيَڙو[4] پِريانِ[5] سان، لَڳو آهي تِيئَن. (7)

اي ڪاتب! (لکڻ وارا)، تون الله لکڻ وقت جيئن الف کي لام (ل) سان جوڙي لکين ٿو، منهنجو هرڊو (امن) پنهنجي پرينءَ سان ائين ئي جُڙيل آهي.

---

(5) 1. طلب 2. گهڙي، پَلڪ 3. ڪَنِ 4. ڪهڙي، ڪيئن 5. حجت 6. اهي
(6) 1. سمهڻي پئي 2. بيٺي 3. ڳائيندي 4. تنهنجي 5. پچار، ڳُٽي، ذڪر 6. رستو، واٽ.
(7) 1. سڀ کان اڳ 2. اجهامي، وسامي
(8) 1. ڳائي، ملائي، جوڙي 2. 'ل' اکر

9

ڄانَ[1] پاڻان[2] جو پَڌِرو[3]، ٻُڌو آءُ سَــڏَ؛
مُون هِنيڙو تان[4] ئي ڪِيو، سُپرِيان[5] سؤن گـڏَ. (8)

ڄڏهن مون پنهنجي اندر مان ڇِتو سَڏَ ٻڌو، تڏهن کان وٺي مون پنهنجي هردي (من) کي پنهنجي پريتم سان جوڙي ڇڏيو.

10

پَهرِيون[1] ئي پِريانمِ[2] جا، مـون سـان ئـي سُوَڙانِ[3]؛
هنَيڙو هيجَ[4] پَنـڌَ ڪـري، لـڳو ڪَهُ[5] ڪيـڻانِ[6]. (9)

منهنجي پرينءَ شروع کان وٺي مون سان پنهنجي ڀال ڀلايا آهن، منهنجو هنَيڙو هُن لاءِ تڪليف ڀريا پنڌ بہ خوشيءَ سان پيو ڪري.

11

نـہ سو لاهوُ[1] نـہ سِـرو[2]، نَہ اُرِ[3] وار[4] نَـہ پـار[5]؛
مـوُڙهو[6] وَتين[7] تِنِ ڪي، سو مَنَ مَنجهہِ نِهار. (10)

(برهم جو) نہ آهي لهوارو (ڀِچاڙي)، نہ اُن کي سرو (مُنڍُ) آهي ۽ نہ ڇاتي آهي. نہ اُن کي هيءَ ڀر يا هوءَ ڀَرِ آهي. (تون) مُنهنجي ڪري اُن کي ڳولهيندو ٿـو ڦرين. هُن کي من ۾ جهاتي پائي ڏس.

12

دِلِ انـدَرِ دَرياو[1] ڀُڄِنہ ڪِـيا[2] سَمُنـدِرَ ڪَلَ[3]؛
ماڻِڪ اِهَ[4] سَرِياو[5]، ڇُڳِي[6] چوڪـي[7] نَـہ ڪٽي. (11)

دل اندر ئي درياهہ آهي. سمنڊ جو ڀتو ڇو پيو ڀڄين. (دل جي درياهہ ۾) موتي ماڻڪ پيا آهن. (تون) چونڊي سچا (ماڻڪ) ڪٽين ئي نٿو.

---

(9) 1. جيئن، جڏهن 2. پنهنجي اندران 3. ظاهر، ڇِتو 4. تيئن، تڏهن 5. پنهنجو پريتم.
(10) 1. پهرين کان، شروعات کان 2. منهنجي پرينءَ (جا) 3. سٺا وڙ، مهربانيون 4. خوشي، چوج 5. تڪليف وارا پنڌ 6. هُن لاءِ.
(11) 1. لهوارو (ڀِچاڙي) 2. مُنڍُ 3. ڇاتي (درياهہ جو پيٽ) 4. هيءَ ڀر 5. هوءَ ڀر 6. منجهيل 7. ڦرين، ڦرندو وتين.
(12) 1. ندي، سمنڊ 2. ڇا 3. ڀتو، ڇاڻ 4. اِتان، اِنَ مان 5. حاصل ٿيڻ، ملڻ، سڌ ٿيڻ 6. چونڊي 7. سٺا

13

ڪايا[1] مُهِ[2] ڏيئي، پيئا[3] جي دَريـــاوَ ۾؛
پَسَندا سيئـي[4]، مـــاڻڪَ اکِـڙِيَنِ ســيــن. (12)

جيڪي پنهنجي سرير ڏانهن منهن ڪري سرير روپي درياهہ اندر گهرندا، اُهي ئي پنهنجن اکين سان املهہ ماڻڪن جو درشن ڪندا. (ڏسو دادوءَ جو ڪايا بيلي)

يا

جيڪي پنهنجي منهن (اکين) تي شيشا چاڙهي درياهہ اندر گهرندا، اُهي ئي پنهنجن اکين سان املهہ ماڻڪن جو ديدار ڪندا.

14

دَرِ[1] پُورا گـــرَ[2] سي گهـران، حَقِيقَتـا[3] هَنـجهہَ[4]؛
ڪوڙين هنڌان ڪَڻِ چڱنِ، سَرَ[5] پاڻيءَ جي منجهہِ. (14)*

چاهيان تـو تـہ منهنجي در (گهر ۾) اهڙا پُورن گرو (ڪامل درويشن) اچن، جيڪي حقيقي منجهن وانگر آهن ۽ پاڻيءَ جي تلاو ۾ رهي انيڪ هنڌان ڪڻيون (موتي) چڱن ٿا.

15

وَجي آيو ڪيرُ، ڪَنهِن ڏنو مُـهُ لاهوتين[1]؛
اچي ڪندو ڪيرُ، ڳالهيون رَبَ[2] پرتيان[3]. (5)

رب جي پار ڏي وڃي ڪير واپس آيو آهي؟ لاهوتين (ڪامل درويشن) جو منهن ڪنهن ڏٺو آهي؟ رب جي پار وڃي، ڪو اُتان جون ڳالهيون ٻڌائيندو اَچِي ڇا؟

16

هَــنَ سَـرَ سَـندا هنجَـهڙا، اِتي ئـي آهيـن؛
ڳالهين رَبَ[1] پَرتِيان[2]، جو مَنـگي ســو ڏيـن. (16)

هن تلاوَ جا هنس (سچا مرشد) هتي ئي آهن. اُهي رب جي پار جون ڳالهيون ٿا ڪن ۽ اُنهن ڪان جو گهرُ سو ڏين ٿا.

---

(13) 1. سرير يا تن. شيشا 2. منهن 3. گهريا 4. اهي ئي

(14) 1. در اندر، چانئٺ اندر 2. گورو (مرشد) 3. سچا 4. هنس پکي 5. تلاوَ

(15) 1. پهتل شخص، ڪامل درويش 2. خدا، ڀڳوان 3. طرف جون، پار جون

(16) 1. خدا 2. پاران، پار جون، طرف جون.

* هرياڻا واري دستخط ۾ 12 نمبر بيت بعد 14 نمبر ڏنل اهي.

17

سَرَ[1] هيڪِڙي وَسَنِ[2]، جَرَ ۾ نِينهَن[3] نَ گَڏِيو؛
سارَ نہ[4] سالوَرَنِ[5]، مَتي ڪَنوَلَ ڦَلاريو[6]. (17).

ڪنول جو گل ۽ ڏيڏر، ٻئي هڪ ئي تلاءُ ۾، پاڻيءَ ۾ رهن ٿا، پر سندن وچ ۾ پريم جُڙي نہ سگهيو آهي. ڏيڏرن کي اها سُڌ ئي نہ آهي تہ مٿي ڪنول ڦلاريو بيٺو آهي.

18

جي[1] سالوَرو[2] سُڌِ[3] لَهي، ڪَنولان[4] سَندي ڪاءِ[5]؛
تو پيو پاتالَ[6] ۾، هونْدَ نَ مِٿي ڪاءِ. (18)

جيڪڏهن ڏيڏر کي اها ڄاڻ پوي تہ (تلاو ۾) ڪنول بہ آهن تہ اهو جيڪر پاتال (تلاو جي تر) ۾ ويهي مٿي نہ ڪائي.

19

ڪي ويجهائي ڏُورِ[1]، ڪي ڏُورِي ئي وَلَها[2]؛
هوئي جَرَ[3] سالوَرِ، لَڌي نَ ڪَنولانهِ ڪَرُ[4]. (19)

ڪي نزديڪ هوندي بہ دور ٿين ٿا، ڪي دور هوندي بہ پيارا ٿا هجن. ڏيڏر پاڻيءَ (تلاوَ) ۾ رهندي بہ ڪڏهن ڪنولن جي سڌ نہ لڌي آهي.

20

اَڪِ اَندَرِ سَرِيو[1]، جاڳي پَسُ[2] جُوانُ؛
مَنجهِيئي[3] مَڪو ٿِيو، مَنجهيئي مُلتانُ. (20)

اي جوان، تون سجاڳ ٿي ڏس، تنهنجي اڪ اندر ئي (سڀ) مهيا آهي. مڪو بہ تنهنجي اندر ۾ آهي تہ ملتان بہ تنهنجي من ۾ آهي.

---

(17) 1. تلاو 2. رهن 3. پريم، پيار 4. سمڪ، سنڀال 5. ڏيڏر 6. ٽڙڻ، کِڙڻ.

(18) 1. اگر 2. ڏيڏر 3. پتو، ڄاڻ، خبر 4. ڪنول جا گل 5. ڪا، ٿوري بہ 6. تلاوَ جو ترو 7. جيڪر.

(19) 1. پري، دور 2. پيارا (ولڀ) 3. پاڻي، جل 4. سُڌ سماءُ.

(20) 1. سڌ ٿيڻ، حاصل ٿيڻ 2. ڏس 3. اندر ئي (من اندر يا گهٽ اندر).

21

اِڪيوَن آڪاسانهہ[1]، فوجون ڪَري اَٿيوَن؛
سوڙِهي گَلي مَنجهانهہ، سوجهي[2] پِرين لَهَنديوَن. (21)

آڪين آڪاس (برهمر ونڊر) تي فوجن وانگر لهي ڏاڪو ڄمايو آهي. سوڙهي گليءَ (سشمنا ناڙيءَ) مان سوجهي پنهنجي پريتمر کي حاصل ڪنديون.

- يا -

(پرينءَ جي تلاش ۾) آسمان تي حملو ڪري، اڪيون اُتان (نراس ٿي) واپس هيٺ لٿيون آهن. هاڻي اُهي (سرير روپي) سوڙهي گليءَ مان پنهنجي پرينءَ کي ڳولهي لهنديون.

22

سَهِباز[1] باز[2] ٿيو، پنڪي[3] نَہ ماري؛
اَڪِ ڪوڙي[4] عَرِسَ[5] ۾، لَڏي مَناري. (23) *

باز (رواجي انسان، آتما) شهباز (عارف يا ڪامل) بڻجي پيو. هاڻي اُهو پکين کي نٿو ماري (دنياوي حرصن حوسن ۾ نٿو ڦاسي). اُن جي اَڪِ آڪاش ۾ ڪتل آهي ۽ اُهو مناري تي ويهي لڏي رهيو آهي. (اُهو ڌيان يوگ سماڌيءَ ۾ مگن آهي ۽ ترڪٽيءَ جي آنند ۾ جهومي رهيو آهي.)

23

جِنهين[1] جانِ جُدا ڪي[2]، تُون مُهَ تِنهين[3] پَسُ؛
لَتازِينِ لَتَنِ سي، اَئي[4] پَهَرَ عَرسُ. (24)

جن پنهنجي وجود کي وڃايو آهي، تون اُنهن جي منهن ڏانهن نهار. اُهي اٺ ئي پهر عرش (برهمر لوڪ) کي لتن سان لتاڙيندا رهن ٿا.

24

واحِدُ[1] هَندين دائرين، هيڪڙِيو ميٺي[2]؛
جنهين جانِ جُدا ڪي[3]، پَسَندا سيٺي. (25)

(جدا جدا) هنڌن ۽ دائرن (خانقاه) ۾ پرين مڙيئي هڪ ئي آهي. جن پنهنجي خوديءَ کي ختم ڪيو آهي، سي ئي پرينءَ کي ڏسي سگهندا.

---

(21) 1. آڪاش تي 2. ڳولهي.
(22) 1. شاهي عقاب 2. عقاب پکي 3. پکي 4. ڪپاٽي 5. آڪاش، آسمان.
(23) 1. جن 2. وجود وڃايو 3. تن جو 4. اٺ تي
(24) 1. فقط هڪ (ڇڙو) 2. مڙيئي 3. وجود کي وڃايو
* هرايانا واري دسختط ۾ 22 نمبر بيت دادوءَ جو آهي اهو بيت ڏسو ضميمي ۾.

25

حَقيقي[1] مون سينَ[2]، وَسَنِ سَهَرَ[3] حَقِيقَ ۾؛
ڳالِهِ چون حَقِيقِيان[4]، چَوَنِ حقَيقِي وِيڻ. (26)

منهنجا سچا سنبندي سچڻ سچ جي شهر ۾ رهن ٿا. اهي جيڪو ڳالهائين، سو سچ آهي ۽ انهن جو هر حرف سچو آهي.

26

سَفِيفي[1] مون سينَ، وَسَنِ سَهَرَ سَفافَ ۾؛
ڳالِهِ چوَنِ سَفَافِيان، چوَنِ سَفَافي ويڻَ. (27)

منهنجا شيشي جان شفاف سڄڻ، صاف/ اوُجل شهر ۾ رهن ٿا. اهي جيڪو ڪجهه ڳالهائين ٿا، آسو صاف/ اوَجل آهي. انهن جو حرف حرف صاف/ اوُجل آهي.

27

جِنهين مُکَ[1]، مَرانءِ، اَمـي[2] اَلتي اَکـڙئين[3]؛
تِـنهين جي ڳالِهاءِ[4] معدوئِي[5] ساچو[6] تِيو. (28)

امڙ! مان پنهنجون اکڙيون الٽي، جن جو منهن ڏسڻ لاءِ پٽي (سڪ ۾) مران، تن جي ذڪر سان پيٽ ۾ ساهہ پيم.

28

کَنجي[1] ڏيئي جَهلِيو، جِنهين روحَ[2] رساو[3]؛
تِنهِين سَنـدي تِلهڙي[4]، سونهاري[5] سِياو[6]. (29)

جن (ستگرن) منهنجي آتما جي رساوَ (پهچ) کي ڪنجي ڏيئي، ضابطي هيٺ رکيو، تن جي رهبريءَ هيٺ هلندي، منهنجو سياءُ سونهارو ٿيو.

---

(25) 1. سچا 2. سنبندي 3. شهر، مُلڪ 4. سچيون

(26) 1. صاف، پاردرشي، جنهن مان آرپار ڏسڻ اچي.

(27) 1. مُنهن، شڪل 2. امڙ 3. اکيون، نيڻ 4. ذڪر ڪرڻ سان 5. پيٽ
6. سچو ٿي پوي، درست ٿي پوي

(28) 1. چابي 2. آتما 3. پَهچَ 4. نقش قدمي ڪندي، رهبريءَ هيٺ هلندي.
5. وڻندڙ، 6. فطرت

29

جي لوڙي[1] تي[2] نَہ لَهان[3]، اَلوڙي[4] دي[5] ڏيرَ؛
تــوڙي ڏِسَڻَ سُـهڻي، اَنـبان[6] تـُـلِ[7] نَـہ هيرَ. (30)

جن جي ضرورت آهي، سي ليڄن نٿا، جن جي ضرورت نہ آهي، تن جا ڍڳ لڳا پيا آهن. هير ڏسڻ ۾ ڀلي ڪري سهڻا هجن، پر آهي انبن جي برابري ڪري نہ سگهندا.

30

سـوُني[1] سَرِپَ[2] نَہ لوڙِيـان[3]، جي لوڙِيان تـان لَـڪَ؛
مـوُن تِنِهان سَـنـدي ٻُـڪ، جِنِهِين مَستَڪَ[4] مٿي ٻَلَمِ[5] (31)

اهڙي سَرپَ (نانگ) جي طلب نہ اٿم، جنهنجو سِرُ سُجو (ٻنا مٿيء) هجي. جيڪڏهن اهڙي سَرپَ جي ضرورت هجيم تہ لکين موجود آهن. مون کي اهڙي سَرپَ جي ضرورت آهي، جنهنجي مٿي ۾ مڻ تجلا ڏيندي هجي (يعني مٿيارو نانگ)

31

عينَ[1] قَصرِ[2] دَر لَڪَ، ڪوڙيـن سَهِسين[3] ڪِڙِڪِيان[4]؛
جان ٺـي ڪريـن پَـرڪَ، تـان ٺـي سجـڻ سامُهان. (32)

اکين جي محل کي لکين در ۽ ڪروڙين سوَ دريون آهن. جتان بہ نظر ڦيرين سڄڻ سامهون نظر ايندو.

32

پَهرِين پاڻ پَرڪ[1]، پرين پَرکَڻُ ساڪِڙا[2]؛
دَرُ پِيَ سوئي رکَ، جِتان ڏڪا[3] نَہ لَهِين. (33)

پهرين پاڻ کي سڃاڻ، پرينء کي سڃاڻڻ تہ سوکو آهي. اهڙي در جي پير وٺ جتان ڌڪا نہ ملني.

(29) 1. ضرورت، لوڙ، گهرج 2. سي، اهي 3. پايان حاصل ڪريان 4. بي - ضروري 5. جا 6. انبن 7. برابر، مٽ، جهڙا
(30) 1. سڄا (ٻنا مٿيء) 2. نانگ 3. طلبيان 4. نرڙ، للاٽ 5. ٻري
(31) 1. اک 2. محلات 3. سوين 4. دريون
(32) 1. سڃاڻ، واقفيت رک 2. سولو، سوکو 3. ڌڪا، ٺيلها

33

پَهرين پاڻُ وِڃاءِ[1] پاڻُ وِڃائي سو لَهـي[2]؛
مَنَ اَندرِ مُهَه پاءِ، تو ئي اندر سُپريـن. (34)

پهرين پنهنجي وجود کي وڃاءِ. جيڪو خوديءَ کي ختم ڪندو، سوئي پرينءَ کي حاصل ڪري سگهندو. من اندر جهاتي پاءِ، (تنهنجو) پرين تنهنجي اندر ۾ ئي آهي.

34

تون ويرون[1] ئي وِيرُ، جوڳي سو جو جَڳَ ۾؛
تون اَسان جو پِيرُ، سوڏي[2] ڏيئين سَرير ۾. (35)

تون ويرن جو وير آهين، جوڳي اهو جيڪو سنسار ۾ رهي جوڳ پچائي. تون اسان جو مرشد آهين ۽ سرير ۾ ئي سائينءَ جي هجڻ جي شناس ڏين ٿو.

35

سُتا هتوس[1] ننڊَ ۾، جوڳيءَ جاڳايوس؛
مـَرُ[2] وڃايائين مُون مَنان، تَتُ[3] ويڪايوسِ[6]. (36)

مان (غفلت جي) ننڊ ۾ سمهيو پيو هوس، (اچي) جوڳيءَ مون کي جاڳايو. منهنجي من مان مٿل ڪڍي، مون کي تتُ (سارُ) ڏيکاريائين.

36

اَپَري[1] ۾ پيرُ، ڪِنهِينِ[2] لَڌو پيريئين[3]؛
تِهِ پَوَ[5] سندو پير، ڪوڙين منجهين ڪو لهي. (37)

پيرو ڳوليندڙن ۾ ڪنهن ڪنهن کي ئي اَپار (سنسار) ۾ پير (پيچرو) مليو ٿو. تنهن پوَ ساگر (سنسار) جو ڳجهه ڪروڙن ۾ ڪنهن هڪ کي ئي حاصل ٿئي ٿو.

---

(33) 1. پنهنجو وجود وڃاءِ (خودي مار) 2. لهي، پراپت ڪري

(34) 1. ويرن جو، ويرن منجهه 2. سوجهه، شناس

(35) 1. هئس 2. مٽي، مٿل، ميراڻ 3. سار، نچوڙ 4. ڏيکاريائين

(36) 1. اپار، جنهن جو پرتو نہ هجي 2. ڪنهن ڪنهن 3. پيرو ڳوليندڙ 4. پو ساگر (سنسار) 5. پرتو، نور، نشان، پيد.

37

جي مِهراڻ[1] مَيا[2] ڪَري، تہ ساگرو[3] سَهي نہ سَٽَ[4]؛
يوُن[5] پِريان سَندي ڳالِهڙي، رَهي نہ اندَرِ گهٽَ[6]. (37)

جڏهن سنڌو ندي پرجي ٿي وهي، تہ ساگريو واهہ ان جي (ڦوهہ) وهڪري جي سٽ جهلي نٿو سگهي. ان طرح پرينءَ جي ڳالهہ بہ نديءَ ۾ چاڙهہ وانگر آهي، جا اندر ۾ سمائجي نٿي سگهي.

38

اَلان[1] جيهي[2] اُلَ[3]، تَسان[4] نہ آسان جيتڙي؛
پِريان جامع[5] اُلَ، تَسان ٻيا ئي اُلهَنِ. (39)

(عشق جي) شعلن جهڙي آڳ، تنهنجي اندر ۾ اسان جيتري (اجا) نہ لڳي آهي. پرين اُن آڳ جو (محور) مرڪز آهي. (اها آڳ جي توکي لڳي) تہ تو مان وري اُها ٻين کي وچڙندي.

39

لَڳي وَڃان پير، دانهان ڪندي ڏوُنگر[1]؛
سوئي سَڄَڻُ ميڙِ[2]، جِنهين هَئُون ڏُکِئي. (40)

جبلن تي پيرن پنڌ هلندي، اهي دانهون ڪندي پئي وڃان تہ مون کي اُن سڄڻ سان ملاءِ، جنهن جي ڏک ۾ ڏکويل آهيان.

40

تُون تُون تَدِ[1] ڪَريهہ، لڳنداءِ ڪَرَ[2] ڦَندَ[3] جيئَن؛
سائين سَنڀاريهہ، جِنِ يَهَہ[4] روحَ[5] سِرجِيا[6]. (41)

جڏهن توکي اها خبر پئي تہ ڦندي ۾ ڦاٿو آهين، تڏهن چيئہ تہ (خدا) "تون" آهين "تون" آهين. (پوءِ) اُن سائينءَ جي ياد آيئي جنهن هي روح اُپايا آهن.

---

(37) 1. سنڌو ندي، سمنڊ 2. پرجي (ڦوهہ سان وهي) 3. ساگرو واهہ (سنڌو نديءَ مان ڦاٽي نڪتل واهہ) 4. ڏک، چوٽ، دٻ 5. اِن طرح 6. من

(38) 1. شعلا، جوالا 2. جهڙي 3. تيج، آتش 4. تو ۾ 5. ميڙ، پُنجُ

(39) 1. جبل، پهاڙ 2. ملاءِ، گڏجاڻي ڪراءِ

(40) 1. تڏهن 2. سَڌِ، خبر 3. ڦندو، ڦاسي 4. هيءُ 5. آتمائون، جيوَ 6. پيدا ڪيا.

41

سوَرَ جِنهون[1] ڪي هوءِ، لِيهان[2] تِنهين اُپِرَنِ؛
ڪاتي[3] ڪوءِ ڏِئوءِ، دانهان ڪندو سورَ بِنِ. (42)

جن کي سور هوندو، تن کي ئي ايذاءُ ايندو. ڪتي کو بنا سور جي دانهون ڪندو ڏئو اٿئي.

42

ڪاگدَ[1] ڪالي[2] اکرين، مون سان مون سيٽين[3]؛
گهوري ڪٽي وڃائيان، وي مندي[4] نيٽين. (43)

جهڙو ڪاغذ ۽ ڪارن اکرن جو پاڻ ۾ لاڳاپو آهي (جو هڪ ٻئي سان جُڙيا پيا آهن) اهوئي لاڳاپو منهنجو پنهنجي پرينءَ سان آهي. هي منهنجا برا نيڻ (جي پرينءَ کي نٿا ڏسن) پرينءَ تان گهوري ڪري ڦٽا ڪريان.

43

ڪاگدَ ڪالي اَکرين، مَئِن واچِيندا[1]، اِنِ[2] - وڏو[3]؛
سَجَڻَ اَچي اَکرين، مَئِن لوڙِيندو[4] لَڌو. (44)

جيئن ڪاغذ تي لکيل ڪارا اکر مان پڙهي سگهان ٿو، ان طرح سڄڻ اچن اکرن وانگر آهي، جنهن کي مون ڳولهيندي حاصل ڪيو آهي.

44

ليهان[1] لڪَ ڪِيامِ، پَسَڻَ ڪي پاٽان[2] پرِين؛
سوجهي[3] سيڻَ لڌامِ، مَنَ منجهين ئي سِپرِين. (45)

پنهنجي اندر واري پريتم کي ڏسڻ لاءِ لڪين تڪليفون سَنَمِ. باريڪيءَ سان جاچي، پنهنجي سڄڻ کي لڌم. منهنجا سِپرين منهنجي من اندر ئي هئا.

---

(41) 1. جن (کي) 2. تڪليف، ايذاءُ 3. ڪتي، ڪنهن هنڌ
(42) 1. پنو، ڪاغذ 2. ڪارا 3. سڄڻن، سنبنڌين 4. بُرا، خراب، جڏا
(43) 1. پڙهندي 2. اِن 3. طرح، طريقي سان 4. ڳوليندي، طلبيندي، تلاشيندي
(44) 1. تڪليفون، ايذاءُ 2. پنهنجي اندر وارو 3. ڳولهي، چڪاسي

45

روئي مَ ڪَرِ پَڌِرو، هَٿَ[1] مَنجهيئي جالِ[1]؛
جان جان پريان نہ مِڙءِ، تَنَ ڪانِيءَ جيئَن ہالِ. (46)

(پرينءَ لاءِ سِڪَ) روئي ڪري ظاهر نہ ڪر. هٿ تي قائم رهي، پاڻ استر رک. جيستائين توکي پنهنجو پرين نہ مليو آهي، پنهنجي سرير کي ڪانيءَ وانگر ہار (ڪشٽ ڪشالا سهہ).

46

هَسَئَن[1] ڪِتَ[2] سَهَجَڙي[3]، رووِئَن ڪي ناهِين؛
پِريان پَسَڻَ جوڳِيان[4]، اَڪِ تو ناهِين. (47)

ڪيترو نہ سولائيءَ (سهنج ياوَ) سان پيو کلين. تون روئين ڇو نٿو (توکي تہ روئڻ گهرجي) ڇو تہ تو وٽ پرينءَ جو ديدار ڪرڻ لائق اکيون ئي ڪونہ آهن.

47

پريان سندي ڳالهڙي، مَرِ[1] منجهين ئي هوءِ؛
ٻُڌائين ٻِيَنَ کي، ڪيهو[2] ڪاجُ[3] سَرِيوءِ[4]. (48)

پرينءَ جو رازُ بهتر آهي تہ تنهنجي دل اندر ئي رهي. جيڪڏهن تون اها ڳالهہ ٻين کي ٻڌائيندين تہ ان سان تنهنجو ڪهڙو ڪارج سِڌ ٿيندو.

48

وِچاران[1] وِي ٻَتَ[2]، تون جَهلِ ہاهَرِ نڪري؛
اسان هنجئون[3] هَٿَ، ڪامِئَن[4] لوِسَئَن[5] منجهہ ٿِيو. (49)

ويچارن جي ٻنيءَ کي تون (ڏڪَ ڏيئي) جَهل، اُن مان (اَيامي) ہاهر پيو نڪرئي. اسان هٿ جي دانوڻ (ڏنوڻ) ۾ پيا آهيون (اسان هٿ اختيار ڪيو آهي). اسان کي اندر ئي اندر جلٹو ۽ لوسانجٹو آهي (جوڳ پچائٹو آهي).

---

(45) 1. ڪا ڳالهہ حاصل ڪرڻ جو پڪو ارادو 2. اِستر رهہ، جاري رک

(46) 1. کِلڻ 2. ڪيئن، ڪيترو 3. سولائيءَ سان، فطرتاً 4. لائق، يوڳيہ

(47) 1. ڀلي، بهتر آهي 2. ڪهڙو 3. ڪارج، مطلب، ڪم 4. سِڌِ ٿيڻ، حاصل ٿيڻ، برثواب ٿيڻ

(48) 1. ويچارن جا، خيالن جا 2. ٻَني 3. هنج ۾، گود ۾ 4. جلي خاڪ ٿيڻ 5. لوسانجڻ

49

اُنهان اندرِ ماهہ[1]، ٻاهرِ ڏَکَ نہ پڌِرا،
ويڄُ[2] ڪَريندو دانهہ، ڦَسان سي وايُورِيا[3]. (50)

انهن کي ماس جي اندر (دل ۾) چوٽ لڳل آهي. ٻاهر ڏک ڏسڻ ۾ ئي نٿا اچن. حڪيم کان بہ دانهن نڪري ويندي تہ اهڙو زخميل شخص ڏسان تہ سهي.

50

ڪَڏِهين ٻيري[1] ٻُورَ، ڪَڏهين ڦلُ نہ هِڪڙو،
ڪَڏهين ڦريان جا ٻُورَ[2]، ڪَڏِهين سِڪان[3] سَڏَ کي. (51)

ڪڏهن ٻير جي وڻن تي بہ ٻُورَ لڳيو وڃي، (وڻ ٻور سان ٽمٽار آهن) ڪڏهن ان ۾ هڪ ڦل بہ نٿو پيدا ٿئي (تہ ڪڏهن هڪ ٻير بہ نہ اٿن). ڪڏهن پريتم هر هر ٻيرا ٻيو پري، ڪڏهن تہ پريتم جي سڏ لاءِ بہ پيو سڪان.

51

سوئيڙيان[1] سَنهڙو، جَتَنَ[1] ڪيوءِ نہ تنيوَ،
توکي اکڙِين ۾، پِرين پيَندو ڪينوَ. (52)

(پرين) سنهڙي سُئيءَ کان بہ سنهڙو آهي، تو (ان کي اکين ۾ سمائڻ لاءِ) اُن مطابق ڪوشش ئي نہ ڪئي آهي. تنهنجي اکڙين ۾ پرين ڪين سمائجي سگهندو.

52

روزِ مَحَشرَ[1] ڏينهَڙي، سَترِ سِجَ تَپنِ،
سَيوئي جرُ[2] پاڻيان[3]، جي مُون پِرين مِڙَنِ. (53)

قيامت جي ڏينهن ستر سج تپن ٿا (حد درجي جي تابش ٿئي ٿي). پر ان ڏينهن جيڪڏهن منهنجو پرين مون کي ملي وڃي تہ مان جيڪر ائين محسوس ڪريان تہ چڻ چوڌاري پاڻي هئڻ جهڙي ٿڌڪ لڳي پئي آهي.

---

(49) 1. ماسَ 2. حڪيم، طبيب 3. زخميل، وَڍيل
(50) 1. ٻير جو وڻ 2. ٻيرا، دفعا 3. واجهايان، تڙڦان
(51) 1. سنهڙي سُئيءَ کان 2. ڪوشش
(52) 1. قيامت جو ڏينهن 2. جل، پاڻي 3. سمجهان، لڳير

53

جي ٿـهِ[1] لائي[2] رَچ مَچ[3]، تو ڇيِنُ لِڪَڻُ لاهه؛
زَهرُ هَلاهَلُ[4] هَٿِ ڪَرِ، ڪارَڻِ پِريان ڪاءِ. (54)

جيڪڏهن تو پوري لڳاءَ سان پريم ڪيو آهي تہ لڪ لڪاءُ ڇڏي ڏي. پنهنجي پريتم صدقي (جيڪڏهن ضروري بڻجي تہ) هلاهل زهر هٿ ڪري، ڪاءُ (پنهنجو پيار ڏيکار).

54

توڙي[1] هوءِ نـہ وِسَهوَن[2]، مَئِن[3] سَهَين ماڙهين[4]؛
آڪين ڪِينِ[5] مَتاعَ، جِتي هوئِنِ مان پِرِين. (55)

پلي هزارين ماڻهو هجن. مون ڪي اُنهن تي ويساهہ نہ ايندو. منهنجون اکيون اُن هنڌ ٿي متاع ڪائينديون، جتي منهنجا پنهنجا پرين هوندا.

55

تِکو تيڏو[1] وَهي، جيڏو مُهَہ[2] مِهراڻ[3]؛
ڏيهَہ سَيوئي هِڪڙو، ڏِير[4] لڏوسين پاڻ. (56)

سنڌو نديءَ جو جيڏو منهن آهي، اوترو ئي تيزيءَ سان اها وهي ٿي. اُن جي وَهَڪ سڄي ملڪ اندر يڪسان آهي، (اُن ڪي ڏسي) اسان ڏيرج حاصل ڪيو آهي.

56

ٻاڙيءَ[1] ۾ ٻَڙُ هيڪڙو، سو مون گهٽو سُهاءِ[2]؛
ٺارِ وِلاسي[3] سَڄڻان، ڇَڙي[4] پِي وِٺراءِ[5]. (57)

ٻنيءَ ۾ هڪڙو ئي ٻَڙَ جو وڻ آهي. اهو مون کي گهڻو وڻي ٿو. اُهو سڄڻ ٺاري فرحت بخشي ٿو. اُهو ڇڙو (هڪ) آهي، تہ بہ وٺراءِ (ٻيلي) وانگر آهي.

---

(53) 1. تو 2. لڳائي، لاتي 3. پختي پائي، سڄي دل سان 4. هڪ موتمار زهر

(54) 1. چاهي، پلي ڪري 2. وشواس ڪريان، ويساهہ ڪريان 3. مان 4. ماڻهو 5. ڪائن

(55) 1. ايترو 2. مُنهن 3. سنڌو ندي 4. صبر، ڏيرج

(56) 1. ٻني، کيت 2. وڻي ٿو 3. ولاس / فرحت بخشي ٿو 4. اڪيلو، هڪڙوئي
5. پيلو، وڻن جو جهڳٽو.

57

ماو[1] مُصَلِيٰ[2] ويرَ، هاڻي ويئي[3] وساريون؛
عِيدَ ڪَرِيندو ڪيرَ، ماکي[4] سَجَڻُ گڏِيو. (58)

منهنجي مُصليٰ (عيد گاهہ) سان پوندي ئي ڪانہ هئي. هاڻي گذريل ڪي وساريون. مونکي منهنجو سجڻ ملي ويو آهي. هاڻي عيد ڪرڻ جي گهرج ئي ڪانہ رهي آهي.

58

جيئَن ڦِقڙَ ماهَہ[1] ۾، ايئَن روزا عِيدَ نَماز؛
آجا آهي ڪاءِ ڀي، اَلله دي[2] حاجَ[1]. (59)

جيئن ماس (بدن) اندر ڦقڙ آهن (جي صاف هوا اندر ڪٿي رت کي صاف ڪن ٿا) تيئن ئي روزا عيد ۽ نماز آهن. (انهن جو ڪم بہ تن من کي صاف ڪرڻ آهي). پر الله سان ملڻ لاءِ اجا ڀيءَ ڪنهن ڳالهہ جي ضرورت آهي.

59

پِتو[1] ڦِتو پيٽ ۾، وَڏِي، مُلان ماهُہ؛
ڏُوئين[2] ڏِتي[3] ڏوڙِ[4] ۾، الله اوري[5] آءُ. (60)

بدن اندر دل ڦاٽي پيئي آهي تہ ملان وَڏي وري ماس کي پيو (نيم حڪيم). پنهي کي (دل ۽ ماس کي) مٽي ۾ ملائي ڇڏيائين. اي خدا! تون ويجهو اَچُ.

60

قاضي ڪَتِ[1] مَ اِيترو، مَتِ[2] ڪيروئي[3] پيرُ؛
پَلاٽِيندو پوتِلي[4] مَٽي ڪِيندو[5] ڪيرُ. (61)

.قاضي! ايترو (گهڻو) وعظ نہ ڪر، پنهنجي سمجهہ کي لاهي ڪٿي پيرن ۾ ڪيو اٿئي. جيڏي مهل اٿ پلاٽيندا، اوڏي مهل تنهنجي وعظن جي پوٽلي (بُجڪو، ڳوٽري) ڪير مٽي چاڙهيندو.

---

(57) 1. منهنجو، مونکي 2. نماز پڙهڻ جي جاءِ (عيد گاهہ) 3. گذريل ڳالهہ 4. مون کي
(58) 1. ماس 2. جي 3. ضرورت، کپ
(59) 1. دل 2. پئي، پنهي کي 3. ڏنائين 4. مٽي، خاڪ 5. ويجهو، قريب، نزديڪ
(60) 1. ڳالهاءِ، وعظ ڪر 2. سمجهہ 3. ڪيو اٿئي 4. ڳوٽري، بجڪو 5. ڪندو

61

مَڪَڙَ مَڪي[1] اُن ڪي، مُلان ڪَٿي[2] ڪِينِ؛
پُڇُ ڪڏهِين پِي تِنِ ڪي، هو جي رَبَ[3] گهرَنِ. (62)

مُلان ڪٿي پوري، اُن کي مکڻ لڳائي (ملائي) کائين ٿا. اڙي ڪڏهين اُنهن جي به (غريبن جي) سڌ لهه، جيڪي رَبَ (هِلو/ پَٽڙو پيت) گهرن ٿا.

62

ڏَنئِين پاڻَ وَکاڻَ[1] ڳُون[2]، جِپَ ٿِهنجي واتِ؛
وَڏِي خالِقَ[2] نَہ گهرَئِين، ڪرين ہازِي[4] تاتِ. (63)

جڳت جي اُپائيندڙ تنهنجي وات ۾ جپ ان ڪري رکي آهي تہ تون اُن سان سندس جس ڳائين. تون جپ سان اُن مهان سرجڻهار جي گهرَ نٿو ڪرين، (رڳو وينو) اڻ وڻندڙ (ڪجسيون) ڳالهيون ڪرين.

63

تَئُن[1] پُڇي اَساڻ[2]، تون اَسين نَهِين پُڇِيو؛
پَڙَهڻ هار[3] قُرآڻ، نَهِين رَتو[4] رَحمان[5] سان. (64)

تو اسان کان پڇيو آهي، اسان توکان ڪونہ پڇيو آهي. اي قرآن پڙهڻ وارا، (تو قرآن تہ پڙهيو آهي) تون رب کي حاصل ڪري نہ سگهيو آهين.

64

عِلَتَ[1] وڃيئيس نا، عادَتَ ڪَڏهن نہ جاءِ؛
اُٺ ڪَٽڪَئہ[2] چَڏِيئہ، چُڻِ[3] جواسا[4] کاءِ. (65)

عادت ڪڏهن بہ وڃڻ جي نہ آهي. اُٺ جي علت ويندي ئي ڪانہ. اُٺ ڪٽڪ کي ڇڏي، ڳولي ڳولي جواسا (هڪ سادو اناج) ئي پيو کائيندو.

---

(61) 1. لڳائي، ليپ ڏئي 2. رونيءَ کي پوري، ان ۾ کنڊ وجهي ناهيل کاڌو 3. ڪونئري ڪچٽي
(62) 1. ساراهہ ڳائڻ، اچارڻ، جپڻ 2. لاءِ، واسطي 3. اُپائيندڙ، سرجڻهار 4. کساري، ڪوڙي، اڻ وڻندڙ
(63) 1. تو 2. اسان کان 3. پڙهڻ وارا 4. رنگ چڙهيو (رسيو) 5. رحم ڪندڙ (خدا جو هڪ نالو)
(64) 1. پڪي عادت، بيماري 2. ڪٽڪ کي 3. چوندي، ڳولهي 4. هڪ سادو اناج

65

جِنِ مَحبت مَنَ ۾، تي مٿلي[1] ٿي سوڀن[2]؛
تَنَ[3] ۾ ٻَلَنِ[4] مشعَلان، سَہ سَدا سُپرِيَنِ. (66)

جن جي من ۾ محبت آهي سي ميرن ڪپڙن ۾ بہ پيا سهڻا لڳن. انهن سپرين جي بدن مان هميشه تجلا پيا نڪرن (اچن).

66

سَچي سائين سانُ، توُن مَ ڪَرِ ڪوڙي ڪوڙيان؛
جي تو مَنجهہ هيانوُ[3]، وو[4] سَيوڪلي[5] پَرِڪٽِو. (67)

اي ڪوڙا (بندا)! تون سچي سائين سان ڪوڙ ۽ ٺڳيون نہ ڪر. جيڪو تنهنجي هردي اندر وينو آهي، اهو سڀ جي پرک رکي ٿو.

67

سيٹان[1] هنڌو سڳِيو[2]، پـپيهو آيو،
لکي لوڪُ نہ سگهِيو، اسان ڳالهايو. (68)

اي دوستو، منهنجي سڄڻ ڏين وٽان پـپيهو (مون لاء سنهيو کڻي) آيو- دنيا کي اُن جي سڌ بہ نہ پئي. اسان پاڻ ۾ ڳالهيون ڏنيونسين ورتيوسين بہ.

68

جِتي سَچُ سَنسارَ سان، سُہ جا[1] سائِين سانُ هوءِ؛
تو پَڌَرِ[2] هي ڀيڙا تَري، جِہ ٿانءِ[3] نَير[4] نَہ ڪوءِ. (69)

سنسار ۾ جنهن هنڌ سچَ (جو ورتاءُ) آهي، تنهن جاءِ تي ڏڻي (خدا) پاڻ واسو ڪري ٿو. اهڙي هنڌ تي اگر پاڻي نہ بہ هجي تہ پَٽَ (ميدان) تي بہ ٻيڙو تري سگهي ٿو.

---

(65) 1. ميرا 2. سونهن، سهڻا لڳن، شويا ڏين 3. بدن، شرير 4. ٻرن، جرڪن
(66) 1. نہ 2. ٺڳيون، دوکا 3. دِل، هردو 4. اهي 5. سيني کي
(67) 1. سيڻن جي، سڄڻن جي 2. دوستو، سنگتيو، ساٿيو
(68) 1. جاء، هنڌ 2. ميدان، پٽ 3. هنڌ، آستان 4. پاڻي، جل

69

سَچُ پيارا سائينيان[1]، سائينءَ سَچُ سُهاءِ؛
سَچي مَنگلُ[2] نَہ دَهَئُہ[3]، سَچي سَرپُ[4] نَہ کاءِ؛
سَچُ سَمَندان سِرِ چَڙهَئِہ، ڪوڙُ ڪکائين[5] باهِہ؛
جَڏِهوَن، ڪَڏِهوَن ڪوڙَ کي، ڏيندو سَچُ سَزاءِ. (70)

سائينءَ کي سچ پيارو آهي، سائين کي سچ ئي وڻي ٿو. سچي انسان کي منگل گرهہ جي آگ بہ جلائي نہ سگهندي. سچي کي نانگ بہ ڏنگي نٿو سگهي. سچ (سچ جو ٻيڙو) سمنڊ جي سيني تي چڙهي ٿو. ڪوڙ ڪکن جي باهہ وانگر (جا تمام تکي ٿيندي آهي، پر ٿورو وقت جٽاءُ ڪندي آهي) آهي. جڏهن ڪڏهن (سدائين) سچُ ڪوڙ کي سزاياب ڪندو.

70

نَہ کاءِ پاڻيءَ مَنجهہ، ٻاٻيها[1] ٻَڏي مُوئا[2]؛
جي تو پَوي سَمنجهہ، تان توَن ڪيروُ[3] نَہ ٿِيوين. (71)

چاتڪ پکي (پاڻيءَ ۾ رهندي) پاڻي نہ پي ڪري، ٻُڏيءَ مري ويا. (اِن کي ڌيان ۾ رکي) جيڪڏهن توکي سمجهہ اچي، تہ تون مدهوش نہ رهين.

71

تان تان[1] سوُرا[2] سَڀُ ڪوءِ، جان جان[3] مُهَ نَہ مڙَنِ؛
رُڪَ[4] وَهندي[5] سامُهين، سوُري سي جاوَنِ[6]. (72)

تيستائين تہ هرڪو سور وير(سورهہ) آهي، جيستائين اُهو ڪنهن جي مقابل نہ ٿيو آهي، (سچو) سوروير (سورهيہ) تہ اُهو آهي جيڪو وَهنديءَ تلوار (يا هلندڙ جنگ) کي اَچي سامهون ٿئي.

---

(69) 1. سائينءَ کي 2. منگل گرهہ (جنهن جي آگ گهاتڪ ٿيندي آهي) 3. جلائي، ساڙي 4. نانگ، سپ 5. ڪکن جي، گاهہ جي.

(70) 1. ٻاٻيهو يا چاتڪ پکي 2. مُئا، مري ويا 3. مدهوش

(71) 1. تيستائين 2. سوُرهيہ، شور وير 3. جيستائين 4. تلوار، جنگ 5. هلندي 6. وڃن

72

جي مون ڏٺيئين لَکَ ڏَڙَ، ڏَڙَ ڏَڙِ لَکَ سِران؛
سِرِ سِرِ لَکَ مُهان ٿيئين، مُهِ مُهِ لَکَ ڇِپان؛
سَڀ ڇِپان تِکيان، هڪَڙيان لوان؛
صِفَتِ تُهِنجي راڄيا، تو هَوَن ڪيئن ڪَران؛ (73)

اي ڏٺي، جيڪڏهن مون کي لَکين ڌڙ ڏين، هرهڪ ڌڙ تي لک لک سَرَ هُجن، هرهڪ سر ۾ لک لک وات هجن ۽ هرهڪ وات ۾ لک لک ڇپون هجن، اهي سموريون ڇپون ڳالهائڻ جون تکيون/ تيز/ هجن ۽ مان انهن سان هڪ ئي وقت ويهي لنوان (تنهنجي واکاڻ ڪريان) اي راڄيا، مان تڏهن به تنهنجي صفت اَچاري نه سگهندس.

73

جَهڙي[1]، پاڻي هَنَڙي، تهڙي[2] پاڻ پَرين؛
بَهڻَ[3] مَحِبا ڇڏيو، تون نه ڇڏِ ڏٺي. (75) *

جيڪي هت ڦهلائي توکان گهرن ٿا، تن کي تون پاڻ پرين ٿو. پينڙن ۽ ڀين عزيزن مون کي ڇڏي ڏنو آهي، اي ڏٺي، تون نه ڇڏج.

74

ڏيهَ[1] لَٿا سَنجها پَئي، اڳوَن آئي راتِ؛
ڪَڙا[2] پَڪاري پاتِڻي[3]، ڀيڙا ڪَپَرَ[4] واتِ. (76)

ڏينهن پورو ٿيو. سنجها (سانجهي) به ٿي، اُن بعد رات آئي آهي. ڀيڙيءَ وارو (پتڻ وارو) اُڀو بيهي ڪري پيو پڪاري ته ڀيڙي ڪپر جي ڪَنَ ۾ وڃي ڦاٿي آهي.

---

(72) 1. مُنڍي، سيس، سر 2. وات، مک 3. ڳالهائڻ جون تکيون. 4. هر هر چوڻ، جپڻ، رٽ لائڻ 5. جس، وڏائي، ثنا

(73) 1. جِن 2. تن (کي) 3. ڀيڻ

(74) 1. ڏينهن 2. بيٺو 3. پتڻ وارو، ڀيڙي وارو. 4. ڪنارو، ڪنڌي، ڪَنَ وارو هنڌ

* هرياڻا واري دستخط ۾ 74 نمبر وارو بيت معمولي تبديل سان گرو گرنٿ صاحب ۾، شيخ فريد جي بيتن ۾ ملي ٿو. اهو بيت ڏسو ضميمي "ب" ۾.

75

هَنءُ آءُ[1] وَندا[2] وَجُ تون، سيٽان[3] وينءَ مَ ڪَٽ؛
پيهي[4] مَنجهِه ڪَٽون ڪري، تو ڪونَي[5] مون هَٽَ. (78)*

'آءُ آهيان'، 'آءُ آهيان' اِن وِند ڪان پاسو ڪر. پنهنجن پرين ڪي حرف نہ پَٽ. پنهنجي آپي ڪي (جَندَ منجهہ) ڪٽون ڪري پينهہ. جند جو هٿيو تنهنجي هٿ ۾ هجي ٿي هجي.

76

سُجي[1] ٿَني[2] جَباب[3] چَئي، سو سَجڻَ ڪِيتَ[4] گَئي؛
جِتي[5] بالَ[6] سَرِيرَ ۾، تِتي چِڻَ پَئي. (79)

پڙيانگ ٿيل مڪان جواب ٿو گهري تہ اُهي سجڻ ڪيڏانهن ويا. سرير ۾ جيترا وارا هئا، اوترا ڇِڇي ختم ٿي ويا.

77

پيڙان[1] سَبِي ڏُهيليان[2]، ايهِي[3] پِيڙَ نہ ڪاءِ؛
جيئن وَچَنِ واچو[4] ٿئي، چاڻئہ هِڪُ خداءِ. (80)

پيڙائون سڀ تڪليف ڏيندڙ آهن، پر مهڙي پيڙا ڪابہ نہ آهي. جو خدا ٿو چاڻي، مونکي واچي وانگر ٿي وڃائي.

78

بِين ڪُون[1] ڪِيا[2] روئِئي، ڏُکَ آپَني[3] ڪُون روءِ؛
بَندِ سَنبَلُ[4] تي ساختي[5]، اِتِ نہ رَهَسي[6] ڪوءِ. (81)

بين جي حال تي چاتو روئين. پنهنجي حالت تي ڏک ڪري روءُ. پنهنجو توشو ٻڌي تياري ڪر، هتي ڪير بہ رهڻو نہ آهي.

---

(75) 1. مان آهيان · (خودي) 2. تات، هر هر ساڳي ڳالهہ چوڻ 3. سجڻ، سنبندي 4. پيسڻ، پيهڻ 5. ڏندو، هٿيو (جند جو)

(76) 1. خالي، پڙيانگ، اجڙيل 2. مڪان، جهگي 3. جواب 4. ڪيڏانهن 5. جيترا 6. وار

(77) 1. پيڙائون ، ڪشت 2. تڪليف ڏيندڙ 3. مهڙي 4. ساز

(78) 1. ڪي 2. چا 3. پنهنجي 4. توشو 5. تيار، ٻڌيل 6. رهندو

* هرياڻا واري دستخط جي 77 نمبر بيت ۾ 'هروجوي' اکر هجڻ سبب مون ان کي ٽاريو بيت ڪري ليکيو آهي.

79

سُتو ڪي هَئَہِ ساءِ، تو مَتي ڪَپَرَ ڳڙي[1]؛
وِهَڻَ تتائين[1] ڪاءِ، جِتي ٺِهِنجو تَڪِيو[3]. (82)

(اي ٻيڙيءَ ۾ سفر ڪندڙ) تون سمهي ڪيئن پيو آهين، اڳيان ڪناري لڳ ڪُن ڪڙڪا ڪري رهيا آهن. ويهڻ اُتي ئي سونهين، جتي تنهنجي منزل آهي.

80

سُتو سَجي راتِ، مُهَہ ڍَڪي مُئَنِ جيئَن؛
نَہ تون سنبَلَ[1] تاتِ[2]، نَہ جهوري[3] تو آهِ ڪا. (83)

تون سڄي رات مُئلن وانگر منهن ڍڪي سمهيو ٿو رهئين. توکي نہ (سفر لاءِ) توشو ٿاهڻ جي ياد رهي آهي ۽ نہ ئي ڪا چنتا آهي.

81

جان جان ڪنڌي[1] ڪاءِ، تان تون تُرهي[2] تاتِ ڪَرِ؛
ڪَپَرَ[3] سَندي داهَ[4]، مَتِ[5] اَوُچنتي[6] اِلهَئَہ[7]. (84)

جيستائين تون ڪناري تي آهين، تيستائين پيو تون ٻيڙيءَ جي سنڀال لهہ (اُن جي پڳ ڦٽ کي درست ڪري، سفر لاءِ تيار رکينس). ڪناري تي ڪُن ۾ جيڪا باهہ پئي ٻري، اُها اوچتو تنهنجي سمجهہ کي جلائي رکندي. (متيون منجهائي ڇڏيندء).

82

جي تُلَ[1] تُنو[2] ٿهَڙي[3]، سايَرَ[4] مَنجهہِ ٿيانهہِ؛
ڪَرِ ٻانهان پاٽيچيان، مَ ڪَرِ سَڏَ ٻيانهہِ[5]. (85)

جيڪڏهن ٻيڙيءَ جي مسطول جا پالَ ٿَني پيا اٿئيءَ سمنڊ ۾ وجي پيو آهين، تہ پنهنجن ٻانهن کي پاٽيءَ ۾ هلاءِ؛ ٻين کي (مدد لاءِ) سڏ نہ ڪر.

---

(79) 1. گجي، زور زور سان آواز ڪري 2. ان هند، اتي 3. منزل، ماڳ
(80) 1. توشو، واٽ لاءِ سمر 2. ياد، ٻچار 3. فڪر، چنتا
(81) 1. ڪنارو 2. ٻيڙي 3. ڪنارو (ڪناري وارا ڪُن) 4. باهہ 5. سمجهہ، عقل
6. اوچتي، بي خياليءَ ۾ 7. جلائي ڇڏي، ساڙي ڇڏي
(82) 1. مسطول 2. تنو 3. سڪان 4. سمنڊ، ساگر 5. ٻين کي

83

سَنجهي[1] سَبي تُلهڙا، غافِلَ[2] چو نَہ وِڏوءِ؛
جَڏهوَن لهِرين گمر[3] ٿئي، تَڏهوَن سنڀاريوءِ. (86)

اي نادان، تو سويل ئي/ اڳ ئي ٻيڙيءَ جا پالَ (سڙه) سبي ڪي ٻيڙيءَ تي چو نہ چاڙهيا. جڏهن لهرن جي خبر پيئہ، تڏهن تو پالن کي ياد ڪيو.

84

جان توَن تاروُ پاڻَ، تان ٻيي ٻَجُ تِلگانِ[1] ڪَلَ؛
تو توَن گهٽا سَڃاڻَ، وَجي ڪَپَر[2] آهلي[3]. (87)

جيڪڏهن تون ترڻ ڄاڻندو بہ هجين، تہ بہ تون هنن ڪان (ماهر تارن ڪان) ڄاڻ وٺ، توڪان بہ وڏيڪ ڄاڻ وارن کي ڪناري جا ڪُن ليٽايو ڇڏين.

85

اُٻائي[1] چيئوَنِ جي، سو نَہ ڪيائين ڪَنِ؛
تان ٿي پيئي پِريانِ سان، گهگهرِ[2] گهاتوڙنِ[3]. (89) *

سهڻيءَ جي درياهہ ۾ ٽپڻ وقت جو نظارو: جانورن جا وات ڦاڙ آواز. (درياهہ گهگهر جي خونخوار جانورن) وات ڦاڙي هن کي جيڪو ٻڌايو، اُن ڏانهن ڪن لاٽار ڪيائين ۽ اتي ئي درياهہ ۾ ٽپي پنهنجي پرينءَ سان وڃي ملي.

86

جنگيئون[1] جوڪيئون[2] جَتِ، ٻوهِٽَ[3] ٻاتاڙا[4] ٿيَنِ؛
مِهَرَ[5] ٿهنجي تَتِ، مَڪريان[6] ٻـي ٻارِ ٻوَنِ. (90)

جتي وڏيون ٻيڙيون خطرو محسوس ڪن ٿيون، ۽ جتي ٻوهٽن (ٻيڙين) جي حالت خراب ٿيو وڃي، (اي ڌڻي!) اهڙي هنڌ تي تنهنجي ديا (ٻاجهہ) ٿيڻ سان ننڍيون ٻيڙيون پار پئجيو وڃن.

---

(83) 1. سويل ئي، ساجهر ئي 2. غفلت ۾ غلطان، نادان 3. سڌ، ساڻ، خبر
(84) 1. انهن کان 2. ڪنارو (ڪُن وارو هنڌ) 3. ليٽائي
(85) 1. وات ڦاڙي، وات کولي 2. گهگر ندي 3. گهاتڪ (جانور)، خونخوار/ شڪاري جانور
(86) 1. وڏيون/ شاهي 2. جوکي ۾ پون، خطري هيٺ ٿين 3. ٻيڙيون 4. پريشان حال، خراب حالتير 5. ديا، ڪرپا، مهرباني 6. ٻيڙيون (ننڍيون)
* هرياڻا واري دستخط ۾ 87 نمبر بيت بعد بيت تي 89 نمبر ڏنل آهي.

87

پـَڪَڙيان[1] ڊِڄَهِه، پوُ[2] پَلان[3] ئـي نَـہ لَهـي؛
جِتـي سـاٿَ سَنڌَءِ، اَڃي[4] سَـہ لڪَنِ لنـگهيـو. (91)

اهڙي منزل جتي وڃڻ کان پکي بہ ڊڄن ٿا، چڱن پلن جو ڏپ لهي ئي نٿو، اُتي تنهنجي ساٿ هجڻ سان اي ڏٺي! مان اُنهن لکن مان اڃي لنگهي پار ٿيو آهيان.

88

وِڄَ بادَلَ ۾ واءُ، ڊِڄَ نَـہ لَهِرين لَـڳيو،
سَڌَرَ[1] سونهان[2] جانءِ[3]، پيڙيءَ پُڌڻَ ناهِ پَوُ. (92)

وڄ کنوڻ رهي آهي، بادل ڇانيا پيا آهن، هوا ڇڙي پئي آهي، (اهڙيءَ حالت ۾ بہ) لهرن جي اُٿڻ سان تون ڊڄ نہ. جنهن سان گڏ هوشيار رهبر آهن، تنهن پيڙيءَ کي ٻڏڻ جو ڊپ ئي نہ آهي.

89

سُتـو هُتـو جاڳُ، راتِڙي[1] سَبَـہ[2] وِهاڻيان[3]؛
مَـتَـئِن ٿِيـوءِ پـاڳُ، پِرِين وِسـارَڻ مَ ڪَرِ. (93)

سمهيو پيو آهين تہ جاڳ، رات سڄي پوري ٿي ويئي آهي. (جاڳڻ سان ئي) تنهنجي ڀاڳ مٿي ٿيڻ وارو آهي. تون ايشور (خدا) کي وسارڻ جي نہ ڪر.

90

پِرِين وِساري رَتَ روئـن، ڪَـٻَـڏي[1] ري ڪارَڻ؛
ڪَنچَنِ[2] راسِ[3] وِڃاءِ ڪي، ٻُڪَـئِن[4] ڌوڙِ[5] پوَنِ. (94)

گهڻ ٻڌي وارا پرينءَ کي وساري، بي سبب رت ٿا روئن. سون جي ڍير کي وڃائي ڪري، مٽيءَ جي ٻُڪَ تي وجهي ٿا ڪرن.

---

(87) 1. پکي 2. ڊپ 3. پلن جو، چڱن پلن جو 4. اڃ، هاڻي
(88) 1. هوشيار، سڄاڻ 2. رهبر، سونهان 3. جن سان
(89) 1. رات 2. سموري، سڄي 3. گذري وئي، پوري ٿي
(90) 1. مورک، خراب ٻڌيءَ وارو 2. سون 3. ڍگ، ڍير 4. ٻڪ تي 5. مٽي، خاک

91

ڌَرَ[1] جِيوَن[2] ڏَنس[3] سَهَنِ، ڳِروائي[4] پَرِبَتَ جيوَن؛
سيئي سيڻ[5] ڪجَنِ، آئيءَ واءَ نہ ڏولَنِ[6]. (95)

سيڻپو اُنهن سان ڳنڍجي، جيڪي ڌرتيءَ وانگر بارگير (بار ڪٽندڙ) هجن، جن ۾ پهاڙن جهڙي گنڀيرتا هجي. سيڻ اهڙا هجن، جيڪي هوا لڳڻ سان لڏي نہ وڃڻ.

92

سَجَڻ دُرِجَڻ[1] دَءِ ڪَهِي[2]، چِتِ[3] نَہ ڪيجيءَ پِنگ[4]؛
لوئي[5] تيئيءَ پارچي[6]، لاکَ نَہ چِڏي رَنگُ. (96)

دوست دشمن (چڱي مٺي ماڻهوءَ) جي چوڻ تي پنهنجي چت کي خراب نہ ڪرڻ گهرجي. لوئي ڀلي ليڙون ٿي وڃي، پر لاک (جنهن سان اُها رڱيل ٿئي ٿي) پنهنجو رنگ ڪونہ ڇڏيندي.

93

مَنجهين[1] مائو[2] ناهِ ڪي، پَسَڻَ کي ڳهاتي؛
دُني[3] ڪَسونبي[4] رَنگ جيوَن، ويندو ئي واٽي[5]. (97)

ڪهنيو رنگ ڏسڻ کي تہ ڳهاٽو ٿئي ٿو، پر اُن ۾ اندر آهي ڪجهہ بہ ڪونہ. هيءَ دنيا بہ ڪهنبي رنگ وانگر آهي، جو واٽ هلندي ئي ويندو آهي (جنهن کي جٽاءُ نہ آهي).

94

مَئُن[1] پانيي[2] سونُ، هي جَرَ[3] پوسُ جَرِڪَنُون[4]؛
وِيئَن وَرائي وَن، ڪَهَ لڳي ڪارو ٿِيو. (98)

مون هن چمڪندڙ پاڻيءَ کي سون ڪري سمجهو. (هٿ لائڻ سان) اُهو مون کي ورائي ويو ۽ مٿي لڳي، ڪارو ڪري ڇڏيائين.

---

(91) 1. ڌرتيءَ، پرٿوي 2. وانگر، جيان 3. ڏونس، ڏياءُ 4. ڳوراڻ، گنڀيرتا 5. سنبنڌي، سڄڻ 6. لڏن، ڏولائمان ٿين
(92) 1. خراب ماڻهو، دشمن، ڇيڻايور 2. چوي 3. اندر، من، دل 4. پيڃڻ، ٽوڙڻ (ڊانوانڊول ڪرڻ) 5. ڇني، ٽري ماڻهن جي ڍڪڻ جو ڪپڙو 6. ليڙون ليڙون، ڇيڙا
(93) 1. اندر 2. مواد، مال، ڳپ 3. دنيا، سنسار 4. ڪهنبي 5. واٽ تي، رستي ۾
(94) 1. مون 2. سمجهو 3. پاڻي 4. چمڪندڙ

95

ڀُلــي و ي ڀُلــي، ڀُلــي تِڳــائــوُن[1] آئــي؛
بابا آدمَ، آتي[2] حوا[3] ڀُلي، ڀُلي سَبُ دُنيا ٿي. (99)

ڀُلي ڙي ڀُلي، هُنَ (آدم ۽ حوا) جي زماني کان وٺي اها ڀُلجندي آئي آهي. بابا آدم ۽ حوا بہ ڀُليا. سڄي دنيا ٿي ڀليل آهي.

96

ڀوري[1] ڀَڳي جَتِ (جاتِ)، ماٺـڪُ آساري[2] پَيو،
کوهہ[3] نَہ ڍوُنڍيءِ[4] تَتِ، بي - اوُنگهيو[5] هٿ ڪَرِ. (100)

اي نادان عورت! تون ڀڄندي پئي وڃين، املهہ ماڻڪ تہ تنهنجي (قدمن) هيٺ پيو آهي. تون اتي ٿي اُن کي ڳولهي، بنا غفلت جي هٿ چو نٿي ڪرين.

97

ڀوري ڀَڳي جاوَ، ماٺڪُ آساري پيو؛
سُري[1] صَرافين[2] آو، (تون) بي اينگهيو[3] هَٿِ ڪَرِ. (101)

اي نادان عورت! تون ڀڄندي پئي وڃين، املهہ ماڻڪ تہ تنهنجي (قدمن) هيٺ پيو آهي. تون بہ پير پري صرافن (هيرن جواهرن جي ڇاٽن) وٽ اچ بنا دير جي اُهو هٿ ڪر.

98

هَٿِ[1] وِياجَهئن[2] لوُڻُ، ڪَستوُري جُهنگئن[3] گهري؛
سَچان[4] دي صابوُڻُ، اَندرُ اَڇا نَہ ڪَري. (102)

دڪان تان لوُڻُ خريد ڪري، روُنگ ۾ ڪستوري ٿو گهري. سچ جي صابڻ سان پنهنجي اندر کي اڇو نٿو ڪري.

---

(95) 1. انهن کان وٺي 2. ۽ 3. بي بي حوا

(96) 1. نادان، ڀولي ڀالي، سادي 2. هيٺ نينوَ ۾، بنياد پيڙهہ 3. چو 4. ڳولهيئـہ، تلاشيئہ 5. بنا غفلت پيڙهہ

(97) 1. ڇري، وڏي، بہ پير پري 2. هيرن جواهرن جا واپاري/ ڇاٽو 3. بنا گيسر، بنا ڳهر

(98) 1. دوڪان 2.خريد ڪري ٿو 3. روُنگ (ڪا شيءِ مفت ۾ مٿان وٺڻ) 4. سچ

99

مَيان[1] مَحَلان مَنـدِيـان[2]، اَچَليـانِ[3] چِلنِ[4]؛
هَـٽَئون ڳِننِ[5] ہَـڪري، جُهنـگَئِن اٿَ مگَنِ[6]. (103)

بيئل ڪار شخص، محلن ۾ بزارين ۾ معصومن (سادن سودن) کي ٺڳين ٿا. دڪان تان ہڪري خريد ڪري، روُنگ ۾ (دوڪاندار کان) اٿ گهرن ٿا.

100

هَرَ هَرَ فــالَ[1] ڪـرينـديـان، رَڏي[2] گـئـي وِهـاءِ[3]؛
وَجي پو (ء) چو سانوَڻ سُتيان، لاوي[4] لَـڳِنِ آءِ. (104)

(کيت جي مالڪ) هر هر فالون پارائي، (اَن کي چڏي ڏنو) ۽ سندس کيتي (فصل) چَٽ ٿي وئي. سانوڻ جي وقت (جو پوکيءَ جو وقت آهي) وجي سمهي رهيو. هاڻي اچي فڪر ورايو اٿس.

101

تـوبهَ[1] ڪري نَہ باهُـڙي[2]، باهُـڙي توبَه ڪَرِين؛
ڪيـهي[3] ســـادي هَٽَ[4] ۾، رَڏي اُجاڙِينِ. (105)

پنهنجي ڪئي تي پڇتاءُ نہ ڪري، وري ٿاہڙجن ٿا. (ڏکو ڪائين ٿا) ٿاہڙجي پوءِ پنهنجي ڪئي تي پڇتائين ٿا. ڪيترا نہ نادان آهن، هوڏ ڪري، پنهنجي (تيار) کيتي اجاڙي ٿا ڇڏين.

102

جي سائين سُون سَچُ، تو يَو ڪوڙا سَـتَڙي،
اُيا[1] ٿــي ڪَرِ نَچُ، تــوڙي اَگرڙا[2] بَـلَئِہِ. (106)

جيڪو چڱو ماڻهو سچ تي بيٺو آهي، اَن کي يوَ (ڏپ) جو کهڙو ضرور. اُهو. پلي ڪٿي ہرنڊڙ ڪوئلن تي بيهي نچي.

---

(99) 1. بيئل ڪار ماڻهو، سردار 2. بازاريون 3. جن ۾ چل ڪپٽ نہ آهي، سادا، اَبوجهہ
4. ٺڳين، دوکو ڪن 5. خريد ڪن 6. گهرن

(100) 1. فالون پارائڻ، پڇاڻان پُڇائڻ 2. ڪيتي، ہني 3. ختم ٿي، پوري ٿي (اجڙجي وئي) 4. فڪر، ڳڻتي، چنتا

(101) 1. پڇتاءُ 2. ٿاہڙجڻ 3. ڪيترا، ڪيتري 4. نادان، اَجاڻ 5. ضد، هوڏ

(102) 1. بيهي ڪري 2. ٽاندا، اَگر

103

پاڻي[1] واڻي رَنگ ۾، پاڻو[2] واڻ رَتاسِ[3]؛
رَنگِيندڙو پاڻ ڏَٺي، سَڀي رَنگ سنداسِ. (107)

پرينءَ پنهنجي ئي رنگ ۾ پنهنجو پاڻ کي رڱيو آهي. رنگيندڙ بہ هوَ پاڻ آهي ۽ سڀ رنگ بہ سندس ئي آهن.

104

اَنان[1] ئي پَنا[2] ڪَرين، پَنا اَن مَنجهانوَ؛
راڄَ تهِنجو راڇيا، پِيا راوَ[3] ئي راوَ. (108)

اي ڌڻي! تون پن کي ڦيري اَنَ بڻايو ڇڏين ۽ ان کي چاهين تہ پن بڻايو ڇڏين. اي راڇيا (دنيا تي) تنهنجو ئي راڄ آهي. پيا تہ راو ئي راوَ (ڇوٽا راجائون) آهن.

105

ڪوَ[1] سي ڪوَ پَلَ نيپَجيءَ[2]، ٽاڙي بَنَ[3] داهي[4]؛
عَقَل غيب[5] اَلله دا، اَلله اَيَ آهي. (109)

پَلَ ۾ ڇا مان ڇا ٿيو وڃي، ٽاري سڄي جهنگل کي جلايو ڇڏي. خدا جو عقل (Rationale) هڪ اسرار آهي (جنهن کي ڪو سمجهي نہ ٿو سگهي). الله اڻين ئي آهي.

106

توڙي[1] وَڃَنِ روُم[2]، نانهِ نصيبون[3] اَڳرو؛
ماني وَٽَٺن[4] ٽوُمَ، جي لِکيا ڇپَنِ مَ. (110)

چاهي ڪير روم ڪٿي وڃي، اهو پنهنجي نصيب ۾ لکيل شيءِ کان وڌيڪ هٿ ڪري نہ سگهندو. اهو مانيءَ ۽ ٽوم لاءِ بہ پٽڪندو. جو لکيل آهي سو لکندو (ٽرندو) ڪونہ.

---

(103) 1. پنهنجي 2. پنهنجو پاڻ 3. رڱيو اٿس

(104) 1. اناج مان 2. پَنَ، پَتا 3. ننڍا راجائون

(105) 1. ڇا 2. اسري، پئدا ٿئي 3. جهنگل، ٻيلا 4. جلائي آگ لڳائي 5. پراسرار، راز ڀريو

(106) 1. خواهہ، چاهي، ڀلي ڪري 2. اٽليءَ (ملڪ) جو هڪ شهر 3. قسمت کان. ڀاڳ کان، 4. ڀٽڪي، ڦري

107

توڙي نَہ ڏيئين، توءِ[1]، توڄ[2] تهنجو آسرو[3]؛
تو دَرَ ڇڏان ڪيئن، اِي وَڏا راڄيا.(111)

ڏٿي، چاهي ڪجهہ نہ بہ ڏينم، تہ بہ مون کي تنهنجو ئي ڏيان ۽ آسرو آهي. اي وڏا راڄيا، مان تنهنجو در ڪيئن ڇڏيان (تو مان اميد ڪيئن لاهيان).

108

آهر الاهر[1]، ڪوءِ مَ لاهيو ڪَڏهين،
وِيا ڪاجَ هَٿانوَ، وَڌِ آڻيندو وَڏو ڏَڻي. (112)

خدا مان آسرو ڪڏهن بہ نہ لاهيو. جيڪي ڪارج هٿن مان نڪري ويا آهن (جن جي ٿيڻ جي اميد ئي نہ آهي) اُنهن ڪان بہ وڌ (سٺا) ڪم وڏو ڏٽي (خدا) ڪري ڇڏيندو.

109

تــوَن آڌارَ سَڌارَ تــوَن، تــوَن آڌائــوَن[1] آڌَ[2]؛
توَن ئـي آڪِڙِيَن مـــون، تـوَن ئــي اَنـدَرِ هَڌَ؛
ڳَـلِ لَـڳي ڳالِهِ چوان، ڪيهي حاجَتَ[3] سَڌَ. (113)

اي ڏٿي، تون ئي منهنجي اوٽ ۽ آسرو آهين. تون ئي رڪاوٽن کي هٽائيندڙ آهين. تون منهنجي اکڙين ۾ سمايو پيو آهين. تون ئي منهنجي هڏ ۾ سمايل آهين. (تون ايترو تہ ويجهو آهين جو) مان توسان ڳلو ڳلي ۾ ملائي توکي ڳالهہ ٻڌائي ٿو سگهان. توکي تہ سڏ ڪرڻ جي بہ ضرورت نہ آهي.

110

سِيچاڻان[1] اَتي سِينهَن[2]، ڏوُوَنِ[3] وَسَنِ[4] جهنگ ۾؛
سو ڪَڙُ[5] ڪاوَنِ ڪيئن، ماسُ جِنهِين کو لِکيو. (114)

باز (ترمٽي، هڪ شڪاري پکي) ۽ شينهن، ٻئي جهنگ ۾ رهن ٿا. جن جي قسمت ۾ ماسُ کائڻ لکيل آهي، (سي ماسُ ئي کائيندا) اُهي ڪَڙُ ڪيئن کائيندا؟

---

(107) 1. تہ بہ 2. ڏيان 3. اميد، ڀروسو

(108) 1. خدا مان ڀروسو

(109) 1. رڪاوٽن کي، رڪاوٽن لاءِ 2. رڪاوٽ 3. کپ، گهرج، ضرورت

(110) 1. هڪڙو شڪاري پکي، مادي ترمچي، باز 2. شينهن 3. ٻئي 4. رهن

5. ڇانيي، سرنهن وغيره مان تيل ڪڍڻ بعد بچيل ڦوڳ. جو جانور کائيندا آهن.

111

جي جي ٻولِي مَئِن[1] ڪيئي، سو سو مُجھہ[2] نَہ ٿيان؛
اَسِ چنگي[3] ديوان مَئـن، سَيـي مُڪَرِ[4] گيـان.(115)

جيڪي جيڪي قول مان (خدا سان) ڪري آيو هوس، اُنهن مان ڪوبہ نہ پاڙيوم. مان اهو چڱو مڙس آهيان، جو اُنهن سڀني قولن تان ڦري ويس.

112

ٻِڳا ساچا[1] نَہ ٿِئي، مَنُ موتـاهَل[2] ڪَچُ[3]؛
ڪَنين[4] سڻا نَہ مَنيئي[5]، اکِ ڏِٺو سَچُ.(116)

مَنُ ڪچي موتيءَ وانگر آهي، جيڪو جيڪڏهن ٻڳو تہ وري سچو ڪونہ ٿيندو. ان ڪري ڪنن ٻڌيءَ (ڳالهہ) تي اعتبار نہ ڪرڻ گهرجي، اکين سان ڏٺل ڳالهہ کي ئي سچ سمجهڻ گهرجي.

(111) 1. مان، مون 2. مون ڪان 3. چڱو، ڀلو 4. ڦري وڃڻ (قول تان)، انڪاري ٿيڻ
(112) 1. سچو 2. مڪتا ڦل، موتي 3. ڪچو (ڪچو موتي) 4. ڪنن سان 5. مڃ

ضميمو: الف

قاضي قادن جا اڳيان ست بيت *

1

** ڪَنزُ قُدُوري ڪافِيا، ڪِ ڪوه نہ پَڙهئومِ؛
سو پارُ تي پئو ڪو، جيان پِري لَڌومِ.

2

لوڪان نَحوُ صَرفُ، مَنَ مُطالعَ سِپرين؛
سو ئي پڙهئو سو پڙهان، سو ئي سو حَرفُ.

3

سيئي سيلَ تَئامِ، پَڙهئامِ جي پاڻ لَءِ؛
اَکَرَ اڳيان اپِري، واڳُوَ تي وَرِئامِ.

4

سَجَڻ مَنجهِہ هُئام، مون ويئي واءِ تِئا؛
هيڏان هوڏان هَتڙا، هيئين جاڙَ وِڏام.

5

سائر ڏيئي لَتَ، اوچي نيچي بوڙئي؛
هيڪائين هيڪ تِئو، ويئي سَبَ جِهَتَ.

6

"لا" لاهِيندي ڪَنِ ڪي، "لا" مورِهين ناهِ؛
بِلاري پِريانِ، ڪَٿُ نَہ ڏِسي ڪي پئو.

7

+ جوڳي جاڳايوسِ، سُتو هُئُسِ نِندَ ۾؛
تِهان پوءِ تِيوسِ، سندي پِريان پيچَري.

---

* علامہ عمر بن داؤد پوٽي جي ڪتاب "شاھہ ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام" (1937ع) جي صفحن (نمبر وار) 26، 27، 28، 36، 88، 94 ۽ 113 تان ورتل.

** هي بيت هرياڻا مان مليل دستخط ۾ بہ آهي. ڏسو هن ڪتاب ۾ بيت نمبر 3، دستخط ۾ ڏنل بيت نمبر 2.

+ هي بيت بہ هرياڻا واري دستخط ۾ آهي. ڏسو هن ڪتاب ۾ بيت نمبر 35، هرياڻا واري دستخط ۾ ڏنل بيت نمبر 36.

*ضميمو: ب

ڏاريا بيت

1

دادوُ آکيون پَسڻ کي پرين، پِري اُلٽيان منجهہ؛
جِتي بيٺو مان پرين، نهاريندو هنجهہ.(22)

2

گهڙيين گهڙيين گهاريان، پَهري لَهان سجاءِ؛
مون هِيڙو گهڙيال جيون، ڏکڻ رينِ بِهاءِ.(74)

3

سفر مَتَئِن سپرين، اُيو سار لَدِن؛
هلڻ جون هلوَ چوي، ڳجهيو ڳالهيون ڪن. (77)

4

ڪاجي محموند دُنيا ديک ڪَر، مَن مَئِن آپ نہ پيولِ؛
اَپني غربت سي تيون رَهبي، جيون پانو تلِ کي ڏولِ.(116)

5

ڪاجي محموند ڪاجل ڪرون تو ڪنڪرا، سُرما ڪيا نہ جايہ؛
اِن نئنون مئن ايڪ تون، دوُجا ڪَهان سماءِ.(117)

6

ڪاجي محموند سمَرِ سائييان، جِسان ٿَئِن ياجي پيڙ؛
سُکيا دک نہ جانهي، جِسِ بيدن تِس پيِڙ.(118)

---

* هراياٺا واري دستخط ۾ قاضي قادن جي بيتن سان گڏ مليل اهي بيت، جن کي 'ڏاريا' ليکي 'قاضي قادن جو ڪلام' ۾ شامل نہ ڪيو ويو آهي.

قاضي قادن جي ڪلام جو
سنڌ ۾ اڀياس

• ضميمو: الف

قاضي قاضن يا قاضي قادن ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

مهدي جونپوري ۽ قاضي قادن ڊاڪٽر قريشي حامد علي خانائي

ميمڻ عبدالمجيد

قاضي قاضن يا قاضي قادن؟

قاضي قاضن سنڌي زبان جو قديم ترين شاعر آهي. اسان کي ان جا ست بيت، شاهه عبدالڪريم بلڙيءَ واري جي ملفوظات ’بيان العارفين‘ مان مليا آهن. سنڌي زبان جا اهي ئي قديم ترين بيت آهن، جيڪي هڪ مستند ماخذ ذريعي ميسر ٿيا آهن. هي بيت فني، فڪري، معنوي ۽ لساني نقطهءِ نگاهه کان نهايت پختا ۽ معياري آهن، ۽ سنڌي ادب جي عمارت ۾ بنيادي پٿر جي حيثيت رکن ٿا. هن مان معلوم ٿئي ٿو، ته سمن جي دور ۾ سنڌي زبان معياري ۽ علمي زبان هئي، ۽ اعليٰ ادب تخليق ٿي رهيو هو.

تازو اخبارن ذريعي معلوم ٿيو هو، ته ڀارت ۾ ڪڇ جي پاسي هڪ قلمي نسخو مليو آهي، جنهن ۾ قاضي قاضن جا 112 بيت آهن. اهي بيت هينئر هندستان ۾ ڪتابي صورت ۾ ڇپيا آهن. بيتن جو مرتب هيرو ٺڪر آهي، ۽ ان جو مهاڳ مشهور سياستدان ۽ اديب جيرامداس دولترام لکيو آهي. ان ۾ رام پنجواڻيءَ جا ٻه اکر به شامل آهن. اهي 112 بيت واقعي قاضي قاضن جا آهن يا نه، ان تي بعد ۾ تفصيل سان لکيو ويندو. في الحال هت قاضي قاضن جي نالي بابت بحث ڪجي ٿو، ڇاڪاڻ جو هن ڪتاب ۾ ’قاضي قاضن‘ کي ’قاضي قادن‘ ڪري لکيو ويو آهي. مرتب، محترم ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي پوئلڳي ڪندي ’قاضي قادن‘ لکيو آهي. محترم ڊاڪٽر بلوچ صاحب اڳين سيني ليکڪن جي ابتڙ پنهنجي ڪتاب ’سنڌي ٻولي جي مختصر تاريخ‘ (ص 131 ۽ 133) ۾ قاضي قاضن کي ’قاضي قادن‘ ڪري لکيو آهي. ان لاءِ محترم ڊاڪٽر صاحب نه ڪو دليل ڏنو آهي نه ڪا سندئي پيش ڪئي اٿس. معلوم ٿئي ٿو ته محترم ڊاڪٽر صاحب ائين سمجهيو آهي، ته قاضي صاحب جو اصل نالو قادر بخش يا عبدالقادر هوندو، جنهن کي بگيڙي ’قادن‘ بڻايو ويو، ۽ قاضي صاحب ان نالي سان مشهور ٿي ويو. اسان وٽ اهڙي نموني نالن کي بگيڙڻ جو رواج موجود آهي، پر اها ڳالهه - ڏاهه عام ماڻهن جي نالن تائين محدود آهي. عالمن ۽ فاضلن جي نالن کي اهڙي نموني بگيڙڻ جو رواج نظر نه ٿو اچي. انهن کي اهڙ نالي سان سڏڻ انهن جي توهين سمجهي ويندي آهي.

محترم بلوچ صاحب انهيءَ خيال کان بہ 'قادن' لکيو ٿو پانئجي جو لغت ۾ 'قاضن' لفظ موجود ڪونهي. حقيقت اها آهي تہ 'قاضن' جي نالي سان نندي کنڊ هندستان ۽ پاڪستان ۾ پيا نہ ڪجهہ عالم ۽ صوفي بزرگ ٿي گذريا آهن. ماثر الامراءِ (1) ۾ هڪ صوفي بزرگ شيخ قاضن بنگالي جو نالو آيو آهي، جيڪو شيخ عبدالله شطاري جو مريد هو.

بيان العارفين فارسي جي قلمي نسخن ۾ 'قاضي قاضن' يا 'قاضي قاذن' آيو آهي. يعني ڪن نسخن ۾ قاضن کي ض جي بدران ذ سان لکيو ويو آهي (2). بيان العارفين فارسي جو بعد ۾ الف اشباع جي نظم ۾ سنڌي ترجمو ٿيو. انهيءَ سنڌي ترجمي جو قلمي نسخو سنڌي ادبي بورڊ جي لائبريري ۾ موجود آهي. ان ۾ بہ 'قاضي قاضن' ڇاٿايو ويو آهي (3). اهو سنڌي ترجمو ٿوري اختصار سان اشاعت هيٺ آيو. اهو ڪتاب مخدوم عبدالصمد ولد حاجي محمد مقيم، مخدوم نورنگ زاده ڪتب فروش ميرپور بٺورو، مرغوب هر ديار پريس بمبئي مان سنہ 1293 هـ (1876ع) ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو. ان ۾ 'قاضي قاضن' آندو ويو آهي. (4) انهيءَ بمبئيءَ واري ڇاپي کي هريسنگ ڪتب فروش سکر سنہ 1909ع ۾ اسلامي پريس لاهور مان ڇپايو. ان ۾ 'قاضي قاض' آيو آهي (5). پانئجي ٿو، ڪاتب 'قاضن' کي بگيڙي 'قاض' ڪري لکيو آهي.

شمس العلماءِ مرزا قليچ بيگ، بيان العارفين جي بنياد تي 'رسالہ ڪريمي' مرتب ڪري سنہ 1904ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو. ان ۾ 'قاض' کي ذ سان 'قاذن' ڪري لکيو آهي (6). سنہ 1937ع ۾ علامہ ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوٽي جو ڪتاب 'شاهہ ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام' شايع ٿيو. ان ۾ علامہ مرحوم هڪ هنڌ 'قاضن' لکيو آهي (7). ٻي هنڌ لکيو آهي: قاضي قاضن يا قاذن (8).

(1) ماثر الامراء، جلد دوم، اردو ترجمو: محمد ايوب قادري، مرڪزي اردو بورڊ، لاهور ص 581.
(2) ڏسو، لائبرري پير جهنڊي وارو بيان العارفين فارسي (قلمي) ورق 42.
(3) ڏسو، ايضاً، ورق 159.
(4) ڏسو،ايضاً، ص، 272.
(5) ڏسو، ايضاً ص 227.
(6) ڏسو، ايضاً، ص65، 71 ۽ 87.
(7) ڏسو، علامہ عمر بن دائود پوٽو، 'شاهہ ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام' ڇاپو ٻيو، شاهہ لطيف ثقافتي مرڪز، ڀٽ شاهہ، ص 129.
(8) ايضاً: ص 138.

سنڌ جي تاريخي ڪتابن مان سڀ کان پهريائين تاريخ معصومي ۾ قاضي قاضن جو احوال تفصيل سان آيو آهي. ان ۾ به 'قاضن' چاڻايو ويو آهي (1).

سنڌ کان ٻاهر لکيل بزرگن جي هڪ اهم تذڪري 'گلزار ابرار' ۾ به قاضي قاضن جو احوال آيو آهي. هي تذڪرو جهانگير جي زماني ۾ محمد غوثي شطاري مانڊوي سنه 1014 هه ۽ 1026 هه جي درميان لکيو. ان ۾ قاضي قاضن کانسواءِ ٻين ڪن سنڌ جي بزرگن جو احوال به آيو آهي، جهڙوڪ: مخدوم بلال، مخدوم عربي ڏيانه وغيره. ان تذڪري جو اردو ترجمو فضل احمد جيوري ڪيو، ۽ اذڪار ابرار اردو ترجمه گلزار ابرار جي نالي سان سنه 1326هه (1908ع) ۾ مطبع مفيد عام آگره ۾ ڇپيو. تازو اهو اردو ترجمو پيهر فوٽو پرنٽ جي ذريعي اسلامڪ بوڪ فائونڊيشن لاهور جي طرفان ڇپيو آهي. ان ۾ 'قاضي قاضن' ڏيکاريو ويو آهي (2). معلوم ٿئي ٿو ته، 'گلزار ابرار' جي مصنف قاضي قاضن جو احوال بيان العارفين فارسي تان ورتو آهي، ڇاڪاڻ جو هن قاضي قاضن جي ڪن سنڌي بيتن جو مفهوم پنهنجن لفظن ۾ ڏنو آهي. بيان العارفين فارسي جي مرتب پنهنجي تاليف ۾ شاهه ڪريم ۽ قاضي قاضن جي سنڌي بيتن جي هيٺان انهن جو پارسي ترجمو به ڏنو آهي. گلزار ابرار ۾ ٽن بيتن جو مفهوم ڏنل آهي، جيڪو هن طرح آهي:

1. فرمايائين ته ڪنز قدوري پڙهڻ کان پوءِ معرفت جي مهڪ جو ذرو به منهنجي دماغ ۾ نه آيو. انهن علمن کان پري رهڻ کانپوءِ معرفت جي منزل حاصل ٿي. (3)

اصل بيت هن طرح آهي:

ڪنز قدوري ڪافيا، ڪ کين پڙهُوم؛
سو پارئي ٻئو ڪو، جئان پري لڌوم.

2. سيني زبانن ۾ 'لا' ڪلمه سان تنهنجي نفي ڪئي وئي آهي، ۽ تون اجا تائين پنهنجي اثبات جي پويان آهين. 'لا' ڪنهن جي نفي ڪري ٿي؟ جڏهن ته ذات مطلق کانسواءِ ٻي ڪنهن جو حقيقي وجود ئي ڪونهي (4). هي مفهوم هن بيت جو معلوم ٿئي ٿو:

---

(1) تاريخ معصومي، مير معصوم بکري، سنڌي ترجمو، سنڌي ادبي بورڊ، ص 238 .
(2) اردو ترجمو، گلزار ابرار، اسلامڪ بوڪ فائونڊيشن، لاهور، ص 275.
(3) إيضاً، ص 275.
(4) ايضاً، ص 275.

’لا‘ لاهيندي ڪن ڪي، ’لا‘ مورهين ناهه؛
بلا ريَ پريان، ڪٿ نه ڏسي ڪو ڀئو.

3. اسان جنهن جا مشتاق آهيون، جيڪڏهن غور سان ڏٺو وڃي، ته اهو اسان ئي آهيون.

(1) هي شاهه ڪريم جي بيت جو ترجمو معلوم ٿئي ٿو؛ جيڪو هن طرح آهي:

اسين سڪون جن کي، سي تان اسين پاڻ؛
هاٺي وچ گمان، صحيح سڃاڻا سپرين.

هن سڄي بحث مان معلوم ٿيندو ته ڪنهن به بنيادي ماخذ، تاريخي ڪتاب ۽ تذڪري ۾ ’قادن‘ آيل ڪونهي. البته ’قاذن‘ آيل آهي، جيڪو اصل ۾ ’قاضن‘ ئي آهي، پر ڪن ڪتابن ’ض‘ بدران ’ذ‘ آندو آهي. انهن حقيقتن جي روشنيءَ ۾ مون پنهنجي ڇپايل ڪتاب ’ڪريم جو ڪلام‘ ڇپايل 1963ع، ٻيو ڇاپو ڇپايل 1976ع ۽ ٽيون ڇاپو 1995ع * ۽ پي . ايچ . ڊي . جي ٿيسز "بيان العارفين" سنڌي ترتيب حاشي اپٽار ۾ قاضي قاضن ڄاڻايو آهي.

پانئجي ٿو، ته لفظ قاضي ۾ "ي" جي بدران "ن" آئي، قاضن بڻايو ويو آهي. جيئن اسان وٽ رواج آهي ته "حاجي" مان "حاجن"، "جمع" مان "جمن" وغيره نالا رکيا ويندا آهن.

(1) ٽيون ڇاپو "شاهه ڪريم جو ڪلام" روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو ڇپرائي پڌرو ڪيو آهي.

* اردو ترجمو، گلزار ابرار، اسلامڪ بوڪ فائونڊيشن لاهور، ص 275.

قريشي حامد علي خانائي

مهدي جونپوري ۽ قاضي قادن

سيد محمد المعروف ميران محمد مهدي جونپوري نائين صدي هجريءَ جو وڏو عالم ۽ پرهيزگار شخص ٿي گذريو آهي. پاڻ 14- جمادي الاول سن 847 هجري مطابق 1413ع ۾ سومر جي ڏينهن هندستان جي قديم تاريخي شهر جونپور ۾ ڄائو هو. ’خاتم الاولياءَ‘ سندس لقب هو. سندس نسب جو سلسلو حضرت علي ڪرم الله وجه سان وڃي ملي ٿو. سندس طريقت جو سلسلو چئن واسطن سان حضرت نظام الدين دهلويءَ تائين پهچي ٿو. سن 852 هجري ۾ پنجن سالن جي عمر ۾ جنپوري جي وڏي عالم ۽ صوفي بزرگ شيخ دانيال وٽ تعليم وٺڻ شروع ڪيائين ۽ ستن سالن جي عرصي ۾ قرآن پاڪ جو حافظ ٿيو. ان طرح سن 859ع ۾ ٻارهن سالن جي عمر ۾ سڀني علمن جي تحصيل ڪيائين. سندس استاد ۽ مرشد شيخ دانيال ۽ وقت جي ٻين وڏن عالمن سندس قابليت ۽ ذهانت ڪري جواني ۾ کيس ’اسد العلماءَ‘ جو لقب ڏنو.

سترهن سالن جي عمر ۾ سندس دل جو لاڙو تصوف ڏانهن ٿيو ۽ انهي راهه ۾ ڪافي رياضتون ۽ مجاهدا ڪيائين. اهڙيءَ طرح سيد صاحب پنهنجي زندگيءَ جا ستاويهه سال زهد، تقويٰ ۽ پرهيزگاري ۾ جونپور ۾ گذاريا. قدرت سندس وعظ ۽ نصيحت ۾ وڏو تاثير عطا ڪيو هو، جو هزارين پٿر دل انسان سندس وعظ ۽ نصيحت ڪري ميڻ وانگر نرم ٿي پيا. سندس دور جو وڏو معاصر عالم ۽ محقق سيد علي متقي لکي ٿو ته:

> ”سيد محمد جنپوريؒ هميشه استغراق ۽ اڪيلائيءَ ۾ رهندو هو ۽ انهيءَ حالت ۾ پورا ست سال گذاريائين ۽ آخر ۾ ظاهر ظهور مهدويت جي دعويٰ ڪيائين.“(1)

سن 887 هجري ۾ جونپور مان هجرت ڪري داناپور (عظيم آباد پٽنا) جي جهنگلن ۾ اڪيلو رهيو. ان وقت سندس عمر چاليهه ورهيه هئي. ڪجهه وقت اتي رهڻ کان پوءِ پاڻ چنديريءَ ۾ اچي رهيو، جتان پوءِ مالوه جي گاديءَ جي هنڌ مانڊو ۾ وڃي رهيو. اتان جو حاڪم غياث الدين خلجي

---

(1) مولانا ابوالڪلام آزاد: تذڪره (اردو)، ص 45، مڪتبہ جديد لاهور.

(وفات سن 905 ھ) سندس مريد ٿيو. سن 888 هجري ۾ چانپانير گجرات ۾ آيو ۽ سن 890 هجري ۾ گجرات کان برهانپور ويو ۽ اتان مخالفت سببان بيدر ۾ وڃي رهيو، جتان ڏيبل بندر تان ٿي سؤ سٺ ماڻهن جي جماعت سان 901هجري/ 1495ع ۾ مڪي شريف ڏانهن روانو ٿيو(1) حج بيت الله کان پوءِ پاڻ موٽي ڪنيات آيو ۽ اتان احمد آباد ۾ اچي باقاعدي پنهنجي مهدي هجڻ جي دعويٰ ڪيائين. سيد محمود مهدوي لکي ٿو ته: ”سيد محمد جونپوري سن 903 هجري ۾ احمد آباد کان (نهرواله) ۾ اچي قاضي قادن جي خانقاهه ۾ رهيو هو. (2) ان کان پوءِ سن 905 هجري ۾ سيد ميران محمد جونپوري ٻڙلي ۾ پيهر کليو کلايو مهدويت جو اعلان ڪيو. سندس انهيءَ دعويٰ سموري ملڪ ۾ شور مچائي ڇڏيو. گجرات جي عالمن نهايت سختيءَ سان سندس مخالفت ڪئي ۽ آخر ۾ کيس گجرات ڇڏڻ تي مجبور ڪيو. سيد ميران محمد جونپوري ٻڙلي کان جالور ۽ ناگور کان ٿيندو سن 906 هجري ۾ سنڌ جي قديم شهر نصرپور ۾ پهتو، جتان نون مهينن جي رهڻ کان پوءِ سنڌ جي تختگاهه ٺٽي ۾ وڃي رهيو.

سيد ميران جونپوري جنهن زماني ۾ سنڌ ۾ آيو، ان وقت سنڌ تي سما خاندان جي هاڪاري حاڪم ڄام نظام الدين عرف ڄام نندي (سن 866 هجري کان سن 914 هجري) جي حڪومت هئي. ڄام نندو سنڌ جو نهايت ئي ديندار ۽ عادل حاڪم ٿي گذريو آهي. هن جي ڏينهن ۾ رعيت خوشحال هئي. ملتان جي لانگاهه سلطانن ۽ گجرات جي مظفريه سلطانن سان سندس دوستيءَ جو رستو هو.(3) ڄام نندي جي علم پروري ڪري ڪيترائي ٻاهريان عالم ۽ صاحبِ بزرگ شخص ٺٽي ۾ اچي رهيا. هن ساموئي کان ٿي ميل پري سن 900 هجري ۾ ٺٽي شهر جو بنياد وڌو، جو سنڌ جو تختگاهه بڻيو.

---

(1) رود ڪوثر، ص 26.

(2) پٽڻ تمام قديم شهر آهي. راجپوتن جي دور ۾ ان جو نالو "انهلواڙه" هو ۽ بعد ۾ پٽڻ سڏجڻ ۾ آيو گجرات جو پايه تخت هو. سلطان محمود بيگڙي جي دور ۾ مهدي جونپوري هتي آيو هو. پٽڻ کي نهرواله بہ چوندا آهن. هتي قاضي قادن سير ۽ سياحت ڪندي اچي رهيو ۽ اتي هڪ خانقاهه قائم ڪيائين. ان خانقاهه جا آثار اڄ تائين موجود آهن. خانقاهه جا دروازا، حجرا، حوض، حمام ۽ مسجد جا نشان باقي موجود آهن. (سيدمحموديدالله. "حيات پاڪ" (اردو) ص182، حيدرآباد دڪن).

(3) مولائي شيدائي: تاريخ "جنت السنڌ"، ص 359.

انهيءَ زماني ۾ سيد ميران محمد جونپوري سن 906 هه/ 907 هه ۾ جيسلمير وارو ريگستاني سخت ۽ ڪٺن سفر طئي ڪرڻ کان پوءِ سنڌ جي پراڻي شهر نصرپور کان ٿيندو اچي ٺٽي ۾ مڪلي تي سلطان سامتيه جي خانقاهه ۾ رهيو، جتي پورا ارڙهن مهينا رهيو.(1) پاڻ سلطان سامتيه جي خانقاهه واري مسجد ۾ قرآن پاڪ جو تفسير بيان ڪندو هو ۽ ان ڳالهه جو اعلان ڪندو هو ته جنهن به شخص کي خدا جو ديدار ڪرڻو هجي ته اهو مهدويت جي دائري ۾ اچي داخل ٿئي. ٺٽي شهر ۽ ان جي آسپاس سندس مهدويت کي وڏي شهريت حاصل ٿي. ڪيترائي وقت جا وڏا ماڻهو، عالم، بزرگ، قاضي ۽ عوامي ماڻهو اچي سندس مريد ۽ معتقد ٿيا. ٺٽي جا وڏا عالم جهڙوڪ: شيخ صدر الدين، ميان شاهين بکري، شيخ الياس، پير آسات شيخ جهنڊو پاتڻي، قاضي محمد اوچي جعفري، ميان ابوبڪر ۽ سيد مبارڪ شاهه مهدي جونپوري جا مريد ٿي چڪا هئا.

ليڪن ٺٽي جي عالمن ۽ سيد حيدر سنائي ۽ سندس خليفن جي سخت مخالفت جي ڪري سنڌ جي حاڪم ڄام نندي مهدي جونپوري کي سنڌ مان نڪرڻ جو حڪم ڏنو. مهدي جونپوري لاچار ٿي سنڌ مان بولان لڪ رستي قنڌار ويو ۽ اتان پوءِ خراسان ۾ وڃي رهائش اختيار ڪيائين. اتي ئي 23 اپريل 1504ع/ 911 هجري ۾ سومر ڏينهن سلهه جي مرض ۾ مهدي جونپوري وفات ڪئي. سندس فرزند ميران سيد محمود سندس جنازي نماز پڙهائي ۽ فراهٖ ۾ دفن ڪيو ويو. قاسم شاهه عراقي سندس مزار مٿان قبو تعمير ڪرايو. قاضي حسين زرگر قنڌاري سندس وفات جي تاريخ هن طرح ڪڍي آهي: گفتار بروز شيخ ڪُن استفسار. ڪنهن وري سندس وفات جي تاريخ "عشق ماتم" مان به ڪڍي آهي.(4-3-2)

قاضي قادن

ٺٽي ۾ رهڻ دوران وقت جو وڏو بلند مرتبي جو عالم ۽ صوفي شاعر قاضي قادن مهدي جونپوريءَ جو باقاعدي مريد ۽ معتقد ٿيو. قاضي قادن ابن

1- مير علي شير قانع ٺٽوي: "تحفة الڪرام" جلد ٽيون، سنڌي ترجمو، ص 404.

2- مولاني شيداني: مضمون: "بلوچستان ۾ مهدوي تحريڪ".

3- مولانا ابوالڪلام آزاد: "تذڪره" ص 41.

4- قريشي حامد علي خاناڻي: "سنڌ ۾ مهدوي تحريڪ" رسالو مهراڻ 1، 1971ع، ص176- 189.

قاضي ابو سعيد ابن قاضي زين الدين ابن قاضي قادن سنڌ جو هڪ مشهور بااثر شخص هو. سندس حياتيءَ جي احوال جي باري ۾ الڳ الڳ رايا ملن ٿا. ڊاڪٽر علامہ دائود پوٽہ مرحوم کيس "سيوهاڻي" ڪري لکيو آهي.(1) پر ٻين عالمن وري کيس "بکري" ڪري ڪتابن ۾ ياد ڪيو آهي. ليڪن ائين نہ آهي. قاضي قادن اصل ۾ ساهتي جي قديم شهر "دربيلي" جو ويٺل هو. بقول سيد عبدالڪريم بلڙي واري جي تہ قاضي قادن دربيلي جو رهاڪو هو.(2) باقي ائين واقعي آهي تہ پاڻ ۽ سندس خاندان وارا بکر سرڪار جي پاران بکر ۾ وڏن عهدن تي فائز هئا. انهيءَ ڪري شايد مؤرخن کيس "بکري" لکيو آهي. ان زماني ۾" دربيلو"پڻ بکر سرڪار جي حد ۾ هو. اهڙي طرح سان قاضي صاحب جي نالي جي اصليت متعلق پڻ سنڌ جي عالمن ۽ اديبن ۾ اختلاف پئي رهيو آهي. ڪن قاضي قاضن ۽ ڪي وري قاضي قاڌن يا قادن ڪري لکن ٿا. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هن کان اڳ پنهنجي ڪتاب"سنڌي ٻولي جي مختصر تاريخ" ۾ قاضي قادن ڪري لکيو هو. ڊاڪٽر صاحب جي انهيءَ راءِ جي پوئلڳي هندوستان جي هڪ هندو سنڌي عالم تازو پنهنجي ڇپايل ڪتاب "قاضي قادن جو ڪلام"۾ ڪئي آهي. انهي ڪتاب جي مؤلف شري هيرو ٺڪر هڪ جهوني هٿ آيل ڪتاب تان قاضي قادن جا بيت لکيا آهن. شري هيري ٺڪر لکيو آهي تہ اهو ادبي ذخيرو راجا رام شاستريءَ وٽ هو. جيڪو پراڻي ديوناگري لپيءَ ۾ 750 صفحن تي مشتمل هو ۽ ان ۾ هندو مسلمان جملي اٺهتر درويشن جو ڪلام لکيل هو. ان ۾ قاضي قادن جي بيتن شروع ٿيڻ کان اڳ هن طرح سان عنوان قائم ڪيل آهي: 'ڪاجي ڪادن هي ڪي ساکي' (سنڌي) (3). ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي صاحب ڪيترن ڪتابن جي حوالن جي روشني ۾ "قاضي قاضن" کي درست سمجهي ٿو. ليڪن اسان جي خيال ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جو رايو صحيح نظر اچي ٿو. ان سلسلي ۾ مهدوي فرقي جي عالمن جي لکيل راءِ، ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي قائم ڪيل

1- علامہ دائود پوٽہ مرحوم: "قاضي قاضن سيوهاڻي" ، مهراڻ جون موجون، ص 171-172.

2- "بيان العارفين: سنڌ ترجمو، ص 112.

3- "آيتون آهين" ، سنڌ اطلاعات کاتو ڪراچي، سال 1979، ص 4 ۽ 5 "قاضي قادن کان شاهہ لطيف تائين" ڪريم بخش خالد.

راءِ جي وڏيڪ پنيرائي ڪري ٿي. علامہ سيد حسين محمود مهدوي لکي ٿو قاضي صاحب جو اصل نالو "قاضي قادن" آهي، جنهن کي مصنفن اڪثر غلطيءَ کان قاضي قاضن ڪري لکيو آهي.(1) ساڳي طرح سيد محمود مهدوي جو پڻ قول آهي تہ "سنڌ ۾ قاضي صاحب کي اڪثر "قاضي قاضن" ڪري لکن ٿا، پر هندوستان ۾ هو "قاضي قادن" جي نالي سان مشهور آهي ۽ ڪيس انهيءَ ئي نالي سان سڏيو وڃي ٿو.(2)

انهيءَ مٿين بحث مان اهو ثابت ٿئي ٿو تہ قاضي موصوف جو نالو "قاضي قادن" وڌيڪ درست ۽ صحيح معلوم ٿئي ٿو ۽ سنڌي ماحول جي پڻ عڪاسي ڪري ٿو. ان ڪري سنڌي جي ادبي تاريخن ۾ "قاضي قادن" ڪري لکڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو.

قاضي قادن ڪيترن ئي قسمن جي علمن جو جامع هو. قرآن پاڪ جو حافظ هو. قرآت ۽ تجويد جو ماهر هو. حديث، تفسير، اصول فقه، تصوف ۽ علم آلات جو ڄاڻو هو. انشاء ۾ تہ ڪوبہ سندس مٽ ثاني ڪونہ هو. عام رياضي جو پڻ وڏو ڄاڻو هو. سير سفر ۽ سياحت جو ڏاڍو شوقين هو. حرمين شريفين ويو ۽ حج ۽ زيارت جو شرف حاصل ڪيائين، ۽ اتي ڪيترن عالمن ۽ مشائخن سان صحبتون ۽ رهاڻيون ڪيائين. مديني پاڪ ۾ سنڌ جي ٻن وڏن مشهور عالمن قاضي عبدالله بن قاضي ابراهيم ۽ شيخ عبدالله متقي بن مولانا احمد درٻيلوي سان ملاقات ڪئي هئائين ۽ پاڻ ڪافي عرصو اتي مديني منوره ۾ گذاريائين. ڪجهہ وقت کان پوءِ پاڻ واپس وطن موٽي آيو.(*) سنڌ جي حاڪم شاهہ حسن ارغون (وفات 22 ربيع الاول سن 962هہ) قاضي قادن کي بکر جو قاضي مقرر ڪيو ۽ پاڻ اتي سڪونت اختيار ڪيائين. مرزا شاهہ حسن ارغون ڪجهہ وقت کان پوءِ ڪنهن سياسي مصلحت ڪري ڪيس قضا جي عهدي تان معزول ڪيو، پر ڪن مؤرخن جو رايو آهي تہ قاضي صاحب پاڻ خود پيرسنيءَ سبب انهيءَ عهدي تان استعيفا ڏني هئي.(3) ڪانئس پوءِ اهو

1- سيدحسين محمودي: المهدي الوعود، شمسيہ چنچل گوڙه حيدرآباد دکن، سال 1358هہ، ص 316.

2- سيد محموديد الاهي "حيات پاڪ" حيدرآباد دکن، ص 182.

* قاضي عبدالله بن سعد درٻيلوي مديني پاڪ ۾ 9 ذوالحج، سن 984هجري ۾ وفات ڪئي.

3- مولائي شيدائي: "تاريخ تمدن سنڌ"، ص 416، رودِ ڪوثر، ص 225-229.

عهدو سندس پاڻ قاضي نصرالله ماٿيو.(1) قاضي قادن سن 958هه/ 1551ع ۾ نوي ورهين جي عمر ۾ وفات ڪئي. سنڌ جي ڪنهن به عالم سندس مزار وغيره جو ڪوبه ذڪر نه ڪيو آهي ته ڪٿي ۽ ڪهڙيءَ جاءِ تي سندس آخرين آرام گاهه آهي. ان باري ۾ علامه سيد حسين محمودي جي صرف روايت ئي ملي ٿي، جنهن مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته قاضي قادن سنڌ جي قديم شهر سيوهڻ ۾ دفن ٿيل آهي.(2) ان سلسلي ۾ اسان جي سنڌي عالمن ۽ محققن جو فرض آهي ته قاضي صاحب جي مزار جو پتو لڳائن. اسان جي خيال ۾ اهوئي سبب ٿي سگهي ٿو، جنهن ڪري علامه ڊاڪٽر دائودپوٽه مرحوم قاضي قادن کي سيوهاڻي ڪري لکيو آهي.(4-3)

قاضي قادن جي ڪلام تي مهدوي اثر:

سنڌ زبان جو پهريون ڪلاسيڪي شاعر قاضي قادن آهي، جنهن جو ڪلام تحرير صورت ۾ اسان کي مليو آهي. هن جا ست بيت سنڌي ادب جي تاريخ ۾ شاهه ڪريم بلڙي واري جي ذريعي معلوم ٿيا. اهي بيت هن قديم شاعر جي شاعراڻي ذات ۽ عظمت جو دليل آهن ۽ سنڌي زبان جي ڪلاسيڪي شاعريءَ جو بنيادي پٿر آهي، جنهن تي سنڌي ادب جي عمارت قائم آهي.

قدامت جي لحاظ کان قاضي قادن کي وڏي اهميت حاصل آهي. قاضي صاحب جا ست بيت فني سٽاءَ جي اعتبار کان ڪانئس پوءِ وارن شاعرن لاءِ هڪ قسم جو نمونو آهي. انهيءَ ڳالهه ۾ ڪوبه شڪ نه آهي ته ڪو قاضي قادن کان اڳ ۾ سنڌ اندر شاعر نه هوندو! ضرور شاعر ٿيا هوندا، جن کان

1- مير علي شير قانع ٺٽوي: "تحفة الڪرام" جلد 3، ص 753، (سنڌي ترجمو).
2- سيد حسين محمودي: "المهدي الموعود" ص 316.
3- ڊاڪٽر دائودپوٽه: مضمون، "قاضي قاضن سيوهاڻي" مهراڻ جون موجون، ص 173.
4- (الف): ايوب قادري: "تذڪره علماء هند، ص 166-167.
(ب): مائر رحيمي، جلد2، ص272 کان 274 تائين. (ث): نزهة الخواطر: جلد4، ص 265-266.
(ج): اذڪار ابرار: ص 275. (د) مولوي نجم الغني: "مذاهب اسلام" منشي نول ڪشور لکنو.
(ت) مير معصوم بکري: "تاريخ معصومي" (فارسي)، ص 201-202.
(ح) دربيلو- ساهتيءَ جو قديم تاريخي شهر)، راقم الحروف جو مضمون. رسالو "نئين زندگي" ڊسمبر 1962ع، ص 22، رسالو "مهراڻ" 4-1970، ص 132-133.
(خ) ڊاڪٽر عبدالمجيد ميمڻ سنڌي: رسالو "پيغام" نومبر 1978ع، ص 4-5-6.

پاڻ متاثر ٿي بيت چيائين. پر قاضي قادن جا بيت فني لحاظ کان هندي ڇند رچنا جي اصولن تي پورو لهڪي اچن ٿا. شاهه ڪريم لاءِ سندس ئي بيت نمونو بڻيا ۽ انهيءَ سانچي ۾ شاهه ڪريم پنهنجن بيتن کي پلٽيو.

گهڻو وقت اڳ ۾ جڏهن قاضي قادن جا اهي ست بيت مليا تنهن وقت ئي اهو گمان هو ته سندس بيتن جو تعداد ضرور گهڻو هوندو، ڇالاءِ جو اهڙي عظيم ۽ پختيڪار شاعر صرف ٿورا بيت نه چيا هوندا! تازو ڀارت جي هڪ سنڌي هندو عالم هيري ٺڪر، قاضي قادن جا 112 بيت وڏيڪ هٿ ڪري "قاضي قادن جو ڪلام" جي نالي سان دهليءَ مان شايع ڪيا آهن. انهن بيتن تي هر لحاظ کان سنڌ جي وڏن عالمن ۽ لساني ماهرن ڪافي بحث ڪيو آهي ۽ انهن بيتن جو فني سٽاءَ ۽ لساني لحاظ کان جائزو ورتو آهي، ليڪن هن وقت تائين اسان جا اهي عالم ڪنهن به ٺوس نتيجي تي نه پهتا آهن.

قاضي قادن صوفي شاعر هو ۽ سندس بيتن جو نفس مضمون تصوف جي رنگ ۾ وحدت الوجود جي نظريي موجب آهي، پر ان ۾ مهدوي اثر پڻ غالب آهي ڇاڪاڻ جو کيس روحاني منزل جو ونڊ مهدي جونپوريءَ کان مليو هو. هن تصوف جي روحاني منزلن کي طئي ڪرڻ ۾ ڏاڍيون رياضتون ڪيون هيون. علامه ڊاڪٽر دائودپوٽه مرحوم لکي ٿو ته، قاضي قادن ڀوهه جواني ۾ مهدي جونپوريءَ جو مريد ٿيو.(1) انهيءَ سلسلي ۾ مهدوي عالمن جون پڻ ساڳيون روايتون ملن ٿيون. قاضي صاحب سير ۽ سفر جو ڏاڍو شوقين هو، گجرات واري سفر جي دوران پٽن (نهرواله) ۾ خانقاهه قائم ڪئي هئائين. غالباً سنڌ ۾ اهو سمن حاڪمن جو دور هو ۽ مهدي جونپوري جي مهدويت جو ابتدائي زمانو هو. سن 903 هجري ۾ مهدي جونپوري سندس خانقاهه ۾ وٽس اچي رهيو ۽ ضرور قاضي صاحب تي سندس اثر پيو هوندو، پر قاضي صاحب ڻئي واري زماني ۾ ڪليو ڪلايو سندس دائري ۾ داخل ٿيو.

قاضي قادن جو تازو هٿ آيل ڪلام پڻ اهو ثابت ڪري ٿو ته پاڻ ضرور گجرات ۾ رهيو آهي ڇاڪاڻ ته سندس بيتن ۾ هندي الفاظ ۽ دوهي واري فني سٽاءَ جو انداز ملي ٿو. قاضي قادن عربي ۽ فارسيءَ جو وڏو عالم هو، باوجود انهيءَ جي به هن پنهنجو ڪلام سنڌي ٻوليءَ ۾ چيو آهي. پر جيئن ته

1- علامه دائودپوٽه مرحوم: مضمون، مقالا "قاضي قاضن" ص 40.

پاڻ مهدوي طريقو رکندڙ هو ۽ سنڌ ۾ عالمن وٽ سندس لاءِ سخت مخالفت هئي. ان ڪري سندس ڪلام سنڌ اندر گهڻو عام ٿي نہ سگهيو. شاهہ ڪريم انهيءَ لاءِ جس لهڻو جو پهريون پيرو قاضي قادن جي بيتن کي سندس ئي نالي سان سنڌ وارن وٽ پيش ڪيو.

مهدوي تحريڪ خالص درويشانہ تحريڪ هئي، پر تحريڪ جي بانيءَ جي بعض شخصي دعوائن ڪرڻ جي ڪري ديني عالمن ان جي مخالفت ڪئي، جنهن ڪري هيءَ جماعت هڪ خاص حلقي تائين محدود رهي ۽ وڌيڪ اُسري نہ سگهي. مهدوي تحريڪ جو بنياد اصل ۾ صداقت ۽ حق پرستيءَ تي قائم هو.(1) سيد محمد جونپوريءَ جي جماعت جو اهو نظريو هو تہ مجاهدي جي ڪابہ ضرورت نہ آهي. سڀ کان وڏو مجاهدو اهو آهي تہ الله جي مخلوق کي سڌي هدايت واري رستي تي هلائجي ۽ شرع محمديﷺ جي حڪمن جي سختيءَ سان پابندي ڪرائجي.

مولانا ابوالڪلام آزاد لکي ٿو تہ، مهدي جونپوريءَ جي مريدن ۾ پوئلڳن ۾ "عشق حقيقي" وارو طريقو هو. سندس قول ۽ فعل صحابہ ڪرام جن جي نقش قدم وارو هو. هيءَ هڪ عشق الاهي جي جان نثارن جي جماعت هئي. سندس معتقدن راهہ حق ۾ سڀ ڪجهہ ترڪ ڪيو هو ۽ سيني دنيوي لڳ لاڳاپا ٽوڙيا هئا.(2) مهدي جماعت جو اهو بہ عقيدو آهي تہ فرائض ۽ واجبات قرآني جا بہ قسم آهن: پهرين ۾ احڪام الاهيٰ ۽ شريعت محمدي جو دخل آهي ۽ انهن ٻنهي جو تعلق ولايت محمدي سان آهي. مهدوين وٽ ولايت محمدي جي ڏاڪي لاءِ هي ڳالهيون ضروري آهن: ترڪ دنيا، نيڪ صحبت، اخلاق، توڪل، خدا جي ديدار جي خواهش، عشر، ذڪر ۽ هجرت اهي خاص مقصد، اصول ۽ متا آهن، جن تي هن جماعت جو بنياد رکيل آهي. انهن سيني ڳالهين کي پورو ڪرڻ لاءِ سختيءَ سان عمل ڪندا آهن. قيامت جو انتظار ڪن ٿا ۽ دنيا جي ناپائيداري ۽ بي ثباتيءَ تي عمل ڪن ٿا. متوڪل وري اهڙا هوندا آهن، جو جيڪي وٽن هوندو آهي سو غريبن ۽ محتاجن ۾

1- مولانا ابوالڪلام آزاد: "تذڪرہ" ص 41.
2- مولانا ابوالڪلام آزاد: "تذڪرہ" ص 41.

تقسيم ڪري ڇڏيندا آهن. قاضي قادن تي انهن سيني ڳالهين جو ضرور اثر پيو هوندو. پاڻ مهدوي هو ۽ ضرور انهن اصولن ۽ متن تي قائم رهيو هوندو. انهيءَ ڪري ئي زماني جا عالم ڪيس برو ڀلو چوندا هئا.

سندس بيتن جي مطالعي ڪرڻ مان سندس ذهني ۽ روحاني ڪيفيت جو حال معلوم ٿئي ٿو ۽ ساڳئي وقت عاجزي، ترڪ دنيا، ظاهري علم جي سڪتائي سچائي، محبوبِ حقيقي ۽ مهويت ۽ وحدت الوجود جي دقيق مسئلن جي خبر پوي ٿي. قاضي قادن مهدوي جونپوري ڪان خرقئہ خلافت مليو هو. سندس شاعري سنڌ جي صوفيانہ شاعريءَ جو بنياد آهي، جنهن ۾ روحاني راز ۽ تمثيلن جو وڏو ذخيرو آهي، جو سنڌي شاعريءَ جي وڌڻ ۽ ويجهڻ ۾ نمايان حصو وٺي ٿي. قاضي قادن جي ڪلام ۾ طريقت ۽ معرفت جو پيغام سمايل آهي. قاضي قادن دينوي ظاهري علمن ۾ ماهر هو، ليڪن باطني علم، سلوڪ ۽ طريقت جي راهہ ڪان واقف ڪونہ هو؛ مگر جڏهن مٿس ڪامل مرشد جي ڪيميائي نظر پئي تہ هو دنيا جي ظاهري علمن جي پابندين ڪان واقف ٿيو. بيان العارفين ۾ سندس باري ۾ آهي تہ هڪ دفعي هڪ ملامتي فقير جي تنبيه ڪرڻ سان سندس اکين تان اونداهي جو پردو لهي ويو ۽ معرفت جو ماڳ هٿ آيس، تنهن لاءِ چوي ٿو:

جوڳي جاڳايوس، ستو هئس ننڊ ۾،
تهان پوءِ ٿيوس، سنڌي پربان پيچري.(1)

ڪيس روحاني رهبر غفلت مان بيدار ڪري، معرفت جي راهہ سان لڳايو ۽ اها راهہ ڪيس منزل جي طرف وٺي هلي. دراصل تصوف ۾ مرشد جو مقام اعليٰ ٿيندو آهي ۽ سالڪ فنا في الشيخ واري ڪان اڳتي وڌي معرفت جي منزل حاصل ڪندو آهي. جيئن پاڻ چوي ٿو:

سيئي سيل ٿيام، پڙهيام جي پاٿان
اکر اڳيان اُيري واڳون ٿي وريامَ.(2)

صوفين جي نزديڪ "همه اوست" يعني سڀ ڪجهہ اهو الله تعاليٰ آهي، جو اصول رهيو آهي ۽ ساڳيو نظريو مهدوي جماعت جو پڻ آهي. حقيقت ۾

1- شاهہ ڪريم جو ڪلام: "بيان العارفين" مترجم: علامہ ڊاڪٽر دائودپوٽہ، ص 113.
2- ايضاً: ص 28.

نفي آهي ٿي ڪانہ يعني دنيا ۾ ڪنهن کي بہ حقيقي هستي ڪانہ آهي. مگر هڪ ذات پاڪ اثبات آهي ۽ ان کي مطلق هستي آهي:

لا لاهيندي ڪن کي، لا مورهين ناهہ،
باالله ريءِ پريان، ڪٿ نہ ڏسجي ڪو پيو.

قاضي قادن توحيد جي باري ۾ چوي ٿو تہ وحدت جو درياهہ مختلف ڳالهيون گم ۽ غرق ڪريو ڇڏي، ڪنهن بہ طرف ڪا پروڙ ڪانہ ٿي پوي هر طرف لس ئي لس نظر اچي ٿي ۽ ڪثرت جا جملي رنگ، روپ ۽ صورتون ختم ٿي وڃن ٿيون:

سائر ڏيٺي لٽ، اوچي نيچي پوڙي،
هيڪائين هيڪ ٿيو، ويئي سڀ جهت.

پنهنجي روحاني مرشد جي باري ۾ چوي ٿو تہ اهڙا سالڪ آهن جي ايندڙ ويندڙ جون سڀ ئي ڳالهيون پڌائي سگهن ٿا، پر جيڪي ڪي تور ڪانئن حاصل ڪندين سو بہ ڏيئي ڇڏيندا. جيئن تہ:

هن سر سندا هنجهڙا اتيئي آهن،
ڳالهين رب پرتيان جو منگي سو ڏين.

چند بيت نموني طور پيش ڪيا آهن. سندس سمورو ڪلام الاهي معرفت جي عجيب اسرارن سان ڀريل آهي. قاضي قادن جي شاعري هر لحاظ کان اوليت جو درجو رکي ٿي.

ضميمو: ب

قاضي قادن جو ڪلام ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو

قاضي قاضن ۽ ان جي شاعري ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي

ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو

• قاضي قادن

هندستان مان، تازو شايع ٿيل ڪتاب ’قاضي قادن جو ڪلام‘، ڀاءُ ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي ڏياري موڪليو. جَسُ هجي شري هيري ٺَڪر کي، جنهن ’قاضي قادن‘ جا 112 بيت، منظرِ عام تي آندا آهن. هيءَ هڪ وڏي ادبي خدمت آهي، جا اديبن ۽ عالمن جو ڌيان ڇڪائي ٿي.

سچ پچ تہ شري هيري ٺڪر جي تحقيق، سنڌي ادب ۾ نہ رڳو بنيادي اضافو آهي، پر ’سنڌي لغت‘ لاءِ پڻ قيمتي مواد آهي. تنهن ڪانسواءِ بيتن کي اعرابن سان سولو ڪري، معنيٰ ۽ شرح سان سينگاري، مبارڪن جو مستحق ٿيو آهي. انهيءَ چونڊ ۾ ڪو وڌاءُ نہ ٿيندو تہ هيري صاحب، ٻين محققن لاءِ، تحقيق جو ميدان گهٽي ڀاڳي هموار ڪري ڇڏيو آهي. ڪيترا اهڙا بہ الفاظ سندس ڪتاب مان ملن ٿا، جي اڳين شاعرن ۽ سگهڙن پڻ ڪم آندا آهن. جيڪڏهن ڪو اديب، هينئر ”سنڌي ادب جي تاريخ“ لکندو تہ شري هيري ٺڪر کي ضرور ياد ڪندو، ورنہ تحقيق جي هڪ ڪڙي گم نظر ايندي.

ڪتاب جي مطالعي مان صاف ظاهر آهي تہ شري هيري ٺڪر، ڪتاب کي پنهنجي مغز جي مِکَ سان لکيو آهي؛ ڇاڪاڻ تہ ڪتاب هر طرح سان، ادبي سينگار جو مرڪز نظر اچي ٿو. ڇا لفظن جو تلفظ، ڇا لفظن جي معنيٰ ۽ ڇا سِٽِي سمجهاڻي ! مطلب تہ ٺڪر صاحب، ڪتاب کي سوڏي، سنواري ۽ سينگاري پيش ڪيو آهي، جنهن لاءِ ان فن جا ڳولائو، سندس ٿورائتا ٿيندا.

ڪتاب شايع ٿيڻ ڪانپوءِ، هڪ ڳالهہ جي وضاحت ٿي تہ اصل قلمي نسخي تي ” ڪاجي ڪادن جي ڪِي ساکي“ لکيل آهي. اها ” ڪادن“ واري ڳجهارت. پَنجَن سَوَن ورهين کان، سنڌ تي ٻيٺل هئي. جيتوڻيڪ سنڌ جي عالمن، اديبن، پارکن ۽ ڳولينڌڙن ’ڳجهارت‘ کي ٻجهڻ لاءِ، ڏکن پنيان ڏک پئي هنيا، پر تڏهن بہ ٻيهجِي ويئي هئي. ڀڄاڙيءَ وارو هَنڌائتو ڏک. سنڌ جي مشهور محقق محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هنيو، جنهن ڪري ”قادن“

* ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو (مرحوم) جن جو هي ليک قسطوار (ڪل 4 قسطون) ٽماهي مهراڻ ۾ ڇپيو ۽ قسط 1 مهراڻ 4-1978 ۾ ڇپي.

واري ڳجهارت پَجي پيئي، جو قلمي نسخي تي بہ ’قادن‘ لکيل آهي. يقين آهي تہ ’قاضي قادن جو ڪلام‘ مان ڳولينڌڙن کي تحقيق لاءِ، ڪيترين ئي نيون ڳالهيون نظر اينديون. دادا ڄيٺامداس دولترام لکي ٿو:

”هيري نِڪر جي هن کوج - ڪشالي مان هڪ ڪان وڏيڪ قُل ملڻا آهن، جو سنڌ هند جا سنڌي عالم، نہ رڳو سندس پورهئي جو نتيجو ماڻيندا، پر منجهائن جن کي اِن قِسم جي کوج جي سِڪ چِڪ آهي، سي سندس ڪتاب مان سنڌي ٻوليءَ جي اوسر ۽ وڪاس جي اتهاس تي چڱي روشني وجهي سگهندا.“

ڪيترن شاعرن جو ڪلام، اسان وٽ موجود آهي، پر سندن اصلوڪي آستاني جو ڪو پتو ڪونهي. البتہ ڪلام جي آڌار تي چئي سگهون ٿا تہ فلاڻي ڪ فلاڻي پاسي جو هوندو، پر تڏهن بہ ”يقين“ جو لفظ، انهن سان لاڳو ڪري نہ سگهنداسين. ”لَجُو“ شاعر، سنڌ ۾، مشهور ٿي گذريو آهي، پر سندس باري ۾، ڪا هَتِيڪِي خبر ڪانہ آهي؛ فقط سندس ڪلام جي لفظي مواد کي ڏِسي، چئي سگهبو تہ ’ٿر‘ پاسي جو آهي:

سي ترانگيُون نہ تَنجن، ڪوٺين جَني ڪُونگرا،
سِرانگَ جَنِي جِي سومرا، رَتولي رَجَن،
ليَن جو ”لَجُو“ چئي، پيٽا اَتي پُجَن،
گَنگوا گجَن، پَرَلئي تِينديِ سومرا.

جوڳيسرَ بہ مشهور شاعر ٿي گذريو آهي:

گگَن گجي آئيا، مَتي ٿَرَ ٿَمِي،
ڪي گجا، ڪي گجا، ڪي گگر مَنجهہ ڳهِي،
گجاوَتيُون گجيرَ جون، آيون چڙهہ چڙهِي،
ياريُون تن پِٽن تي، ڪَن پيون سُونگَ سَهِي،
آهِي ۽ پَهِي، سَيئي ساريان سومرا.

جوڳيسر جي ٻولي ٻڌائي ٿي تہ ٿَرَ جو شاعر آهي.

شري هيرو نکر بہ قاضي قادن جي بيتن جي ڪسوٽي مقرر ڪندي چوي ٿو:

”قاضي قادن جي تازو مليل بيتن جي ٻولي سرائڪي/ ملتاني پنجابيءَ کان متاثر ٿيل سنڌي آهي. سرائڪي/ ملتاني اثر ٻوليءَ جي ويا ڪرڻ واري روپ يا جوڙجڪ تي ڇانيل آهي. ٻوليءَ جي شبداولي (Vocabulary) اُن کان گهڻو متاثر نہ ٿي آهي. قاضي قادن بکر جو رهندڙ هو، جو اُتر سنڌ ۾ آهي. اهو علائقو جاگرافيائي طرح ملتان کي ڪافي ويجهو آهي. سنڌ ۽ ملتان جا صدين کان پاڻ ۾ سياسي، روحاني ۽ سپيتڪ لاڳاپا رهيا آهن ۽ ملتان صوفين جو ڳڙهہ بہ رهيو آهي. اِنڪري قاضي قادن جي سنڌي ٻوليءَ تي اهو اثر سپاويڪ آهي“.

شري هيري ٺڪر، قاضي قادن جي ڪلام کي پرکڻ لاءِ، متين ڪسوٽي قائم ڪئي آهي، پر تڏهن بہ، اجا کي ٻيون ڪسوٽيون بہ آهن، جن تي ڪنهن بہ شاعر جي ڪلام کي پرکي، جدا ڪري سگهجي ٿو:

1- قافيا

قاضي قادن جا جيڪي سَتَ بيت مليا آهن، تن مان ڪوبہ اهڙو بيت نہ آهي، جنهن جي قافيي ۾ ڏَڏَ پيل هجي. جئن:

1. جوڳي جاڳايوسِ، سُتو هوس ننڊَ ۾،
تهان پوءِ ٿيوسِ پِريان سَندي پيچري.

2. سَڄڻ مَنجهہ هَمَامر، مون ويني واءُ ٿيا،
هيڏان هوڏان هَتڙا، هِيئين جاڙَ وڏامِ.

”قاضي قادن جو ڪلام“ مان ڪن بيتن جا قافيا:

1. مَئن پانبي سونَ، هي جَرَ پوسَ جَرڪَئون،
وِيئن وَرائي ونَ، ڪَہ لڳي ڪارو ٿيو.
قافيا آهن: ’سونَ ۽ ’ونَ“.

در حقيقت ’سون‘ سان قافيو ’هون‘، ’اون‘ وغيره ٿي سگهن ٿا. ’سون‘ سان ’ون‘ جو قافيو ٺٺو ٺهي. جيڪڏهن ”قاضي قادن جو ڪلام“ ۾، قلمي نسخي واري پڙهتي – ديوناگري لپيءَ واري – بہ آندل هجي ها تہ صحيح تلفظ لاءِ، ويچار ڪري سگهجي ها. آءٌ سمجهان ٿو تہ اهو لفظ ’سون‘ نہ، پر ’سُوَن‘ آهي. جيتوڻيڪ معنيٰ ٻنهي جي ساڳي آهي، پر قافيي کان ’سُوَن‘، ’سونَ‘ کان اصح ٿيندو.

’سونُ‘، پراڪِرت ’سُوڻ‘ سنسڪرت ’سُوَرڻ‘ = سُ = چڱو + ورڻ = رنگ. سُهڻي رنگ وارو.

اڳين سگهڙ شاعرن بہ گهڻو ڪري ’سُونَ‘ ڪم آندو آهي. هڪ بيت پيش ڪجي ٿو:

سَوَن سَرسا سهڻي، سُت پاٽَر نَيڻِي نار،
سِهَہ ڳچي، ڪَٽ ڪيسري، اُرگ اَلِيهَرَ وار.

[سُوَن = ســون (Gold) . سـرسـا = سـرس، وڌيــڪ. سُت = پُٽ. پاٽَر = پَتَـر. ست پاٽـر = پتـر جو پُٽُ؛ سو تـيو ”سـرمـون“. نيـنـي = نيـڻ = اکـيـون. نار = عـورت. سِهـہ = ڪُونجَ. ڪَٽ = ڪَمـر، چيلهہ. ڪـيسـر = (ڪيهر) شينهن. ارگ = نانگ. اليهر = (تليهر) نانگ] .

شاعر چوي ٿو تہ، ”اها عورت، سون کان بہ سونهن ۾ سرس هئي. ڪيس اکين ۾ سرمون پيل هو. سندس ڳچي، ڪونج جيان ڏگهي ۽ ڪمر، شينهن جيان لڪدار هئي، ۽ وار، نانگ جيان ڪارا، ڊگها ۽ خوفناڪ“.

پهرين بيت جي ہي مصرع ۾، ”ون“ لفظ آهي، جو پڻ ’رنگ‘ جي معنيٰ ۾ آهي. وَن، سنسڪرت ’وَرڻ‘ = رنگ.

2. توڙي هوءِ نہ وسهون، مَڻن سَهسين ماڙوهين،
اکين ڪِينِ متاع، جتي هوئِن مان پريـن.

آءُ سمجهان ٿو تہ بيت جا قافيا آهن: وِسهون ۽ متاع. اهي قافيا ڏڏَ وارا آهن. ’وِسهون‘ بدران ’وِسا‘ يا ’ويسا‘ يا ’وِساهہ‘ هوندو، تڏهن تہ ’متاع‘ سان ميل کائيندو.

وسا، ويسا يا ويساهہ = ويساهہ، اعتبار.

3. جيئن ڦقڙ ماهَہ ۾، ايئن روزا عيد نماز،
اجا آهي ڪا ہي، الله دي حاج.

قافيا آهن: نماز ۽ حاج.

قلمي نسخي ۾ ’نماز‘ بدران ’نماج‘ هوندو، تڏهن تہ ’حاج‘ سان قافيو ملندو.

قاضي قادن جهڙو عالم، اهڙا قافيا ڪم آڻيندو؟ تنهنڪري گمان غالب آهي تہ اهي بيت قاضي قادن جا نہ آهن.

2. ساڳيءَ معنيٰ وارا لفظ، ٻن محاورن ۾.

توڙي هوءِ نہ وِسهُون، مَيْن سهسين ماڙوهين،
اکيون ڪِين متاع، جتي هوئن مان پرين.
ڪِين = ڪائِن.

سيچاٺو آتي سينهن، ڏووَئڙ وَسن جهنگ ۾،
سو ڪَڙ ڪاون ڪيئن، ماس جنهين ڪو لِکيو.
ڪاون = ڪائِن.

ساڳيو شاعر، هڪڙي هنڌ 'ڪِينِ' ۽ ٻئي هنڌ 'ڪاون' ڪم آڻي، سو بعيد از قياس آهي. اهو انهيءَ ڪري ٿيو آهي، جو ٻئي شاعر مختلف خطن جا آهن، جن پنهنجي تَرَ جي محاوري پٽاندر جدا جدا لفظ استعمال ڪيا آهن.

3. لفظن جا ساڳيا حرف، مختلف صورت سان.

الف – سَهباز باز ٿيو، پَنکِي نہ ماري،
اکِ ڪوڙي عرس ۾، لڏي مُناري.

['شهباز' بدران 'سهباز' ۽ 'عرش' بدران 'عرس' ڪم آيل آهي.]

ب – حقيقي مون سيڻ، وَسَن سَهر حقيق ۾،
ڳالهہ چون حقيقان، چون حقيقي ويڻ.

['شهر بدران 'سهر' ڪم آيل آهي.]

ج – روز محشر ڏينهڙي، سَتر سج تپن،
سَيوئي جَرُ پانئيان، جي مون پِرين مِلن.

['محشر' ۾ 'ش' صحيح (ڪم) آندل آهي.]

د- جن محبت مَنَ ۾، تي مَئِلي ئي سوپَن،
تَن ۾ ٻَليَئِہ مشعلان، سَہ سدا سپرين.

['مشعلان' ۾ 'ش' صحيح (ڪم) آندل آهي.]

جيڪڏهن شاعر ساڳيو هجي ها تہ اهڙن لفظن ۾، يا تہ 'س' قائم رکي ها، يا 'ش' قائم رکي ها. هِت ڪن بيتن ۾ 'ش' بدران 'س' ڪم آيل آهي تہ ڪن بيتن ۾ صحيح 'ش' ڪم آندل آهي، جنهن مان ڪليو اشارو ملي

ٿو تہ شاعر، مختلف خطن جا آهن. قاضي قادن هڪ جَيد عالم، سو ڪيئن 'شهباز' کي 'سهباز'، 'عرش' کي 'عرس' يا 'شهر' کي 'سهر' لکندو!

هينئر شري هيري ٺڪر جي ، ڪن لفظن جي معنائن تي، ويچار ڪجي ٿو:

1. نہ سو لاهُو، نہ سِرو، نہ اَر وار نہ پار،
مُوڙهو وَتِين، تن کي، سو من منجهہ نهار.

ٺڪر صاحب لکي ٿو:

اَر = ڇاتِي. وار = هيءَ پَرِ. پار = هُوءَ پَرِ.

(بيت جي) هن طرح معنيٰ لکي ٿو:

(برهم جو) نہ آهي لهوارو (ڇاڙي)، نہ ان کي سرو (مٿو) آهي ۽ نہ ڇاتي آهي. نہ ان کي هيءَ پَر يا هُوءَ پَر آهي. (تون) مُنهجي ڪري، ان کي ڳوليندو ٿو ڦرين. هن کي مَن ۾ جهاتي پائي ڏِس.

مٿئين بيت جا فقط ٻہ لفظ - اَر ۽ وار - غور طلب آهن.

سنڌ جي سدا ملوڪ سگهڙ شاعرن، پنهنجي ڪلام ۾، 'اَر' ڇاتيءَ جي معنيٰ ۾ برابر ڪم آندو آهي:

اَليهَر اَدِليا اَر تي، پَلَر تيو پَينَن.

[اليهر = نانگ. هت معنيٰ : ڪارا . ڏکيا ۽ خوفناڪ وار. اَدليا = ليٽيا، ڪِريا. اَر = ڇاتي، اُرهہ. پلر = هجوم. پينن = نانگن. پين = نانگ].

شاعر، عورت کي ڦَٽي ڏيندي ڏسي ٿو. جڏهن سموراوار، اڳيان ڇَڙَڪ ڇُڙي ۽ سنوارجي بيٺا، تڏهن ٿو شاعر چوي !

عورت جي ڇاتيءَ تي ڪارا، ڏکيا ۽ خوفناڪ وار ڪِري پيا ۽ ائين پيو نظر اچي، جو ڇٽڪ ڪارن نانگن جو هجوم لَڙڪي رهيو آهي.

انهيءَ 'اَر' لفظ مان، سنڌيءَ ۾ 'اَرَهَ' ٺهيو، جو اصل ۾ سنسڪرت اُرَس (ڇاتي) آهي؛ پر هت "اَر" ڇاتيءَ جي معنيٰ ۾ نہ آيو آهي. "اَر + وار" کي هڪ ئي لفظ 'اروار' سمجهڻ کپي.

سنڌ جو مشهور سَنت سامي چوي ٿو:

الف - ساري چڙهيو سِيرَ تي، اُروار پار پيئي.
ب- جنهن جو منهن محبوب ڏي، سي اروار نہ يار.

شاعرن جو سرتاج شاهه ڀٽائي چوي ٿو:

الف - "اورارا آهون ڪريان، پهچان شال پَرار".

(سر سهڻي)

"اورارا" = اورينءَ ڀَر ڪان. پرار = پرينءَ پر (درياهه جي).

"اروار"، "اورار" يا "اوروار" ٽيئي لفظ ساڳي معنيٰ - هيءَ ڀَرِ - رکن ٿا.

"اروار" سنسڪرت "آوار" آهي، جنهن جو ضد "پار" آهي. (1)

آوار پار = آوار هيءَ پر + پار = هُوءَ پَرِ (2). سنڌي لفظ 'آرپار' بہ اتان ئي نڪتو آهي.

2. روز محشر ڏينهڙي، سَتر سج تپن،

سَيوئي جَرَ پانئيان، جي مون پرين مڙن.

نڪر لکي ٿو:

جَرَ = جَلَ، پاڻي.

"قيامت ڏينهن سَتر سج تپن ٿا (حد درجي جي تابش ٿئي ٿي)، پر اُن ڏينهن جيڪڏهن منهنجو پرين مون کي ملي وڃي تہ مان جيڪر ائين محسوس ڪريان تہ ڄڻ چوڏاري پاڻي هئڻ جهڙي ٺنڍڪ لڳي پيئي آهي."

اها معنيٰ، شاعر جي حقيقي خيال جي ترجماني نٿي ڪري؛ ڇاڪاڻ تہ بيت ۾، 'سج' جو 'جَرَ' سان (ٺنڍڪ جي معنيٰ ۾) ڪو واسطو نظر نٿو اچي.

آءٌ سمجهان ٿو تہ قلمي نسخي ۾ "جهڙَ" آهي، جنهن کي "جَرَ" سمجهيو ويو آهي.

معنيٰ هيئن ٿيندي:

قيامت جي ڏينهن، جڏهن سخت گرمي ٿيندي، تڏهن جيڪڏهن منهنجو محبوب مون سان ملندو تہ منهنجي لاءِ (اها سج جي گرمي بہ) جهڙُ ٿي ويندو.

3. توڙي وڃن رُومَ، نانهہ نصيبان اڳرا،

ماني وَتَئين تومر، جي لِکيا ڇپَن ۾.

نڪر صاحب 'وتئين' جي معنيٰ لکي ٿو: ڀتڪي، ڦِري.

آءٌ سمجهان ٿو تہ 'وتئين' بدران 'وتي' آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: اُتي (متي، مٿان). سنڌي ۾ عام چوٽي آهي:

(1) سنڪشپت هندي شبد ساگر - صفحو 93 - ڪاشي ناگري پرچارني سڀا.

(2) پدم چندر ڪونش - صفحو 74 - پنڊت گنيش دت شاستري.

توڙي وجي رُوم، تہ بہ ڏوڏي اُتي ٿوم.

بهرحال 112 بيتن جو دورو مقرر ڪرڻ سولو ڪم نہ آهي: ڇاڪاڻ تہ بيتن ۾، شاعرن سڳورن جا نالائي نہ آهن. البت ڪن اهڃاڻن مان تاني واڻي چئي سگهبو تہ ڪهڙي دور سان تعلق رکن ٿا. 'قاضي قادن جو ڪلام' ۾ هڪ بيت آيل آهي، جنهن ۾ "ساگرو" واهہ جو ذڪر ڪيل آهي:

"جي مهراڻ مَيا ڪري، تہ ساگرو جهلي نہ سَٽَ".

اهو ساڳيو 'ساگريو'، "شاهہ ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام" ۾ پڻ آندل آهي. تنهنڪري اسان کي گهرجي تہ "ساگرو" واهہ جو پتو لهون تہ ڪهڙي دور جو آهي.

هڪ سگهڙ ڪان سنڌ جي واهن تي، هُنَرَ جو بيت مليو آهي، جنهن ۾ 'ساگرو' واهہ بہ آندل آهي:

مارک مون ڏٺي، شاهو، بِجر کي،
خيرو، محمد علي ڪندو، چام واهن تي،
اَوَت ڪرين ٿو سومرا،ڪلياڻ اُتي،
اي"امام بخش"اُتي،ساگروٺئينہ سومرا.

* [بيت 19]

ڪي ويجها ٿِي ڏور ڪي ڏوُر ٿي وَلها،
هوئِي جَرَ سالورِ، لَڌِي نہ ڪَنولانهِ ڪَرَ.

شري نُڪر معنيٰ لکي ٿو:

ڪي نزديڪ هوندي بہ، دور ٿين ٿا، ڪي دوري هوندي بہ پيارا ٿا لڳن. ڏيڏر پاڻيءَ (تلاءَ) ۾ رهندي بہ ڪڏهن ڪنولن جي سٽ نہ لڌي آهي.

ولها = پيارا (ولڀ).

نُڪر صاحب "ولها" جي معنيٰ "پيارا" ڪئي آهي، ۽ ڏنگين ۾ "ولها" جو سنسڪرت لفظ "وَلڀ" بہ لکيو اٿس.

مطلب اهو نڪتو تہ: ولها = پيارا. ولهو = پيارو.

* بيت 19 کان سنديلي صاحب جي مضمون قسط 2 شروع ٿئي ٿي، قسط 2 پڻ تہ ماهي مهراڻ 1- 1979ع ۾ ڇپي.

شاهه ڀٽائي به "ولها" ڪم آندو آهي:

1. وَٽِ سوريندي وَلَها ويو تيل ڀَري،
موت مسافرسپرين! چانگي تي چڙهي،
راتي لاءِ رڙي، ويئي وِهامِي راتڙي.
(مومل راڻو)

2. ڪِين تَران، ڪِين تار مون، ڪِين سگهان، ڪِين سگهُه،
آڏو ڏيج مَ لَڳُ، مون هيڪليءَ، وَلَها!
(سهڻي)

3. تان ڪا وائي وار، دلاسي جي داسڙا!
تون منهنجو وَلَهو، آءُ تو ۾ طمعدار،
ڍَڪي ڍِولَ گذار، لَڄَ منهنجي لوڪ ۾.
(ليلا- چنيسر)

4. مون تي وَهَرَ وَرِي، وارو ڏيندم وَلَهو،
توکي ساري سپرين! آءُ پَنديَسِ ماڳ مري.
(ليلا- چنيسر)

5. نه وارث، نه وَلَهو، نه سڱُ، نه سِياڪو،
تو پُڇاڻا سپرين، آيم اولاڪو،
پانڌيا! پارايو، ڏجانءِ ڍِاتِي ڍول کي.
(مومل - راڻو)

پهرين ٻن بيتن ۾، "وَلَها" جي پويان عجب جي نشاني (!) آهي، ۽ انهن بيتن ۾، محبوب کي بس غائبانه، مخاطب تي، چيل آهي يعني: اَي وَلَها (اي محبوبَ).

پوين ٽن بيتن ۾ "ولهو" جي پويان عجب جي نشاني ڏنل نه آهي. اهو انهيءَ ڪري، جو "ولهو" کي، مخاطب تي نٿو چئجي. يعني "اي ولهو"، چوڻ مطلق غلط ٿيندو. تنهنڪري 'ولهو' جي معنيٰ ٿيندي: پيارو، پِٽار، محبوب.

مٿين مختصر بحث مان معلوم ٿيو ته:

ولها = پيارا، محبوب، پِتارَ.

ولهو = پيارو، محبوبُ، پِتارُ.

شري نڪر بہ "ولها" جي معنيٰ "پيارا" (ولپ) ڪئي آهي؛ چاڪاڻ تہ شاهہ ڀٽائي، توڙي ڪانئس پوءِ جيڪي بہ شاعر ٿي گذريا آهن، تن "ولها" کي محبوب جي معنيٰ ۾ ڀئي استعمال ڪيو آهي.

هينئر سوال ٿيو تہ قاضي قادن جي بيت وارو "ولها" بہ، ساڳيو ئي شاهہ ڀٽائي جي بيتن وارو - ولها - آهي يا نہ؟ جيڪڏهن ٿورو وڌيڪ ويچار ڪبو تہ پنهي، قاضي قادن ۽ شاهہ ڀٽائي جي "ولها" جي 'حالت ندا' نہ ٿيندي.

ڪي ويجهائي ڏور، ڪي ڏور ئي وَلها.

اتي "ولها" جي معنيٰ، 'اي ولها'، نہ نڪرندي، چاڪاڻ تہ ڪنهن کي بہ مخاطب ٿي، چيل نہ آهي.

ائين برابر آهي تہ "ولها" جي معنيٰ، 'پيارا' وغيرہ آهي؛ چاڪاڻ تہ ڪنهن بہ سنڌي يا هندي لغت "ولها" جي، ٻي ڪا معنيٰ نہ لکي آهي. پر جيئن تہ هت اِها معنيٰ "پيارا" شاعر جي خيال سان ٺٺي نَهڪي، تنهنڪري غلط سمجهڻ کپي.

1. ڪي اوڏائي ڏور، ڪي ڏور بہ ولها.

- (قاضي قادن)

2. ڪي اوڏو اک ڪي، ڪي نظران ڏور.

- (خواجہ محمد زمان)

3. ڪي اوڏائي ڏور، ڪي ڏور بہ اوڏا سپرين.

- (شاهہ)

پوين ٻن ۾، 'اوڏو'، ۽ 'ڏور' ٻہ متضاد لفظ ڪم آندل آهن. آءٌ سمجهان ٿو پهرين (قاضي قادن واري) ۾ بہ 'ڏور' ۽ 'ولها'، ٻہ متضاد لفظ آهن.

اسان وٽ ڪي اهڙا بہ، سنڌي لفظ آهن، جن ۾ اصل لفظ کان، هڪ حرف (اکر) وڌيڪ ڪم اچي ٿو.

اصل لفظ	سنڌي لفظ	معنيٰ
مُلَ	مُلهَہ	قيمت، بها
مَلَ	مَلهہ	پهلوان، بهادر
وِلَ	وِلهَہ	ماڪ
سِلَ	سِلهَہ	مرض جو قسم (T.B)

ظاهر ٿيو تہ سنڌي لفظ ۾، اصل ڪان، هڪ حرف "هہ" پڇاڙيءَ ۾، وڌيڪ آيل آهي، تڏهن سنڌي لفظ جو صحيح تلفظ ٿيو.

اصل لفظ	سنڌي لفظ	معنيٰ
مالا	مالها	ڪنڊي (گلن جي)
مَلار	مَلهار	راڳڻيءَ جو نالو
مالي	مالهي	باغبان

مٿين سنڌي لفظن ۾، اصل لفظ ڪان، هڪ حرف "هہ" وڌيڪ آيل آهي. جيڪڏهن "هہ" کي ڪڍي ڇڏجي تہ باقي اصل لفظ وڃي بچندو.

انهيءَ اصول پٽاندر، هيري صاحب جي ڏنل لفظ "ولها" کي ڪسوٽيءَ تي آڻي، معنيٰ ڪجي ٿي:

"ولها" -- "هہ" ڪڍي ڇڏڻ بعد -"ولا" (1) ٿيو، جنهن جي معنيٰ ٿي. اوڏا ويجها نزديڪ.

[بيت 64]

عِلَت وَڃيئِيس نا، عادت ڪڏهن نہ جاءِ،
اٽَ ڪَٽڪَہِ ڇَڏِيَہِ، چُڻ جواسا کاءِ.

نڪر صاحب لکي ٿو:

عادت ڪڏهن بہ وڃڻ جي نہ آهي. اُٺ جي علت ويندي ئي ڪانہ. اُٺ ڪٽڪ کي ڇڏي، ڳولي ڳولي جواسا (هڪ سادو اناج) ئي پيو کائيندو.

جواسا = هڪ سادو اناج.

آءٌ سمجهان ٿو تہ نڪر صاحب، جَواسا کي جَوَ (Barcly) جهڙو (سادو اناج) سمجهي معنيٰ ڪئي آهي.

"جواس" يا "جواسا" ڳالهہ ساڳي آهي، پر ڊاڪٽر فالن لکي ٿو:

هندي - "جَوانسا"، سنسڪرت "يَواس"، هڪ سَرهي ڪنڊائين ٻوٽي جو قسم، جو اُٺن کي (چاري طور) ڏنو وڃي ٿو (2). اهو ٻوٽو، گرم موسم ۾ اُپري

(1) اردو ڪلاسيڪل هندي ڊڪشنري، صفحو 1199، جان ٽي پلٽس- آڪسفورڊ. ڇاپو ڇهون، سال 1960ع.
(2) هندستاني انگلش ڊڪشنري، صفحو 486، ڊاڪٽر فالن، سال 1879ع.

ٿو، ۽ ميٺهن جي مند ۾ سڙي ويجي ٿو. (1) ان ٻُوٽي کي ڳاڙها گلڙا بہ ٿيندا آهن (2).

ٻهر حال هي واضح ٿيو تہ "جواسا"، هڪ ڪنڊائين ٻوٽي جو قسم آهي، ۽ نہ سادي اناج جو.

[بيت 89]

سُتو هُتو جاڳ، راتڙي سَبڻ وِهاڻيان،
مَٿَئِن ٿِيوءِ ڀاڳ، پِرين وِسارڻ مَ ڪَرِ.

ٽڪر صاحب لکي ٿو:

سمهيو پيو آهين تہ جاڳ، رات سڄي پوري ٿي ويئي آهي. (جاڳڻ سان ئي) تنهنجو ڀاڳ مٿي ٿيڻ وارو آهي. تون ايشور کي وسارڻ جي نہ ڪر.

مولف "هُتو" جي معنيٰ نہ ڏني آهي.

بنده جي خيال ۾ "هِتو" ٿيڻ کپي. اسان وٽ "هہ" ۽ "ا" (الف) بہ، ڪن حالتن ۾، ڀاڱ ۾، مٽبا آهن.

مٽيل لفظ	اصل لفظ	معنيٰ
هئبار	اَنبار	ڍڳ

'هِتو'، اصل "اِتو" آهي، جو هنديءَ ۾ "اِتا" ۽ سنسڪرت ۾ "اِتثِ" آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: هاڻي، هينئر.

معنيٰ ٿيندي: تون گهڻو سمهيو آهين. هينئر اٿ؛ ڇاڪاڻ تہ رات گذرڻ تي آهي.

[بيت 105]

ڪُوسي ڪُو پِلَ نيپَجيءَ، تاري بَن دا هي،
عَقل غيب اَلله دا، الله اَيَ آهي.

ٽڪر صاحب لکي ٿو:

پِلَ ۾ ڇا مان ڇا ٿيو وڃي. تاري سڄي جهنگل کي جلايو ڇڏي، خدا جو عقل (Rationale) هڪ اسرار آهي (جنهن کي ڪو سمجهي نہ ٿو سگهي). الله ائين ئي آهي.

(1) گجراتي انگلش ڊڪشنري، صفحو 490، بيلسار احمد آباد، سال 1904ع.

(2) پائٺا - سدا - مَهنرو، جلد پيو صفحو 439، پنڊت هرگووينداس ڪلڪتو، سال 1924ع.

ڪُو = ڇا. نيپجيءَ = آسري، پيدا ٿئي. بنْ = جهنگل، ٻيلا.
داهي = جلائي، آگ لڳائي. غيب = پُر اسرار، راز ڀريو.
بيت هيئن بيھڻ کپي:

ڪوسي ڪو پَل نِپجي، تاري بَندا هَي،
عقل غيب الله دا، الله اِي آهي.

"ڪوسي"، هندي "ڪوسا". پراڪرت، "ڪوسُو". سنسڪرت، "ڪوشَڪ".
ڪوسي = ڪوسين = ڦَرَيُون (ڇِٽن، مترن وغيره جون). ڪوسا = ڦَري.
ڪو پل، هندي "ڪونپل". سنسڪرت، ڪُتمَل = گونچ، اَنگور.
تاري = تالِي. هندي "تالَ". سنسڪرت آتال = اَنَ جو ڍير.
بندا هي = بنداهي= بنجي ٿو، ٿهي ٿو.
معنيٰ ٿيندي: گونچن مان ڦريُون پيدا ٿين ٿيون ۽ وري (جڏهن ڦريون پچن ٿيون، تڏهن انهن مان) اَن جو ڍير ٿئي ٿو.

[بيت 110]

سِيچاڻان اَتي سِينَهن، ڏووَئِن وَسَنِ جهَنگَ ۾،
سو ڪَڙُ ڪاون ڪِيئَن، ماسُ جنهِين ڪو لِکيو.

ٺڪر صاحب لکي ٿو:
باز (ترمتي، هڪ شڪاري پکي) ۽ شينهن - ٻئي جهنگ ۾ رهن ٿا. جن جي قسمت ۾ ماس لکيل آهي، (سي ماس ئي کي کائيندا) اُهي ڪَڙُ ڪيئن کائيندا.

سيچاڻو = هڪڙو شڪاري پکي، مادي ترمچي، باز. ڪَڙُ = چانيي، سرهئن وغيره مان تيل ڪڍڻ بعد بچيل ڦوڳ، جو جانور کائيندا آهن.
ٺڪر صاحب جي، فقط هڪ لفظ "ڪڙ" تي اعتراض آهي.
اهو بلاشبہ تسليم شده آهي تہ سيچاڻي ۽ شينهن جو کاڌو ئي ماس (گوشت) آهي. شينهن لاءِ، عام چوڻي آهي:

مَرسان مَرسان ڍَبِ نہ چَرسان.

مقامي محاوري کي وڏي طاقت آهي، جنهنکري شاعر ۽ ليکڪ، ڪڏهن بہ اُن جي اُبتڙ نہ ويندا. جيڪڏهن ويندا، تہ اهو مقامي محاوري سان هَٽ ڇُراند آهي، جا ٻوليءَ جي فصاحت، توڙي زينت کي بگاڙيو ڇڏي.

"ڪَڙُ" تہ برابر ڪن جانورن جو پسنديده ڪاج آهي، پر شينهن کي ساڳي (مال واري) "ڪَڙُ" ڪارائڻ، مقامي محاوري جي بنهہ برعڪس آهي. آءٌ سمجهان ٿو تہ شاعر، ايڏو بي خبر ۽ ڪمزور خيال نہ آهي، جو گوشت خور جانور (شينهن) کي "ڪَڙُ" ڪارائي!

1. مَرگ رِچ ڪا لَنڪ هَي، آمبا رِپَ ڪا وين.

مرگ = مِرگهہ، هرڻ. رپ = هرڻ جو دشمن، سو ٿيو "شينهن". لنڪ = ڪمر، چيلهہ. آمبا = اَنب. رپ = دشمن. آمبا رپ = انب جو دشمن، سو ٿيو "ڪوئل پکي". وين = آواز.

شاعر چوي ٿو تہ "محبوب جي ڪمر، شينهن جهڙي (لڪدار)، ۽ آواز، ڪوئل جهڙو آهي". شينهن، گوشت خور جانور آهي، تڏهن تہ ڪيس، شاعر، 'هرڻ جو دشمن' سڏيو آهي!

2. سيچاٿو آتي سالدِرو، پيڻ نہ چکي بو.

سالدِرو = شينهن. پيڻ = گاهہ. بو = بوءِ.

شڪارپور جي مها ڪوي سامي، 'سالدِرو' بدران 'ساردول' ڪم آندو آهي، جو دراصل سنسڪرت لفظ 'شاردُول' آهي.

سيچاٿو ۽ شينهن، گاهہ جي بوءِ بہ نٿا چکن (چاڪاڻ تہ گوشت خور آهن).

هِت بہ شاعر، مقامي محاوري موجب، ساڳيو "ڏَبِ" (گاهہ) وارو خيال آندو آهي. تنهنڪري "ڪَڙُ" معنيٰ گاهہ ٿيندي (1). هيمچندر بہ ائين ئي لکي ٿو (2). آخوند پيارو، گاهن جا قَسم ٻڌائي ٿو:

ڪِهَہ، ڪَڙُ، مانڌاٿو، مَڪٿي، اِڪَڙَ آڪيچار،
پَـتَر، پُرت، بَڪڙو، پَنگڙو بي شمار.

[بيت 10]

پهريون ئي پريانمِ جا، مون سان ئي سُوَڙان.
هِنيَڙو هيج پَنڌ ڪري، لڳو ڪَهَہ ڪيٺانِ.

(1) هندي شبد ساگو: جلد ٻيو: صفحو 685، ڪاشي ناگري پرچاٽي سڀا.
(2) ديسي نام مالا: صفحو 28، بامبي سنسڪرت سيريز نمبر 17، سال 1938ع.

نُڪر صاحب لکي ٿو:

منهنجي پِرينءَ شروع ڪان وٺي، مون سان ڀال ڀَئي ڀلايا آهن. منهنجو هِنيڙو، هُن لاءِ، تڪليف ڀريا پنڌ بہ خوشيءَ سان ٿو ڪري.

ڀهريون = ڀهرين ڪان، شروع ڪان. ڀريانم = منهنجي پرينءَ (جا).

سوڙان = سُنا وڙ، مهربانيون. هيج = خوشي، چوچ. ڪهہ = تڪليف وارا پنڌ ڪيڻان = هُن لاءِ.

فقط "ڪَهَہ" ڏيان ڇڪائي ٿو. اهو ساڳيو لفظ "ڪَهَہ"، بيت نمبر 94 ۾ بہ آهي.

مٺن ڀانيي سونَ، هيِ جَرَ ڀوسُ جُرِڪٺون،
وِين وَرائي وَنَ، ڪَهَہ لڳي ڪارو ٿيو.

نُڪر صاحب "ڪهہ" جي معنيٰ ڪانہ ڏني آهي، بيت جي تشريح مان ائين سمجهجي پيو تہ "ڪَهَہ" معنيٰ "مِٽِي" آهي.

لفظ ساڳيو، ليڪن معنائون مختلف! شاهہ ڀِٽائي "ڪَهَہ" ڪم آندو آهي.

1. ڪَرڙا ڏونگر "ڪَهَہ" گهڻي، جِت واٽن تي واري.

(شاهہ)

اِتي 'ڪَهَہ' مونث آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: ڪاهَہ، پنڌ.

نُڪر صاحب "ڪَهَہ" واري معنيٰ اختيار ڪئي آهي، ليڪن 'قاضي قادن جو ڪلام' ۾ "ڪَهَہ" مذڪر آهي. تنهن ڪانسواءِ "ڪَهَہ لڳڻ" محاورو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: "اثر پوڻ".

ڪَهَہ لڳو، ڪَهو ٿيو، سُتَڙ ٿيو سولو،
ڀِڳَسِ ڀؤ ڀولو، راز ڏنائين راز ۾.

(آخوند ڀيارو)

معنيٰ: (هُن تي) اثر ٿيو (۽) سِڌو (راهہِ راست) ٿيو (۽) سولائيءَ سان منزلِ مقصود (ستڙ ٿيو) تي پهتو.

قاضي قادن جي بيت جي پوئين سٽ جي معنيٰ:

پرين جي صحبت جو ايڏو تہ اثر ٿيو، جو سندم دل، خوشيءَ سان، ان طرف پنڌ پيئي ڪري.

[بيت 28]

ڪُنجي ڏيئِي جهَليو، جِنهِين رُوحَ رساوَ،
تِنهِين سندي ٿُلهڙِي، سُونهاري سِپاوَ.

لُڪر صاحب لکي ٿو:

جن (ستگرن) منهنجي آتما جي رساوَ (پهچ) کي ڪُنجي ڏيئي، ضابطي هيٺ رکيو، تن جي رهبريءَ هيٺ هلندي، منهنجو سپاءُ سونهارو بڻيو.

ڪُنجي = چابي. روح = آتما. رساو = پهچ. ٿلهڙي = نقش قدمي ڪندي، رهبري هيٺ هلندي. سونهاري = وڻندڙ، سني. سپاو = فطرت.

لُڪر صاحب نهايت نيڪ ڪري لکيو آهي، پر هڪ لفظ "ٿُلهڙو" جوڳو ڌيان ڇڪائي ٿو. شري لُڪر، "ٿُلهڙي" (ٿ کي پيشِ) جي معنيٰ "نقش قدمي ڪندي، رهبريءَ هيٺ هلندي" ڪئي آهي. اها معنيٰ تڏهن قبول ڪجي، جڏهن اهو لفظ "تَلِهَڙُو" (1) هجي.

بيت ۾ آيل "ٿُلهڙو" (ٿ کي پيش) درست آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: "ٿرهو".

هَرِ ڏَنَ ٿُلها، هَرِ ڏَنَ پيڙي، هَرِ تارِ پراٿا.
(گوروائي)

اِتي "ٿُلها" معنيٰ "ترهو" آهي.

معنيٰ: (هن ڀَو ساگر مان) ترڻ لاءِ، ترهوءِ پيڙي، سو بہ هَري نام ئي آهي.

هُونءَ بہ اسان وٽ "ل" ۽ "ر" پاڻ ۾ مٽبا آهن:

ڪالو	ڪارو
ٻال	ٻار
وال	وار
جل	جر ----- پاڻي

انهيءَ اصول پٽاندڙ "ٿُلهو" ٿيندو "ٿرهو".

هينئر باقي سوال رهيو تہ "ٿلها" سان "ٿلهڙو" ڪيئن ٿيو.

---

(1) اردو ڪلاسيڪل هندي ڊڪشنري، صفحو 325، جان . ٽي . پلٽس، آڪسفورڊ، ڇاپو پهون، سال 1960ع.

ٻوهٽڙا هرِ چرڻ، مَنَ چڙَ لنگهيئي.
(گوروانٽي)

معنيٰ: اي مَنَ! هريءَ جي چرنن روپي جهاز - ٻيڙي تي چڙهه تہ سنسار ساگر مان لنگهي پار پوين.

'ٻوهٽ' مان "ٻوهٽڙا" ٿيو آهي. اهڙي نموني "تلها" مان "تلهڙا" ٿيو آهي، جا شاعرانہ سهڻي گهڙت آهي.

نڪر صاحب "سونهاري سياوَ" جي معنيٰ "سياءُ سونهارو" ڪئي آهي. بلڪل درست، پر جيڪڏهن معنيٰ هيئن بيهارجي تہ بہ مقصد ڪان پري نہ ٿيندي.

سونهارو = سُونهين وارو، سُونهون، واقفڪار.

معنيٰ بيهندي: انهن (مرشدن) جي ٽرهي (مدد) سان منهنجو سياءُ (ان رستي جو) سُونهون (واقفڪار) ٿي ويو.

مطلب تہ جڏهن مرشدن مَهر ڪئي، تڏهن رستي جو سُونهون بڻائي ڇڏيائون. ڏسو (بيت (86).

[بيت 40]

تون تون تَدِ ڪَريهہ، لَڳنداءِ ڪَرَ ڦندَ جيئن،
سائين سنڀاريهہ، جنِ يَهَہ روحَ سِرجِيا.

نڪر صاحب لکي ٿو:

جڏهن توکي اِها خبر پئي تہ ڦندي ۾ ڦاٿو آهين، تڏهن چَئِہ تہ (خدا) "تون" آهين "تون" آهين. (پوءِ) اُن سائينءَ جي ياد آيَہ، جنهن هي روح اُپايا آهن.

تد = تڏهن. ڪر = سُڌ، خبر. ڦند = ڦندو، ڦاسي.
يهہ = هيءُ. روح = آتمائون. سرجيا = پيدا ڪيا.

مٿين بيت ۾ "ڪَرَ" توجهہ طلب آهي.

1- ڪَرُ ڪنيو، ڪَرَ لهي، ڪَرَ سان ڏئي سَجَ.
(آخوند پيارو)

ڪر = ڳاٽ، ڳچي. ڪر = خبر. ڪر = هَٿ. سج = اشارو.

(سسئي) اوچو ڳاٽ ڪيو، هٿ سان اشارا (ماڻهن کي) ڏيئي، (پنهل جي پنڌ پيچري جي) خبر پئي پڇي.

2- ڪَنگو ڪَر ڪُونجَرَ جو، هِن قمر ڪون قرارا.

(ڪنيار)

ڪنگو = لَئي ونَ جو ڳاڙهو ٻُورَ. ڪر = ڳاٽ، ڳچي.

ڪونجر = ڪونج. پکي جنهن جي ڳچي ڊگهي ٿيندي آهي.

معنيٰ: ڳاڙهي (رنگ ورني) ڳچي، هن لاڏلي ڪونج (محبوب) جي، سا تہ چنڊ جي روشنائيءَ کان بہ وڌيڪ نروار (رونقدار) ڏسجي ٿي.

3- جڏهن ڪُونجن ڪنيو ڪَرُ، تڏهن جِيجَل موٽِي جاءِ تي.

(جلال پٽو)

ڪَرُ = ڳچي.

بهر حال ”ڪَرَ“ جون ڪيتريون ئي معنائون ٿين ٿيون، پر بيت ۾ ”ڪَرَ“ جي معنيٰ ”ڳچي“ ٿيندي.

ڪَرَ ڦند = ڳچيءَ ۾ ڦندو.

معنيٰ ٿيندي: تون ڏٽيءَ کي تڏهن ياد ڪندين، جڏهن ڳچيءَ ۾ ڦندو پوندءِ. پوءِ اُن سائين (الله تعاليٰ) کي ياد ڪندين، جنهن هي روح خلقيا آهن.

[بيت 41]

سُورَ جِنهُون کي هوءِ، ليهان تنهين اُيرَنِ،
ڪاٽي ڪوءِ ڏنوءِ، دانهان ڪندو سُورَ بنِ.

شري ٺڪر لکي ٿو:

جن کي سُور هوندو، تن کي ئي ايذاءُ ايندو. ڪتي ڪو بنا سور جي دانهون ڪندو ڏٺو اٿئي.

ليهان = تڪليف، ايذاءُ

بيت 44 ۾ بہ ”ليهان“ آيل آهي اتي بہ ليهان جي معنيٰ ”تڪليفون، ايذاءُ“ ڪيل آهي.

ليهان لَڪَ ڪيامر، پَسَڻَ کي پاٽان پرين،
سوجهي سيڻ لڏامر، مَن مَنجهين ئي سپرين.

ٺڪر صاحب معنيٰ بلڪل ٺيڪ ڪري بيهاري آهي، پر هڪ لفظ ”ليهان“ جي معنيٰ تي اختلاف آهي.

اسان کي خبر آهي تہ "ل" ۽ "ر" پاڻ ۾ مٽبا آهن. ڏسو هن مضمون جو بيت نمبر 28. 'ليهان' آهي "ريهان".

ريهان = ڏانهان، ڏانهون، ڪُوڪُون، رڙيون.

پَنڌُ نہ پَنڌَنِ جيترو، ڪيئن سُجندي ڪيهَ،
جيڪر ڪريان ريهَہ، پرَ چُندا مُنڌَ چَري ٿي.
(شاهہ)

ريهہ = رڙ، ڏانهن.

"ريهہ" سنسڪرت "ريشا"، جنهن جو ڌاتُو يا بنياد آهي؛ ريش = رڙ ڪرڻ (1).

تنهنڪري "ليهان" معنيٰ "ايذاءُ"، "تڪليفون" نہ، پر "ڏانهون"، "رڙيون" ٿيڻ کپي.

[بيت 42]

ڪاڳد ڪالي اکرين، مون سان مون سيٽين،
گهوري ڪٽي وڃائيان، وي مندي نيٽين.

ٺڪر صاحب لکي ٿو:

• جهڙو ڪاغذ ۽ ڪارن اکرن جو پاڻ ۾ لاڳاپو آهي (جو هڪ ٻئي سان جُڙيا پيا آهن) اهو ئي لاڳاپو منهنجو پرينءَ سان آهي. هي منهنجا بُرا نيڻ (جي پرينءَ کي نٿا ڏسن) پرينءَ تان گهوري ڪري ڦٽا ڪريان.

ڪاڳد = ڪاغذ، پنو. ڪالي = ڪارا. سيٽين = سجڻ. مندي = بُرا، خراب، ڇڏا.

ٺڪر صاحب جي تشريح ۾ هڪ لفظ "مندي" جي معنيٰ تي اعتراض آهي. اسان جي شاعرن "مَندو"، "بُرو" جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو آهي.

بُرو هو پنيور، جو آرياڻيءَ اُجاريو.
(شاهہ)

قاضي قادن جي بيت ۾ "مَندو" لفظ، "بُري" جي معنيٰ ۾ ڪم آندل

---

(1) سنسڪرت ڌاتو رٽ مڃجوشا - صفحو 284 - رامجي گهونڊ جي ڪانولڪر- ڪوئٽا- سال 1933ع.

نہ آهي. شاعر، محبوب جي پسَڻ لاءِ، ”مندا نيڻ“ (خراب اکيون) ڪيئن استعمال ڪندو؛ ياد رکڻ گهرجي تہ ”مندن نيڻن“ وارو، ڪڏهن بہ محبوب جو ديدار ڪري نہ سگهندو. ”بُري“ (مندي) ۾ تہ هميشہ ”بُرائي“ (مندائي) واري معنيٰ سمايل هوندي آهي. سچاڻ شاعر، تَرَ جي محاوري ڪان، پوريءَ پَرِ واقف هوندا آهن؛ تنهنڪري جيڪي بہ الفاظ يا محاورا ڪم آڻيندا آهن، تن ۾، معنيٰ جي خيال ڪان، تِرَ جو تفاوت بہ نظر نہ ايندو آهي. جيڪڏهن ايندو تہ اها اسان جي سمجهہ جي غلطي آهي.

1. چڱو لکيو جن، مَندِي سي نہ پَسَن،
توڙي رِڻَ رَهَن، تہ بہ ڪنڀون ڪائنِ ڪيرَ سان.

2. مندي ڏيرن مَن ۾، ڪليو ڪيڪاريان.
(شاهہ)

3. چڱي ڪان چڱائي، مندي ڪان مندائي.

مٿين مثالن ۾ ”مندو“ معنيٰ ”بُرو“ آهي.

قاضي قادن جي بيت ۾ بہ ”مندو“ لفظ آيل آهي، پر اهو ”برو“ جي معنيٰ ۾ نہ آيل آهي. مندا = نياڳا، اَشُبُ. (1)

معنيٰ ٽيندي: جيئن ڪاغذ تي ڪارا اکر چٽا (ظاهر) ڏسڻ ۾ اچن ٿا، تيئن محبوب بہ منهنجي اڳيان (چٽو) آهي، پر اهي نياڳا نيڻ گهوريا، جي محبوب کي ڏسي نٿا سگهن.

[بيت 43]

ڪاڳدَ ڪالي اکرين، مَئُن واچيندا، اِڻِ وَدو،
سڄڻ اَڇي اکرين، مَئُن لوڙِيندو لدو.

ٺکر صاحب لکي ٿو:

جيئن ڪاغذ تي لکيل ڪارا اکر مان پڙهي سگهان ٿو، ان طرح سڄڻ اڇن اکرن وانگر آهي، جنهن کي مون ڳولهيندي حاصل ڪيو آهي.

واچيندا = پڙهندي. اِڻ = اِن. وَدو = طرح، طريقي سان.

لوڙيندو = ڳوليندي، طلبيندي، تلاهيندي.

(1) گرنٿاولي، صفحو 170، ملڪ محمد جائسي، ڪاشي ناگري پرچاڻي سڀا.

ڪجهہ معنيٰ تي ۽ خاص طرح "اِڻ" ۽ "وَڏو" تي اعتراض آهي.

ڪر صاحب "وَڏو" معنيٰ "طرح"، "طريقي سان" ڪئي آهي، پر اهو لفظ "وِڏ" (و ڪي زير) آهي (1).

ڪر صاحب "اِڻ" ۽ "وَڏو" ٻہ لفظ، جدا جدا ڏيکاريا آهن. درحقيقت اهو هڪ ئي لفظ "اَڻوَڏو" آهي، جو سنسڪرت لفظ "اَڻوڏِ" آهي (2).

"اَڻوَڏو" جو اشتقاق هن طرح ٿيندو:

اڻ + وَڏو.

اڻ = اَنَ = نہ.

مثلاً: انيڪ = اَنَ = نہ + ايڪ = هڪ. هڪ نہ (پر گهڻا).

"وَڏو" سنسڪرت لفظ "وَڏ" آهي، جنهن جي معنيٰ آهي "حد".

تنهنڪري "اڻوڏو" جي معنيٰ ٿيندي: بي انت، بي حد.

معنيٰ ٿيندي: ڪارن اکرن وارو ڪاغذ، جڏهن مون پڙهيو، تڏهن ڳالهہ بي انت نظر آئي يعني ڪا ڳالهہ سمجهہ ۾ نہ آئي. مطلب تہ محبوب مون نہ ڏٺو (لڌو). اهو انهيءَ ڪري، جو اکرن جي مطالعي تائين پاڻ کي محدود رکيم.

اکران دي وِچ جوئِي اَڙيا،
عشق دي چاڙهي مُول نہ چڙهيا.
(بيدل)

سڄڻ اَڇي اکرين، مٺن لوڙيندو لڌو.

ڪر صاحب "سڄڻ اڇي اکرين" جي معنيٰ ڪري ٿو: سڄڻ اڇن اکرن وانگر آهي. آءٌ سمجهان ٿو تہ ڪمزور تشبيهہ آهي.

جيها اَڇا چَنڊَ، تيها اَڇا مان پرين.
(شاهہ)

منهنجي خيال ۾ ائين ٿو اچي تہ محبوب، صاف اکرن وانگر (چٽو ئي چٽو) آهي.

معنيٰ ٿيندي: (جڏهن ظاهري اکرن کي ڇڏي) اندر ۾ ڳولها ڦولها ڪيم، تڏهن چٽو ئي چٽو (صاف - اڇن اکرن وانگر) اندر ۾ ڳولي لڌم.

(1) رام ڳلا شبد ڪوش، صفحو 296، رام ڳلا، ڪلياڻ، سنبت 1967ع.
(2) سنسڪرت - انگلش ڊڪشنري، صفحو 26، مونيو وليمس، آڪسفورڊ 1974ع.

[بيت 82]

جي تُل ٿُنو ٿُلهڙي، سايَرَ منجهه ٿِيانهه،
ڪَرِ ٻانهان پاٿيچيان، مَ ڪَرِ سڏَ ٻِيانهه.

شري ٺڪر لکي ٿو:

جيڪڏهن ٻيڙيءَ جا پال ٿُني پيا آهن ۽ سمنڊ ۾ وڃي پيو آهين تہ پنهنجي ٻانهن کي پاٽيءَ ۾ هلاءِ؛ ٻين کي (مدد لاءِ) سڏ نہ ڪر.

تل = مستول. ٿنو = ٿُنو. ٿلهڙي = سُڪان.

ساير = سمنڊ، ساڳر. ٻيانهه = ٻين کي.

"تُلَ" نہ، پر "تَرُ" آهي. اهڙي نموني "ٿُنو" نہ، پر "ٿُنُون" آهي.

بيت هن ريت بيهڻ کپي.

جي تَلَ ٿَنُون ٿُلهڙي، سايَرَ منجهه ٿِيانِهه،
ڪَرِ ٻانهان پاٿيچيان، مَ ڪَرِ سڏَ ٻيانِهه.

تَلَ = تَرُ، تَرو (ٻيڙيءَ جو).

ٿنون = ٿُنَ، ٿنگَ، سوراخ.

ٿلهڙي = ٻيڙي ۾.

معنيٰ ٿيندي: جيڪڏهن ٻيڙيءَ ۾ سوراخ پئجي ويا اٿيئي، ۽ وڃي سمنڊ ۾ پيو آهين. نہ پنهنجي ٻاهن کي پاٽيءَ ۾ هلاءِ ٻين کي مدد لاءِ سڏ نہ ڪر.

تَري ٿُنَ پِياس، پاسَنِئُون پاٽي وَهي،
ڳُوهو جهَرجهَنو ٿيو، لاچو سڀ لَڙياسِ،
جيلاه سَدَرُ سُڪاٽياسِ، وَهي تي وَهَ ساههون.
(شاهه)

[بيت 86]

جَنَگيئُون جوکِيئُون جَتِ، ٻوهِتَ ٻاتاڙا ٿِيَنِ،
مِهَر ٿُهنجي تَتِ، مُڪريان ٻيي پار ٻَوَنِ.

ٺڪر صاحب لکي ٿو:

جتي وڏيون ٻيڙيون خطرو محسوس ڪن ٿيون، ۽ جتي ٻوهتن (ٻيڙين) جي حالت خراب ٿيو وڃي. (اي ڌڻي!) اهڙي هنڌ تي تنهنجي ديا ٿيڻ سان

نديون ٻيڙيون پار پُڄيو وڃن.

جنگيون = وڏيون، شاهي.   جوڪِيئون = جوکي ۾ پون، خطري هيٺ اچن.

ٻوهٿ = ٻيڙيون.   ڀاتاڙا = پريشان حال خراب حالت ۾.

ٽڪر صاحب معنيٰ نهايت سهڻي ڪري لکي آهي. اسان کي فقط هڪ لفظ "ٻوهٿ" جي معنيٰ تي اعتراض آهي.

'ٻوهٿ' جي عام طرح "ٻيڙي" معنيٰ ڪئي ويندي آهي، پر لغوي خيال کان غلط آهي.

ٻوهٿ - هندي "ٻوهِٿ".   سنسڪرت - ٻوهِٿ = جهاز، غُراب.

انگلش - سنسڪرت ڊڪشنريون ۾ ائين لکن ٿيون.

غوراب، جهاز - بوهتٿ = Ship (1).

معنيٰ ٿيندي: جتي جُنگ ٻيڙيون ۽ جهاز (غوراب) خطري ۾ اچي، پريشان حال ٿين ٿا.

[بيت 92]

سَجَڻَ دَرِ جَڻَ دَءِ کَهي، چِتِ نہ ڪيجيءَ ٻَنگَ،

لوئي ٿِيئيءَ پارچي، لاڪَ نہ ڇڏي رَنگَ.

ٽڪر صاحب لکي ٿو:

دوست دشمن (چڱي مَني ماڻهوءَ) جي چوڻ تي پنهنجي چت کي خراب نہ ڪرڻ گهرجي. لوئي ڀلي ليڙون ٿي وڃي، پر لاک (جنهن سان اها رڱيل ٿئي ٿي) پنهنجو رنگ ڪونہ ڇڏيندي.

درجڻ = خراب ماڻهو، دشمن چيٽا ٻور.   کهي = چوي. چت= اندر، من، دل.

ٻنگ = ٻيڃ، ٽوڙڻ (ڊانواںڊول ڪرڻ).   لوئي = چُني. پارچي = ليڙون ليڙون، چيٿڙا.

شري ٽڪر، معنيٰ نهايت وضاحت سان ڪئي آهي، پر هڪ لفظ "دَءِ" جي معنيٰ نہ آندي اٿس.

آءٌ سمجهان ٿو تہ اهو لفظ "دَءِ" (د کي زبر) نہ، پر "دُءِ" (د کي پيش آهي. دُءِ، اصل لفظ سنسڪرت "دوِ" آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: "ٻہ" تنهنڪري "دُءِ" جي معنيٰ ٿيندي: "ٻئي".

ڪبير شيوا ڪون دُءِ ڀَلي، ايڪ سَنت، اِڪ رام.

(ڪبير ٻِڪت)

(1) انگلش -سنسڪرت ڊڪشنري، صفحو 737، مونير وليمس - لندن 1851ع

ڪبير ڀڳت چوي ٿو تہ: شيوا (خدمت) ڪرڻ جا ٻئي لائق آهن؛ هڪ سنت (بزرگ - مهاپرش) ۽ ٻيو رام.

هَلت چَلت دُءِ ليهہ سوار:

(گورواڻي)

معنيٰ: هلت ۽ چلت ٻئي سڌاري وٺ.

قاضي قادن جي بيت جي معنيٰ ٿيندي: دوست توڙي دشمن، ٻئي جيڪي چون (تن جي چوڻ تي لڳي) مَنَ کي خراب ڪرڻ نہ کپي.

[بيت 94]

مَٺن ٻانبي سونُ، هي جَرَ پوسَ جَرِڪَٿون،
وِيِنِ وَرائي وَنُ، کَهہَ لڳي ڪارو ٿئي.

ٺکر صاحب لکي ٿو:

مون هن چمڪندڙ پاڻيءَ کي، سونُ ڪري سمجهو. (هت لائڻ سان) اُهو مون کي ورائي ويو ۽ مٿي لڳي، ڪارو ڪري ڇڏيائين.

مٺن = مون. ٻانبي = سمجهو. جر = پاڻي. جرڪٿون = چمڪندڙ.

ٺڪر صاحب جي معنيٰ واقعي ٺيڪ آهي، پر هڪ لفظ "پوس" جي معني ڪانہ لکي اٿس. اهو "پُوس" لفظ آهي.

اهو لفظ 'پوس' اصل ۾ "پُسا" آهي، ۽ سنسڪرت "پُوشن"، جنهن جي معنيٰ آهي: "سج" (1).

جر پوس جرڪٿون = سج تي چمڪڻ وارو پاڻي.

معنيٰ ٿيندي: هي پاڻي، جيڪو سج (جي ڪرڻن) سببان چمڪي پيو، تنهن کي (غفلت ڪان) سونُ ڪري سمجهيم.

"ڪهہ" لاءِ ڏسو هن مضمون جو بيت نمبر 10

[بيت 15]

وَڃِي آيو ڪيرُ، ڪَنهِن ڏِنو مُهَہ لاهُوتيَن،
اَڃِي ڪندو ڪيرُ، ڳالهيُون رَب پِرتيان.

ٺڪر صاحب لکي ٿو:

(1) هندي شبد ساگر، جلد چوٿون، صفحو 2378، ناگيري پرچارڻي سڀا ڪاشي.

رب جي پار ڏي وڃي، ڪير واپس آيو آهي؟ لاهوتين (ڪامل درويشن) جو مُنهن ڪنهن ڏٺو آهي؟ رَبَ جي پار وڃي، ڪو اُتان جون ڳالهيون ٻڌائيندو اچي ٿو؟

لاهوتي = پهتل شخص، ڪامل درويش. رب = خدا، ڀڳوان. پرتيان = طرف جون، پار جون.

شري ٿڪر، بيت جي معنيٰ بلڪل ٺيڪ بيهاري آهي، پر هڪ لفظ "پرتيان"، لغوي خيال کان جوڳو ڌيان ڇڪائي ٿو. اهو ساڳيو لفظ "پرتيان"، هڪ ٻئي بيت

[15] ۾ به آيل آهي، جنهن جي معنيٰ ساڳي لکيل آهي:

هَنَ سَرَ سَندا هَنجهڙا، اِتي ئي آهِينِ،
ڳالهينِ رَبَ پرتيان، جو مَنگي سو ڏِينِ.

لکي ٿو: هَنَ تلاوَ جا هنس (سچا مرشد) هتي ئي آهن، اهي رب جي پار جون ڳالهيون ٿا ڪن ۽ انهن کان جو گهُر سو ڏين ٿا.

"پرتيان" در حقيقت، سنسڪرت لفظ "پرتِ" (1) آهي.

پرتِ = باري ۾، بنسبت، بابت. (Regarding, Concerning)

تنهنڪري ڳالهيون "رب پرتيان" جي معنيٰ ٿيندي: رب بنسبت ڳالهيون، رب سنديون ڳالهيون.

[بيت 39]

لڳي وڃان پيرِ، دانهان ڪندي ڏونگرِ،
سو ئِي سَڄَڻُ ميڙ، جِنهِين هَنُوَن ڏڪئي.

ٺڪر صاحب لکي ٿو:

جبلن تي پيرين پنڌ هلندي، اِهي دانهون ڪندي پئي وڃان ته مون کي اَن سڄڻ سان ملاءِ، جنهن جي ڏک ۾ ڏکويل آهيان.

ڏنگر = جبل، پهاڙ. ميڙ = ملاءِ، گڏجاڻي ڪراءِ.

ٺڪر صاحب "هَنُوَن" لفظ جي معنيٰ نه ڏني آهي. ٻئي بيت ۾ به ساڳيو لفظ "هَنءُ" نظر اچي ٿو، جنهن جي معنيٰ پڻ ڪانه ڪيل آهي.

هَنءُ آءُ وَندا وَڃُ تون، سيٽان ويڙُ مَ ڪَٿِ،
پيهِي مَنجهِ ڪَنُون ڪري، تو ڪُوڻي مُون هَٿَ. (بيت 75)

---

(1) سنسڪرت - انگلش ڊڪشنري، صفحو 588، ٽيٺو دور بينفي 1866ع لنڊن.

ٻين شاعرن به اهو لفظ ڪم آندو آهي (1):

هُون ٻَلِهاري سَجڻان، سَجڻَ مو ٻَلِهار،
هُون سجڻ پڳَ پانَهي، سجڻ مو گـلهَار.

مطلب ته "هئُون"، "هَنءُ" ۽ "هُون" راجستاني محاوري جي ساڳيءَ معنيٰ واري لفظ جون مختلف صورتون آهن (2).

ڍولا مارو دوهي جي معنيٰ:

مان سجڻ تان ٻلهار (قربان)، سجڻ مون تان ٻَلهار،
مان سجڻ جي پيرن جي جُتي، سجڻ منهنجي ڳلي جو هار.

پڳ = پير. پانهي = جُتي.

قاضي قادن جي بيت ۾ آيل "هئُون" لفظ جي معنيٰ ٿيندي: مان، آءٌ.

معنيٰ ٿيندي: اهو سجڻ ملاءِ، جنهن کان مان ڌڪويل آهيان.

[بيت 45]

روئي مَ ڪَرِ پَڌرو، هَٽ مَنجهيئي جالِ،
جان جان پريان نه مِڙَءِ، تَنَ ڪائيءَ جيئَن بالِ.

نڪر صاحب لکي ٿو:

(پرينءَ لاءِ سِڪَ) روئي، ظاهر نه ڪر. هٽ تي قائم رهي، پاڻ کي اِستر رک. جيستائين توکي پنهنجو پرين نه مليو آهي، پنهنجي سرير کي ڪائيءَ وانگر ٻار (ڪشت ڪشالا سهه).

هٽ = ڪا ڳالهه حاصل ڪرڻ جو پڪو ارادو. جال = استر رهه، جاري رک.

نڪر صاحب جي خيال موجب: 'جال' مصدر 'جالڻ' = گذارڻ. انهيءَ مان معنيٰ ورتي اٿس: اِستر رهه، جاري رک.

اها معنيٰ به پنهنجيءَ جاءِ تي درست آهي؛ پر جيئن ته قاضي قادن جي ڪلام تي راجستاني ٻوليءَ جو ڪافي اثر آهي؛ تنهنڪري دوهن ۾، جيڪي

---

(1) ڍولا مارو را دوها، صفحو 139، گوري شنڪر، ناگري پرچاڻي سيا ڪاشي، سنبت 2016.

(2) ايضاً: صفحو 146.

لفظ ظاهري سنڌي معلوم ٿين ٿا، تن مان گهڻا راجستاني آهن. "جال" بہ راجستاني محاوري جو لفظ آهي:

جال = جلاءِ، جَلائي ڇڏ (1).

معنيٰ ٿيندي: اندر ۾ جيڪو هَٿُ اٿيئي (تنهن کي) جلائي ڇڏ (جنهن توکي انهيءَ ڳالهہ تي آندو آهي تہ ظاهري روئڻ سان رب ملندو. توکي کپي تہ محبوب لاءِ) روئي سڪ جو اظهار نہ ڪر. مطلب تہ ظاهري روئڻ سان رب نہ ملندو.

[بيت 75]

هَنءَ آءَ وَندا وجُ تون، سيٽان وِيڻَ مَ ڪَٽِ،
پيهي مَنجهہ ڪَٽون ڪري، تو ڪوتي، مُون هَٽُ.

شري ٺڪر لکي ٿو:

"آءَ آهيان"، "آءَ آهيان"، اِنَ وِندَ کان پاسو ڪر. پنهنجي پريڻءَ کي حرف نہ پَٽِ. پنهنجي آپي کي (جَنڊَ منجهہ) ڪٽون ڪٽون ڪري پينهہ. جنڊ جو ڏنڊو يا هٿيو تنهنجي هٿ ۾ هجي ئي هجي.

هَنءَ آءَ = مان آهيان (خودي). وندا = تات (وند) = هر هر ساڳي ڳالهہ چوڻ. سيٽان = سجڻ، سنبنڌي. پيهي = پيهڻ، پيسڻ. ڪوتو = ڏنڊو، هٿيو (جنڊ جو).

"هنءَ" لاءِ بيت 39 ڏسڻ گهرجي هتي هڪ لفظ "وَندا" ڏيان ڇڪائي ٿو.

ٺڪر صاحب "وَندا" جي معنيٰ ڪئي آهي: تات، هر هر ساڳي ڳالهہ چوڻ.

آءَ سمجهان ٿو تہ ٺڪر صاحب، "وَندَ" کي "وِندَ" ۾ ڏٺو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: وري وري ساڳي ڳالهہ چوڻ.

سنسڪرت ۾ وَند = تعريف ڪرڻ (2).

"وندا" بہ اتان ئي نڪتل آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: تعريف ڪندڙ، ساراهيندڙ.

مصرع جي معنيٰ ٿيندي: اي پاڻ کي سارهيندڙ، (تون) آءَ آءَ (مان مان) نہ ڪر. (انهيءَ ڳالهہ کان) پري ڀڄ يعني پاسو ڪر (۽) سڄڻن لاءِ، ٻاڙو نہ ٻول.

[بيت 81]

جان جان ڪَنڌِي ڪاءِ، تان تُون ترهي تاتِ ڪَرِ،
ڪَپَرَ سنڌِي داهَہ، مَتِ اَوچِنتي اَلهَہ.

---

(1) ڍولا مارو را دُوها، صفحو 67، گوري شنڪر. ناگري، پرچياٽي سڀا، سنبت 2016.
(2) دي پريڪٽيڪل سنسڪرت انگلش ڊڪشنري، صفحو 829، وي. ايس. آپٽي. بمبئي، گوپال نارائڻ ائنڊ ڪمپني، سال 1984ع.

ٺڪر صاحب لکي ٿو:

جيستائين تون ڪناري تي آهين، تيستائين پيو ٻيڙيءَ جي سنڀال لهه (ان جي ڀڳَ ٽٽَ کي درست ڪري، سفر لاءِ، تيار رکينس). ڪناري تي، ڪَنُن ۾، جيڪا ٻاهه ٻري ٿي، اها اوچتو تنهنجي سمجهه کي جلائي رکندي (مَتيون منجهائي ڇڏيندي).

ڪنڌي = ڪنارو. ترهو = ٻيڙي. ڪپر = ڪنارو (ڪناري وارو ڪَن).
داهه = ٻاهه. مت = سمجهه، عقل. اوچنتي = اوچتي، بي خيالي ۾. الهڻ = جلائي ڇڏي، ساڙي ڇڏي.

اهو ساڳيو بيت، ٿوريءَ ڦير گهير سان، شاهه عبداللطيف ڀٽائي به چيو آهي:

جان ڪين ڪَنڌِي ڪانهَ، تان تاٿي ڀَڏَ تُرهو،
هَٿَ پريان جي هٿَ ۾، ٻي ڪي ڏِج مَ ٻانهَ،
سَنڌي ڪَپَرَ دانهُ، ڪِ تون ڪَنين نہ سُئِي.

ڪانهه = ڪانهَن، ٻوڙا. دانهه = دانهن، وڏو آواز.

شري ٺڪر جو بيت، هيئن بيهڻ کپي:

جان جان ڪنڌي ڪانهَ، تان تون تُرهي تاتِ ڪر،
ڪَپَرَ سَنڌِي دانـهَـ، مَتِ اوچنتي اَلهِڻ.

فقط هڪ لفظ ”الهڻ“ جي معنيٰ تي اعتراض آهي ۽ سمجهاڻي ٿي.

الهڻ = اونڌي، اُلٽي.

معنيٰ: جيستائين تون درياهه جي ڪناري تي آهين (تہ توکي گهرجي تہ) جيڪي ڪانهَن ۽ ٻوڙا، ڪنڌيءَ تي بيٺا آهن، تن مان (پنهنجي ترڻ لاءِ) ترهو ٺاهه (ڇاڪاڻ تہ جيڪڏهن توکي ترهو هوندو، تہ بہ ڪناري وارو تانگهو پاڻي، توکي ٻوڙيءَ نہ سگهندو، پر جيڪڏهن اونهي ۾ وئين تہ توکي ترهي جي ضرورت پوندي).

(متان ڪنهن وقت) ڪپر جي گوڙ ۽ شور ڪان، تنهنجي مت (سمجهه) اوچتو ئي اوچتو اُلهي (اونڌي) ٿي پوي، يعني مَتيون منجهي وڃنئي، ۽ ڳالهه سمجهه ۾ نہ اچيئي.

مطلب تہ، بقول ڀٽائي:

تانگهي ۾ تاٿي، ڀَڏَ پنهنجو ترهو،
اونهي ۾ آٿي، ڪونہ ڏيندءِ ڪو ٻيو.
(سريراڳ)

[بيت 96]

پـورِي پَـڳِي جَـتِ (جاتِ)، ماٽڪَ اَساري پيو،
ڪوهہ نہ ڍُنڍِءِ تَتِ، بيَ اُونگهـيو هَـٿِ ڪـر.

معنيٰ: اي نادان عورت! تون پڇندي پئي وتين، املهہ ماٽڪ تہ تنهنجي (قدمن) هيٺ پيو آهي. تون اُتي ئي ان کي ڳولهي، بنا غفلت جي هٿ ڇو نٿي ڪرين.

پوري = نادان، پولي ڀالي، سادي. اساري = هيٺ، نينوَ ۾، بنياد، پيڙهہ.
ڪوه = ڇو ڍونڍِءِ = ڳولهيئہ، تلاشيءِ. بي اونگهيو = بنا غفلت.

پيو بہ بيت [بيت 97]، اهڙو ئي آهي:

پورِي پَڳِي جاوَ، ماڻِڪَ اَساري پيو،
سُري صَرافين آوَ، بي- اينگهيو هَٿِ ڪر.

پوئين مصرع جي معنيٰ نڪر صاحب لکي ٿو:

تون بہ پير پري، صرافن (هيرن جواهرن جي ڄاڻن) وٽ اچ، ۽ بـنا ديـر جي اهو هٿ ڪـر.

سـري = ڇري، وڏي، بہ پيـر پـري. صـرافن = هـيـرن جواهـرن جا واپـاري (ڄاڻو). بي اينگهيو = بنا ڪيسر، بنا ڳهَر.

"اساري" ۽ "بي اونگهيو" - "بي اينگهيو" وضاحت طلب آهن.

اهي بيت شاهہ جي رسالي ۾ بہ نظر اچن ٿا:

1- اَمُلُ اَساري پَئي، پوري! پڇِءِ جِتِ،
ڪِهہ نہ رُنءِ تِتِ، پَئي اَڏ هٿ ڪري.
(سريراڳ)

اسار = (اَ = نہ + سارو مصدرع سارڻ. پراڪرت "سارَڻ" .سنسڪرت سمَرَڻَ = ياد ڪرڻ)، غافل.
تنهنڪري "اساري پئي" معنيٰ ٿيندي: غفلت ۾ پئي، غافل ٿي.

هڪ بيت ۾ "بي اونگهيو" ۽ ٻئي ۾ "بي اينگهيو"، ڪم آيل آهن، پر ٻئي لفظ، ساڳيءَ معنيٰ وارا آهن.

نڪر صاحب "بي اونگهيو" کي هن طرح ڏنو آهي:

بي اونگهيو = (بي = سواءِ، بنا + اونگهہ = گهري ننڊ يعني غفلت) بنا غفلت.

بي اينگهيو= (بي = سواءِ، بنا + اينگهہ = ڍيگهہ، سُستي، دِرَ، دير)، بنا دير، بنا ڪيسر.

'بي اونگهيو' يا "بي اينگهيو"، دراصل ساڳيو لفظ، بينگهيو = بينگيو آهي،

جنهن جي معنيٰ آهي: ٻه اڌ (ٻگل).

پينگي = ٻِنگي - ڌاتو يا بنياد: ٻِجج = ٻن ٽڪرن ۾ ورهائڻ (1).

پينگيا ڪَيَءِ جتِ، اَمَلَ اَتَمَلي جا،
چو نہ ديکيءِ تِت، اساريءَ رهجي وَئين.
(جوگيسر ٽري)

پينگيا = ٻہ اڌ. امل = ماڻڪ. اتملي = اَتملو. اَتِ = گهٽو + مَل (ملهہ) = قيمت يعني املهہ Priceless. ديکيہ = ڏٺہء. اساري = بيوقوف.

شاعر چوي ٿو: (اي بيوقوف) جتي تو پنهنجي غفلت سببان، ماڻڪ ٻِگو آهي، اُتي چو نہ ڏِٺءِ؟ بيوقوف، (هينئر تہ) رهجي وَئين !

[بيت 109]

تون آڌارُ سَڌارُ تون، تون آڏائُون اَڏ،
تون ئي اکڙين مون، تون ئي اندر هَڏَ،
ڳَلِ لَڳي ڳالهہ چوان، ڪيهي حاجَتَ سَڏَ.

ٽڪر صاحب لکي ٿو:

اي ڏٺي، تون ئي منهنجي اوٽ ۽ آسرو آهين. تون رڪاوٽن کي هٽائيندڙ آهين. تون منهنجي اکڙين ۾ سمايو پيو آهين. (تو ايترو تہ ويجهو آهين جو) مان توسان ڳلو ڳلي ۾ ملائي، توکي ڳالهہ ٻڌائي ٿو سگهان. توکي تہ سڏ ڪرڻ جي بہ ضرورت نہ آهي.

اڏائون = رڪاوٽن کي، رڪاوٽن لاءِ. اڏ = رڪاوٽ. حاجت = ڪَپُ، گهُرج، ضرورت.

شري ٽڪر ٺيڪ ڪري لکيو آهي، پر "سڌار"، "آڏائو" ۽ "اڏ" توجهہ طلب آهن.

ٽڪر صاحب "سڌار" جي معنيٰ ڪانہ ڏني آهي. پر سندس بيتي تشريح مان ائين ڀانئجي ٿو تہ "سڌار" معنيٰ "آسرو" آهي.

اسان وٽ ڪيترا اهڙا بہ لفظ آهن، جن مان جيڪڏهن 'الف' ڪڍي ڇڏجي تہ بہ معنيٰ تي ڪو اثر نہ پوندو.

1- ڏوري لَهہ ڏتار، جِمَ وِهين ويسرو.
(شاهہ)

(1) ٻڌ م چندر ڪوش: صفحو 354، پنڊت ڳنيش دَت شاستري، مهر چند لڪش مڻداس، سنسڪرت پستڪ آليہ، لاهور، ٽيون ڇاپو، 1923ع.

جيڪڏهن ڏاتار" لفظ مان، "الف" ڪڍي ڇڏجي ته باقي "ڏاتر" بچندو.

ريءَ حسب، اَن ريءَ نَسب، ڏوري لَڌِي، ڏاتر ڪان ڏات.

(گل)

2- ميهار مَلاحن ڪي، اِيو آچي اَچ.

(شاهه)

"ميهار" مان "الف" ڪڍي ڇڏڻ بعد، "ميهر" بچندو.

هِن منهنجي حال جو، "ميهر" تو معلم.

(شاهه)

مٿين مثالن مان ثابت ٿيو ته "ڏاتار" "ڏاتر"، ۽ "ميهار" "ميهر" ساڳيءَ معنيٰ وارا الفاظ آهن.

انهيءَ اصول پٽاندر، "آڏار" ۽ "سڌار" کي ڏسون ٿا.

لفظ ۾ 'الف' آيل	لفظ ۾ 'الف' نه آيل	معنيٰ
آڏار	آڏر	ٽيڪ، ڀروسو
سڌار	سڌر	مضبوط، پختو

ساڳيو لفظ "سڌر"، بيت 88 ۾ به آهي:

'وڄ' بادل ۽ واءُ، ڊِڄَ نه لهرين لَڳيو،
سَڌَرَ سُونهان جانءِ، ٻيڙيءَ ٻَڌڻ ناهه پَوُ.

نڪر صاحب "سڌر" جي معنيٰ "هوشيار"، "سڄاڻ" ڪئي آهي. جڏهن لفظ ساڳيو سڌر، سڌار ته پوءِ معنائون مختلف ڇو؟

ائين به ڪڏهن ٿيندو آهي، پر بنيادي معنيٰ هڪ ئي ٿيندي آهي، پوءِ پَلِ ته اصطلاح يا رواج ۾ ڪيترين به معنائون ٿين.

1. پُڙَندا ڪِينَ پَرِ پَٽِ تي، هِنَ جا سَڌَرَ تا سُجن. (شاهه)

2. سَڌَرَ سين سَڱُ ڪري، پَرڪندڻ پيياس. (شاهه)

سڌر = مضبوط، سگهارا (سڄڻ).

تنهنڪري "سڌار" "سڌر" ساڳيءَ معنيٰ وارو لفظ سمجهڻ کپي، جنهن جي معنيٰ آهي: مضبوط؛ پر اصطلاح يا رواج ۾ ٿيندو: سگهارو، پختو پايدار وغيره.

"اڏائون" ۽ "آڏ" ساڳي مصدر "اڏڻ" مان نڪتل آهن. "اڏڻ" جي لغوي معنيٰ آهي: اُوچو ڪرڻ. اهو اشارو جاءِ يا اڏاوت ڏانهن آهي، ڇاڪاڻ ته زمين ڪان مٿي ٿيندي آهي.

هِتِ بہ دلبر تو اَجهي آءُ هيٺ، هُت پڻ تنهنجي اَڏَ.
(ڳل)

اڏ = اڏاوت، اجهو، پناهہ.

اڏائون = اڏاوت، اڏيل مڪان، جاءِ؛ اجهو، اوٽ.

معنيٰ ٿينديءَ: تون (اي ڏٺي) منهنجو آڌار ۽ پڪو (پروسو) آهين. تون ئي منهنجو اجهو ۽ اوٽ آهين.

هينئر سوال ٿو اُٿي تہ ”قاضي قادن جو ڪلام“ ۾، جيڪي 112 بيت آيل آهن، سي واقعي (جڻن لڪر صاحب چوي ٿو) قاضي قادن جا آهن يا نہ؟ هن ڪان اڳ جيڪي 7 بيت (قاضي قادن جا) شاهہ ڪريم جي رسالي مان ملن ٿا، تن ۾ بہ قاضي قادن جو نالو ڪونهي، پر تصديق شده آهن. هنن 112 بيتن جي تصديق لڪر صاحب ڪئي آهي، جو قلمي نسخي جي مٿان لکيل آهي: ”**قاضي قادن جي ڪي ساکي.**“ پر تڏهن بہ بيتن ۾ ڪيترا اهڙا الفاظ آهن، جي قاضي قادن جا ٿي نٿا سگهن. اسان کي، ياءُ ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي، ’سَنت پراڻنات‘ (1694-1618ع) جي دوهن جو ڪتاب (ديوناگري لِپي ۾) موڪليو آهي، جو ’ڪَڇي سنڌيءَ‘ ۾ آهي. هن ڪتاب ۾ بہ، قاضي قادن جي بيتن ۾ آيل لفظن جهڙا ڪيترا لفظ، جي دراصل ’ش‘ سان لکڻ کپن، سي ”س“ سان لکيل آهن. جڻن: عَرس (عرش)، خوسبوءِ (خوشبوءِ).

1. عرس باغ جي محل ۾، جَهروکي جهانکن،
تو ڏٺي اسان جي دل ۾، هي سڪَ ياد اچن.
(ص 13)

2. منڙو واءُ نُورَ جو، اَچي نُورَ خوسبوءِ،
هي سُک عرس باغ ۾، کين چوان ڪناري جوءِ.
(ص 15)

تنهنڪري يقين سان چئي سگهجي ٿو تہ اهڙي قسم جا بيت، قاضي قادن جا ٿي نٿا سگهن، پر ڪَڇ ۽ ان جي آسپاس جي شاعرن جا ٿي سگهن ٿا. هيئين ڪسوٽي قائم ڪري، ڪنهن حد تائين، قاضي قادن جا بيت معلوم ڪري سگهجن ٿا.

1. اسان کي خبر آهي تہ قاضي قادن، بکر جو ويٺل هو.هن ٺٽي توڙي سيوهڻ ۾ بہ ڪافي وقت گذاريو؛ تنهنڪري انهن ٽنهي هنڌن - بکر، ٺٽو ۽ سيوهڻ جي لفظن، محاورن ۽ تشبيهن کي اوليت ڏيڻ کپي.

الف - سَرَ هيڪڙي وَسَن، جَرَ ۾ نِينهَن نہ گڏيو،
سارَ نہ سالورَن، مٿي ڪنول ڦلاريو.
(قاضي قادن - بيت 17)

ب - جي سالورو سُڌ لَهي، ڪَنولان سَندي ڪاءِ،
تو پيو پاتال ۾، هُوندَ نہ مِٿي ڪاءِ.
(قاضي قادن - بيت 18)

ج - ڪي ويجهائي ڏور، ڪي ڏور ئي وَلها،
هوئي جَرَ سالور، لڏي نہ ڪَنولانهہ ڪَرَ.
(قاضي قادن - بيت 19)

بيت تہ لک لهن، پر قاضي قادن جا قبول ڪري ٽٽا سگهجن؛ چاڪاڻ تہ "سالورو"، بکر، ٺٽو ۽ سيوهڻ جي تَرَ جو لفظ ٿي نٿو سگهي.

"سالورو"، "پائئہ - لَڇِي نام مالا" ۾ بہ نظر اچي ٿو. (1). تنهن ڪانسواءِ راجستاني دوهن جي ڪتاب ۾ بہ نظر اچي ٿو (2).

جيوَن سالوران سَرَوَران، جِيون ڏرتي سُون ميهہَ،
چَمڪَ وَرَن بالَهہَ، چَندمُکِي سُون نيهہَ.

[جنهن نموني ڏيڏر جو (پريم) تلاءَ سان، مينهَن جو (پريم) ڌرتيءَ سان (هوندو آهي)؛ (اهڙي نموني) چَنبيلي جي رنگ واري پريتم (ڍولا ڪمار) جو چندر جهڙي (ماروٽي) سان پريم آهي.]

"سالورو"، راجستاني لفظ آهي. پراڪرت ۾ "سالورو" ۽ سنسڪرت ۾ "شالور" (3).

---

(1) پائئہ لڇِي نام مالا: صفحو 16، مها ڪَوي ڌنپال، شادي لال جين 239، عبدالرحمان اسٽريٽ، بمبئي 3، سال 1969ع.
(2) ڍولا مارو دوها: صفحو 136، گوري شنڪر اوجها، ناگري پرچارڻي سڀا، ڪاشي.
(3) ايضاً، صفحو 173.

2- ٺيٺ سنسڪرت يا پنجابي لفظ، قاضي قادن جي بيتن ۾ نہ هوندا.

الف – سوني سَرپَ نہ لوڙيان، جي لوڙيان تان لک،
مُون تِنها سَندي بک، جنهن مَستڪَ مٿي ٻلئہ.
(قاضي قادن – بيت 30)

"سَرپ" (سَپُ، نانگ) ۽ "مَستڪِ" (نرڙ)، ٻئي ٺيٺ سنسڪرت لفظ آهن، ۽ يقين سان چئي سگهجي ٿو تہ قاضي قادن (عربي فارسي دان) ڪڏهن بہ استعمال نہ ڪندو.

ب – هَٽِ ويا جَهڻ لوڻ، ڪَستُورِي جُهنگَڻ گهري،
سَچان دي صابُوڻ، اَندر آچا نہ ڪري.
(قاضي قادن – بيت 98)

ج – مُبان مَحَلان مَنڊيان، اَچَليان چِلنِ،
هَنئُون ڳِنِ ٻَڪري، جهنگڻِ اٺَ مَڱن.
(قاضي قادن – بيت 99)

پنجابي ٻوليءَ جو لفظ "جهُونگا" آهي، جنهن مان "جهنگڻ" ٿيو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: رَنگَ، رُونگَ (1) تنهنڪري اهي بيت بہ قاضي قادن جا نہ چئبا.

3- اسلامي روايات يا عقيدي سان نہ ٺهڪندڙ ڳالهہ، سندس بيتن ۾ نہ هوندي.

الف – اڪيون آڪاسانهہ، فوجون ڪري الٿون،
سوڙهي گلي منجهانهہ، سوجهي پرين لَهَنديون.
(قاضي قادن – بيت 21)

ٺڪر صاحب لکي ٿو: اکين آڪاس (برهمر رنڌر) تي فوجن وانگر لهي، ڏاڪو ڄمايو آهي. سوڙهي گليءَ (سنشمنا ناڙيءَ) مان سوجهي، پنهنجي پريتم کي حاصل ڪنديون.

ٺڪر صاحب، نهايت سهڻي تشريح ڪئي آهي، ۽ بلڪل حقيقت سان همدوش آهي، پر قاضي قادن جو خيال، ان طرف وڃي نٿو سگهي؛ ڇاڪاڻ تہ اسلامي روايات ۾ ائين نہ آهي. "آڪاس" معنيٰ آسمان (Sky) نہ آهي، پر هت معنيٰ آهي: هندن جو پنجون عنصر، جو پرڪرتيءَ کان وٺي، چوٿين تائين آهي.

---

(1) جامع اللغات اردو، جلد 11 صفحو 414، عبدالمجيد.

4- سرائڪي آميز بيت ۽ قاضي قادن جا ٿي نٿا سگهن.

الف – سُنو، وينو، آئيو، ڳالهائيندو ڳيندو،
اسان تُسان جي تاتڙي، واتڙيئن ويندو.
(قاضي قادن – بيت 6)

ب – الان جيهي الَ، تُسان نـ اسان جينڙي،
پريان جامع الَ، تُسان ٻيائي الـهَنِ.
(قاضِ قادن – بيت 38)

بيتن ۾ "سرائيڪي" ۽ "سنڌي" لفظ آيل آهن، پر پاڻ ۾ ميلُ نٿا کائين، ڇاڪاڻ تـ "ڌڙ ريڊيو ۽ سسي ٻاڪري" جي مصداق نظر اچن ٿا.

انهيءَ ڪسوٽيءَ تي يا ان ڪسوٽيءَ جا ٻيا پهلو پيش نظر رکي، قاضي قادن جي ڪلام کي، ٻئي ڪلام کان، جدا ڪرڻ کپي.

گذارش: اسان اڳ ئي (پهرين قسط ۾) چئي چُڪا آهيون تـ شري هيري ٺڪر جي هيءَ ادبي ڪوجنا، سنڌي ادب ۾، نـ رڳو بنياديَ اضافو آهي، پر سنڌي لغت جو املهـ سرمايو پڻ آهي. سچ پچ تـ آفرين صد آفرين آهي ٺڪر صاحب کي؛ جنهن ادبي بحر عميق ۾ ٽٻي هڻي، ساهي مُجهائي، هڪ ئي سَچي سپ ڪڍي آهي، جنهن جو موتي، ايترو تـ مُلهـ مهانگو آهي، جو ان فن جا ڳولائو، قيمت ئي ڪٿي نٿا سگهن. تنهنڪري اسان کي گهرجي تـ ههڙي ملهائتي مواد کي، هيئن نـ ڇڏجي، پر اهڙي نموني سوڌي سنواري ۽ سينگاري پيش ڪجي، جو اَڻ لَکا عيب خود بخوس دور ٿي وڃن. هن باري ۾ ٺڪر صاحب کي عرض ڪندس تـ "قاضي قادن جو ڪلام" جو ٻيو ڇاپو، سنڌي ادبي بورڊ کي ڇپائڻ لاءِ ڏي؛ پر تنهن کان اڳ، ٺڪر صاحب کي اهو بـ عرض ڪندس تـ "قاضي قادن جو ڪلام" تي جيڪي ادبي تنقيدون ٿيون آهن، تن جو پوريءَ ريت جائزو وٺي، ادبي ڪوجنا جي روشنيءَ ۾، پنهنجا ويچار ظاهر ڪري. مطلب تـ جيڪڏهن ڪيس ڪن لفظن، لفظن جي اُچارن يا سِٽي سمجهاڻيءَ تي اعتراض آهي تـ "تماهي مهراڻ" ۾ پنهنجا خيال ظاهر ڪري تـ حقيقت ڪهڙي طرف آهي. جيئن تـ هيَ ڪلام، پنج صديون پراڻو آهي، اڳوڻي ۽ هاڻوڪي لفظن، توڙي تلفظ ۾، نمايان فرق آهي؛ تنهنڪري هن نازڪ ۽ نفيس ڪم کي نباهڻ لاءِ ڪو نَرَنيهي گهرجي جو سيلن تي سمهڻ جي پرواهـ نـ ڪري، بلڪ وڪ وڌائيندو رهي. جيتوڻيڪ هند سنڌ، اهڙن اديبن کان خالي نـ آهي، پر هر ڪنهن جي فيلڊ پنهنجي پنهنجي آهي. جيڪڏهن ڪو اديب،

ان ڪم ۾ هٿ وجهڻ جي هام ٻه هٽندو، پر تڏهن ٻه اڳتي هلي، ڪيس فولادي ڪوٽ پيٽو پوندو، جنهن جي قوت اسان مان ڪن ٿورن کي آهي. بنده جي راءِ آهي تہ هي اٺ ڪانيو ڪم، سنڌ جي سدا ملوڪ سپورنج ۽ مجيل محقق ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جن کي ئي سونپڻ کپي؛ ڇاڪاڻ تہ اِن ڏس ۾، محترم سائينءَ جا ڪُلها ڳَنلَ آهن، ۽ ڪيڏي ٻه اٿانگي ادبي ميدان کي، بنا ڏڙڪ سَر ڪري ويندو. سورنهن آنا پَڪ آهي تہ "قاضي قادن جو ڪلام"، جوان همت محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جي قلم مان چمڪي نڪرندو. ❋

قاضي قاضن ۽ ان جي شاعري

قاضي قاضن جي سوانح:

قاضي قاضن بن قاضي ابو سعيد بن زين العابدين بکريءَ جا وڏا نئين سيوهڻ ۾ رهندا هئا. سندس ڏاڏو قاضي ابوالخير بکر ۾ رهندو هو، جو وڏو عالم، فاضل، ۽ زهد ۽ تقويٰ جو صاحب هو. قاضي قاضن پاڻ وڏو عالم فاضل ۽ اهلِ دل بزرگ هو. قرآن حڪيم جو حافظ هو ۽ قرائت ۽ تجويد به ڄاڻندو هو. حديث، فقه، تفسير، اصول، تصوف ۽ ٻين علمن ۾ به چڱو عبور حاصل هوس. انشاء ۾ پنهنجي وقت جو يگانو هو. علم رياضي ۽ ابجد به ڀليءَ ڀت ڄاڻندو هو. وحدت الوجود جو گهرو مطالعو ڪيو هئائين ۽ سلوڪ جي راهه ۾ ڏاڍيون رياضتون ڪيون هئائين، حرمين شريفين جي زيارت ڪان به مشرب ٿيو هيو. ڀوهه جوانيءَ ۾ سيد ميران محمد جونپوريءَ جو مريد ٿيو، جيڪو سنڌ جي حاڪم ڄام نظام الدين عرف ڄام نندو جي ڏينهن ۾ سنڌ ۾ آيو.

قاضي قاضن جي ملڪي معاملن ۾ به وابستگي رهي. اهو هيئن جو سنه 927هه (1520ع) ۾ جڏهن شاهه بيگ ارغون سنڌ تي حملو ڪري نئين ۾ قتل عام ڪيو، تڏهن قاضي قاضن جو اهل عيال به نئين ۾ هو. پريشانيءَ جي عالم ۾ قاضي قاضن هڪ خط لکي، شاهه بيگ جي پيش امام حافظ محمد شريف جي معرفت شاهه بيگ ڏانهن موڪليو، جنهن ۾ ماڻهن جي تباهيءَ جو درد انگيز داستان درج ڪيائين. محمد شريف، قاضي قاضن جو پير - ڀائي هو ۽ خود شاهه بيگ به ميران محمد جونپوري جو معتقد هو. قاضي قاضن جو خط پڙهڻ ڪانپوءِ شاهه بيگ تي ڏاڍو اثر ٿيو ۽ هڪدم پڙهو گهمارايائين، ته ڪوبه ماڻهو نئين جي ماڻهن جي مال ۽ اولاد کي هٿ نه لائي. پنهنجي ٻئيءَ مان هڪ تير ڪڍي قاضي قاضن کي ڏنائين، ۽ حڪم ڪيائين، ته قاضي قاضن جنهن به ماڻهوءَ ڏانهن اشارو ڪري، اهو ڪيس سپرد ڪيو وڃي. اهڙيءَ طرح اهو خوني طوفان قاضي قاضن جي طفيل اجهاڻو.

ان ڪانپوءِ شاهه بيگ جو قاضي صاحب سان گهاٽو رستو ٿي ويو؛ ۽ مڪاني ڳالهين بابت ڪانئس صلاح مصلحت وٺڻ لڳو. نئين جي فتح ۽ ڄام فيروز جي پيش پوڻ کان پوءِ، سيوهڻ جي پرسان تلتيءَ وٽ، شاهه بيگ جي

خلاف ڪيترائي محبِ وطن سنڌي پنهنجا پنهنجا لشڪر وٺي اچي ڪٺا ٿيا ۽ عهد ڪيائون، تہ "مٺي مارائي سنڌ نہ ڏينداسون" انهن سنڌ جي سورمن ۾ چام فيروز جي وزير دريا خان جا پٽ: محمود خان ۽ مٺڻ خان، سوڍا سورهيہ: سارنگ خان ۽ رتمل ۽ ٻيا سنڌ جا سورما شامل هئا. مشهور بزرگ مخدوم بلال تلتي وارو انهن جي سرپرستي ۽ اڳواڻي ڪري رهيو هو. شاهہ بيگ، آڻ مڃڻ جي نصيحت لاءِ قاضي قاضن کي ڏانهن موڪليو، پر هنن قاضي صاحب کي پاڻ وٽ اچڻ ئي نہ ڏنو. آخر لڙائي لڳي، جنهن ۾ سنڌ جا ڪيترائي ڪونڌر ڪسجي ويا ۽ سنڌ شاهہ بيگ جي قبضي ۾ اچي وئي.

شاهہ بيگ جڏهن سيوهڻ جي قلعي جي مرمت ٿي ڪرائي، تڏهن بہ قاضي قاضن وٽس موجود هو ۽ انعام اڪرام لڌائين. ان ڪانپوءِ ساڻس گڏ بکر ويو. بکر ۾ ڪيس قاضي مقرر ڪيو ويو. هو ويهہ سال بکر جو قاضي القضاة ٿي رهيو. پيچاڙيءَ ۾ (شايد 947هہ ڌاري) استعفيٰ ڏنائين ۽ قضا جي جاءِ سندس ڀاءُ قاضي نصرالله کي ملي. پڇاڙيءَ جا ڏينهن مديني منوره ۾ گذاريائين، جتي سنڌ جا بہ مشهور عالم قاضي عبدالله بن قاضي ابراهيم رائوتي ۽ شيخ عبدالله متقي ابن مولانا سعد دربيلوي سندس صحبتي هئا. سنہ 958هہ (1551ع) ۾ وفات ڪيائين. (1)

مـاخـذ

1. **تاريخ معصومي:** قاضي قاضن بابت هي احوال مير معصوم جي ڪتاب تاريخ معصومي ۾ مليو ٿو، جيڪو سنہ 1009 هہ (1601ع) جي لڳ ڀڳ لکيو ويو. (2) يعني "قاضي قاضن جي وفات کان قريباً اڌ صدي پوءِ لکيو ويو.

2. **گـلـزار ابـرار:** قـاضـي قـاضـن جو احـوال هـڪ ٻي ڪتـاب "گلزار ابرار" ۾ بہ ملي ٿو، جيڪو هندستان جي هڪ عالم ۽ بزرگ محمد غوثي شطاري ماندوي جو لکيل آهي. محمد غوثي "ماندو" جو رهاڪو هو ۽ برهانپور جي سنڌي عالم حڪيم عثمان بن عيسيٰ سنڌي جو شاگرد ۽ معتقد

(1) مير معصوم بکري: تاريخ معصومي، سنڌي ترجمو: مخدوم امير احمد، سنڌي ادبي بورڊ، سال 1953ع، ص 240.

(2) ايضاً مهاڳ، ص 25.

هو. اهو ئي سبب آهي، جو سندس تذڪره "گلزار ابرار" ۾ هندستان جي عالمن سان گڏ سنڌ جي عالمن، فاضلن ۽ بزرگن جو احوال به مليل ٿو. اهو تذڪرو هن 998 هه (1590ع) ۾ تيار ڪيو، ۽ پوءِ سنه 1010 هه (1602ع) تائين ان ۾ سڌارا ۽ واڌارا ڪري، ان کي نئين صورت ڏنائين. ان جو گهڻو حصو 1020 هه (1611ع) ۽ 1022 هه (1613ع) جي وچ ۾ لکيائين. يعني 998هه کان 1022هه تائين ان ۾ سڌارا ۽ واڌارا ڪندو رهيو. (1) يعني هي ڪتاب تاريخ معصومي کان به ٿورو اڳ ۾ لکجڻ شروع ٿيو. هي اصل ڪتاب فارسيءَ ۾ آهي ۽ ان جو فارسي متن اڃا تائين نه ڇپيو آهي. ان جو اردو ترجمو 1908ع ۾ ڇپيو، ۽ ان جو ٻيو ڇاپو 1975ع ۾ ڇپيو.

هندستان ۾ لکيل هي پهريون تذڪرو آهي، جنهن ۾ نائين ۽ ڏهين صدي هجري جي سنڌ جي ٽيهارو کن عالمن، فاضلن، بزرگن ۽ صوفين جو احوال مليل ٿو. هن ڪتاب ۾ قاضي قاضن جو تعارف به ڏنو ويو آهي ته سندس چئن سنڌي بيتن جو ترجمو به ڏنو ويو آهي، جن جو ذڪر بعد ۾ ايندو.

3. بيان العارفين: شاهه عبدالڪريم بلڙي واري جو ملفوظات "بيان العارفين"، سندس مريد محمد رضا بن عبدالواسع عرف مير دريائي بن داروغه گهر وينل ٺٽي جي سنه 1038 هه (1628ع) ۾ مرتب ڪئي. ان جو منظوم سنڌي ترجمو عبدالرحمان بن محمد ملوڪ ڪاٺياڻ 1213 هه (1798ع) ۾ ڪيو. هن ۾ شاهه ڪريم جي سنڌي بيتن سان گڏ قاضي قاضن جا بيت به ملن ٿا. ان ڪانسواءِ قاضي قاضن جي هڪ بيت جي سلسلي ۾ هيءَ حڪايت به بيان ٿيل آهي:

"شاهه ڪريم فرمايو، ته هڪڙي ڏينهن هڪ ملامتي بزرگ، قاضي قاضن جي مسجد جي محراب ۾ اگهاڙو ٿي، محراب جي طرف پير ڪري سمهيو پيو هو. جڏهن قاضي قاضن ڪيس مسجد ۾ انهيءَ حالت ۾ ڏٺو، تڏهن درو ڪڍي جيئن ئي پيرن کان هٽڻ لڳس، تيئن ڇا ڏسي، ته پيرن جي جاءِ تي مٿو رکيو آهي. پيهر پيرن جي جاءِ تي ويو، ته اُتي پڻ مٿو نظر آيس.

(1) محمد غوثي شطاري: گلزار ابرار، اردو ترجمو: فضل جيوري، ٻيو ڇاپو، اسلامڪ بوڪ فائونڊيشن لاهور، سال 1395 هه (1975ع) - پيش لفظ.

اهڙيءَ طرح جڏهن به پيرن ڏانهن ٿي ويو، ته متو ٿي نظر آيس. آخر ڏاڍو حيران ۽ پريشان ٿيو. ان ڪانپوءِ ان بزرگ قاضي قاضن ڏانهن نهاري چيو، ته پير جيڏانهن وٺني تيڏانهن ڪر، پر دل پنهنجي خاوند ڏانهن قائم رک. ان ڪانپوءِ درو ڦٽي ڪري، خدا جي طالبن ۾ ٿيو، ۽ هي بيت پڙهيائين:

جوڳيءَ جاڳايوس، ستو هوس ننڊ ۾،
تهان پوءِ ٿيوس، سندي پريان پيچري. (1)

غوثيءَ سندس بابت پنهنجي تذڪره ۾ لکيو آهي:

”آخر رسمي علمن ڪان سندس دل ڪٽي ٿي ويئي؛ ۽ اندر اجارڻ جي ڳولها ۾ نڪتو. نفس سان جنگ جوٽي، انهيءَ منجهه ڪي معلوم ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿيو ۽ شين جون اصل حقيقتون ڪيس چشم سهود ۾ نظر اچڻ لڳيون.“ (2)

ائين ٿو معلوم ٿئي، ته قاضي قاضن ۾ ذڪر ڪيل واقعي تبديلي آندي، ۽ هو دنيا تان دل ڪٽي، معرفت حاصل ڪرڻ لاءِ رياضتون ۽ مجاهدا ڪرڻ لڳو. غوثيءَ شطاريءَ جو سندس انهيءَ تبديلي ڏانهن اشارو آهي. اهو به چئي سگهجي ٿو، ته سندس سنڌي شعر به ان ڪانپوءِ جو چيل آهي، ڇاڪاڻ جو سندس بيت وحدت الوجود جي فڪر جي ترجماني ڪن ٿا ۽ ظاهري علمن جي مذمت ڪن ٿا.

معلوم ٿئي ٿو، ته مجذوب جي واقعي جڏهن منجهس تبديلي آندي، تڏهن هن ڪنهن بزرگ جي ڳولها ڪئي. انهيءَ ئي بزرگ ڪيس ابن العربي جي فڪر ”وحت الوجود“ کان روشناس ڪرايو، ڇاڪاڻ جو ميران محمد جونپوري جي مسلڪ ۾ وحدت الوجود جو اثر نظر نه ٿو اچي. اهو ڏيکاري ٿو، ته سنڌ ۾ وحدت الوجود جا قائل بزرگ قديم زماني کان موجود هئا، پر انهن جو احوال اسان کي نه ٿو ملي. ان جو وڏو ثبوت قاضي قاضن جو شعر آهي. قاضي قاضن عالم، فاضل ۽ قاضي القضاة هو. يعني دنيوي معاملن ۾ مشغول ظاهر بين عالم هو. جيڪڏهن ڪنهن جو مريد ٿيو، ته اهو به ميران محمد جونپوريءَ جو، جيڪو وحدت الوجود جي فڪر جو قائل ڪونه هو.

---

(1) ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي: شاهه ڪريم جو ڪلام، ڇاپو ٽيون، روشني پبليڪيشن، ڪنڊيارو، 1995ع ص 126.

(2) گلزار ابرار، ص 27..

ان هوندي به سندس شعر ۾ وحدت الوجود جو مضمون ۽ ظاهري علمن جي مذمت وارو مضمون ڪيئن آيو؟ ظاهر آهي، ته اها پوءِ جي تبديلي آهي، جيڪا ڪنهن ٻي بزرگ سندس طبيعت ۾ آندي.

قاضي قاضن جو هڪ معتقد: شيخ ابراهيم بن عمر سنڌي هو. ”گلزار ابرار“ مان معلوم ٿئي ٿو، ته هي بزرگ قاضي قاضن جو صحبتي ۽ معتقد هو. اهو به ڏيکاريو ويو آهي، ته هڪ روايت موجب ميران محمد جونپوريءَ جو معتقد هو. اهو به ڄاڻايو ويو آهي، ته برهانپور ۾ رهندو هو. (1) اها خبر نٿي پوي، ته هو سنڌ ۾ ڪهڙي شهر ۾ رهندو هو ۽ ڪڏهن لڏي وڃي برهانپور ۾ رهيو. گلزار ابرار ڪانسواءِ ٻي ڪنهن به ڪتاب ۾ هن بزرگ جو احوال ڪونه ٿو ملي. البت موجوده دور جي ڪتاب ”برهانپور ڪي سنڌي اوليا ء“ ۾ هن بزرگ جو احوال آندو ويو آهي، پر ان جو ماخذ به ”گلزار ابرار“ ئي آهي. برهانپور ۾ اچڻ بابت هن ڪتاب ۾ اندازي طور لکيو ويو آهي، ته هو همايون جي سنڌ ۾ اچڻ وقت جڏهن سنڌ ۾ افراتفري ڦهلي، تڏهن سنڌ ڇڏي برهانپور آيو. اهو به ڄاڻايو ويو آهي، ته ڪن واقعن مان ثابت ٿئي ٿو، ته هو 974 هه (1566ع) کان اڳ ۾ مبارڪ شاهه فاروقي جي زماني ۾ برهانپور اچي چڪو هو. (2)

تاريخي واقعن کي سامهون رکڻ سان معلوم ٿيندو، ته قاضي قاضن قريباً 927 هه ۾ بکر جو قاضي ٿيو، ۽ ويهه سال قاضي ٿي رهيو. يعني اندازاً 947-948هه تائين قاضي ٿي رهيو. انهيءَ ئي زماني ۾ همايون جي اچڻ ڪري سنڌ ۾ افراتفري پيدا ٿي. ائين ٿو معلوم ٿئي، ته انهن واقعن ۽ مجذوب جي اشاري قاضي قاضن کي دنيا تان دل کڻائي ڇڏي. ان ڪانپوءِ هو قضا جو عهدو ڇڏي، معرفت الاهي حاصل ڪرڻ لاءِ رياضتون ۽ مجاهدا ڪرڻ لڳو. انهن ئي ڏينهن ۾ شيخ ابراهيم سان سندس صحبتون رهيون ۽ انهن ئي ڏينهن ۾ سنڌي بيت به چيائين، جيڪي سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ مشهور ۽ مقبول ٿي ويا. ايتري قدر جو شاهه ڪريم تائين به سينه به سينه پهتا. ڪجهه وقت ڪانپوءِ ٻنهي بزرگن سنڌ کي الوداع چئي. قاضي قاضن حرمين شريفين ويو ۽ شيخ

(1) ايضاً ص 275 ۽ 236.

(2) سيد محمد مطيع الله راشد برهانپوري: برهانپوري سنڌي اوليا ء، سنڌي ادبي بورڊ، 1957ع، ص 199.

ابراهيم هندستان جي شهر برهانپور ۾ اچي رهيو، چاڪاڻ جو اتي اڳ ۾ ئي سنڌي بزرگ قيام پذير ٿي چڪا هئا.

قاضي قاضن جا سنڌي بيت شيخ ابراهيم جي معرفت هندستان ۾ پهتا. اُتي به ايترا مشهور ۽ مقبول ٿيا، جو 998 هه ۾ يا ان کانپوءِ محمد غوثيءَ به برهانپور ۾ ٻڌا، ۽ چئن بيتن جو بلڪل صحيح ترجمو پنهنجي ڪتاب ۾ درج ڪيو. اهي بيت بيان العارفين ۾ به ملن ٿا. ان مان هند ۽ سنڌ ۾ قاضي قاضن جي بيتن جي مقبوليت جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. ائين معلوم ٿئي ٿو، ته بزرگ، وحدت الوجود جو فڪر سمجهائڻ لاءِ قاضي قاضن جا بيت مثال طور ڏيندا هئا ۽ ائين پيڙهي به پيڙهي سينن ۾ محفوظ رهندا آيا.

هرياڻا وارو نسخو:

هرياڻا صوبي ۾ روهتڪ شهر جي ويجهو راٽيلا نالي هڪ ڳوٺ آهي. ان ڳوٺ جي مٺ (مندر) مان هيري نڪر کي قديم ديوناگري لپي ۾ لکيل قاضي قاضن جا بيت مليا آهن، جن تي هي عنوان لکيل هو: "ڪاجي قادن جي ڪي سنڌي ساکي" هيري نڪر اهي بيت سنواري سڌاري، انهن جون پڙهٽيون مقرر ڪري 1978ع ۾ پوچا پبليڪيشن "دهلي" طرفان ڪتابي صورت ۾ شايع ڪيا. بيان العارفين ۾ جيڪي بيت قاضي قاضن جا ملن ٿا، انهن مان ڀ به بيت هن نسخي ۾ به ملن ٿا.

ائين ٿو معلوم ٿئي، ته هندو فقيرن سنت ۾ اهي بيت ٻڌا، پنهنجي لپي ۾ قلمبند ڪيا. اهو ڏيکاري ٿو، ته قاضي قاضن جا بيت ڪيتري قدر سنڌ ۽ هند ۾ هندو توڙي مسلمان صوفين ۽ فقيرن وٽ مشهور ۽ مقبول رهيا.

قاضي قاضن جا بيت:

ائين ٿو معلوم ٿئي، ته قاضي قاضن جي بيتن جو تعداد گهڻو هو، جن مان داڻا ڪٺا محفوظ رهيا آهن. بيتن جو سڀ کان قديم ماخذ "گلزار ابرار" آهي، جنهن ۾ چئن بيتن جو ترجمو مليو ٿو. اهي بيت بيان العارفين ۾ به موجود آهن. انهن مان هيٺيان به بيت قاضي قاضن جي نالي لکيا ويا آهن.

1- گلزار ابرار ۾ آيل ترجمو:

"ڪنز ۽ قدوري پڙهڻ سان معرفت جي مهڪ جو ذرو به منهنجي دماغ ۾ نه آيو. ان علم کان پري ئي هنڌان مقصد حاصل ٿيو."

بيان العارفين ۾ آيل بيت:
اهو ترجمو هن بيت جو مفهوم معلوم ٿئي ٿو:

ڪنز قدوري ڪافيا، ڪِ ڪين پڙهيوم،
سو پارئي ٻئو ڪو، جتان پري لڌومِ.

2- **گلزار ابرار:** "لا" ڪنهن جي نفي ڪري ٿو؟ جڏهن ته ماسواء حق،
ڪنهن به هستيءَ کي حقيقي وجود ڪونهي."

بيان العارفين:
"لا" لاهيندي ڪن کي، "لا" موراهين ناهه،
بلا ري پريان، ڪٿ نہ ڏسي ڪي ٻئو.

"گلزار ابرار" ۾ ٻين اهڙن ٻن بيتن جو ترجمو آيل آهي، جيڪي بيان العارفين ۾ ته آيل آهن، پر انهن بيتن ٻڌائڻ وقت شاهه ڪريم، قاضي قاضن جو نالو نہ ڪنيو آهي، جنهن ڪري اسان انهن ٻن بيتن کي شاهه ڪريم جي بيتن ۾ ليکيندا آيا آهيون. هيٺ اهي ٻہ بيت پيش ڪجن ٿا:

3- **گلزار جو ترجمو:** "اسان جنهن جا مشتاق آهيون، اگر غور سان ڏٺو وڃي، ته اهو اسان پاڻ آهيون."

بيان العارفين: انهيءَ مفهوم وارو بيت هي آهي، جيڪو شاهه ڪريم ڏانهن منسوب آهي:

اسين سڪون جن کي، سي تان اسين پاڻ،
هاڻي وچ گمان، صحيح سڃاتو سپرين.

4- **گلزار ابرار جو ترجمو:**"سيني زبانن ۾ "لا" جي ڪلمہ سان تنهنجي نفي ڪئي ويئي آهي ۽ تون اجا تائين پنهنجي اثبات جي ڪوشش ۾ آهين."
بيان العارفين: انهيءَ مفهوم وارو بيت آهي، جيڪو شاهه ڪريم ڏانهن منسوب آهي:

توکي توڙائين، "لا" سين لاٿائون،
اجا پڻ آئون، واريو وڃهين وچ ۾.

جيئن ته گلزار ابرار قديم ۽ مستند ماخذ آهي، انهيءَ ڪري پويان ٻہ بيت بہ شاهه ڪريم جي بدران اسان کي قاضي قاضن جا سمجهڻ گهرجن. هينئر گلزار ابرار ۽ بيان العارفين جي بنياد تي قاضي قاضن جا ڏهہ بيت بيهن

ٿا، جن مان چار (4) متي آيل آهن؛ باقي ڇهه هي آهن:

5- سڄڻ منجهه هئام، مون اٿي ويا اوٺيا،
هيڏان هوڏان هٿڙا، هينئين جاڙ وڏام.

6- لوڪان نحو صرف، مون مطالع سپرين،
سوئي پڙهئو، سوئي پڙهان، سو ئي سو صرف.

7- ڪنز قدوري ڪافيا، جي پڙهي پروڙئين سڀ،
تہ ڪر منڊي ماڪوڙي کوهہ ۾، پيئي ڪچي اپ.

8- سيئي سيل ٿئام، پڙهئام جي پاٺان،
اکر اڳيان ايري، واڳون ٿي ورئامِ.

9- سائر ڏيئي لت، اُچي نيچي ڀوڙئي،
هيڪائي هيڪ ٿئو، ويئي سڀ جهت.

10- جوڳيءَ جاڳايوس، ستو هوس ننڊ ۾،
تِهان پوءِ ٿيوسِ، سندي پريان پيچري.

هيري نَڪر وارا بيت

انهن مان بيت نمبر 1 ۽ 10 هيري نَڪر واري مرتب ڪيل ڪتاب ۾ بہ ملن ٿا، پر انهن جي پڙهڻي هن طرح آهي:

ڪنز قدوري ڪافيا، ڪِ ڪين پڙهئام،
سو ڏيهہ ئي ٻئو ڪو، جان پرين لڏام. (1)

يعني هن بيت ۾ پڙهيوم" بدران "پڙهيام"، "پار" بدران "ڏيهہ" ۽ "لڏوم" جي بدران "لڏام" آيو آهي. ڪتاب ۾ اهڙي مضونن وارا ٻيا بيت بہ آيا آهن. هيري نَڪر واري ڪتاب ۾ اهڙي مضمون وارا:

"جوڳي جاڳايوس"، هيري نَڪر واري ڪتاب ۾ هن طرح آهي،
ستا هتوس ننڊ ۾، جوڳيءَ جاڳايوس،
مَرَ وڃايائين مون مَنان، تَتَ ويڪايوس. (2)

---

(1) ڏسو، هن ڪتاب ۾ شامل: قاضي قادن جو ڪلام، بيت 13.

(2) ايضاً، بيت 35.

يعني ڀھرين سٽ ساڳي آھي، پر ان جو پويون اڌ ڀھريون ٿي آيو آھي. البت ٻي سٽ بلڪل جدا آھي. بھرحال ائين چئي سگھجي ٿو، تہ ھي ٻئي بيت بيان العارفين ۽ راٿيلا (ھرياڻا) جي ديوناگري لپي ۾ لکيل قلمي نسخي ۾ ساڳيا آھن. جيڪڏھن ھي ٻہ بيت ھيري ٺڪر واري ڪتاب مان ڪيڍبا، تہ باقي 110 بيت رھندا. ڏھہ بيت اڳ ۾ بيان العارفين ۽ گلزار ابرار جي حوالن سان قاضي قاضن جا ثابت ڪيا ويا آھن. انھيءَ لحاظ سان قاضي قاضن جا ڪل بيت 120 ٿين ٿا.

"حڪايات الصالحين" جي قلمي نسخي جي حاشيءَ تي لکيل قاضي قاضن جا بيت:

محترم ڊاڪٽر نواز علي شوق وٽ حڪايات الصالحين" جو قلمي نسخو آھي، جيڪو 1168 ھہ جو لکيل آھي. يعني شاھہ لطيف جي وفات کان 3 سال پوءِ جو لکيل آھي. ان جي حاشيءَ تي قاضي قاضن ۽ ٻين سنڌي شاعرن جا بيت لکيل آھن. ان ۾ قاضي قاضن جا 80 بيت لکيل آھن. صورتخطي عربي – سنڌي آھي، پر پڙھڻ ۾ ڪجھہ ڏکيري آھي. بھرحال وڏي سوچ ويچار سان ڪجھہ بيت پڙھيا اٿم. انھن مان ھڪ بيت ھي آھي:

سنھو سوئيريان، جان تن پار جو نہ ڪرين،
سڄڻ اڪڙين ۾، تو پائيندا ڪيئن.

ھيري ٺڪر جي ڪتاب ۾ اھو بيت ٿوريءَ تبديليءَ سان ھن طرح آيو آھي:

سوئيڙيان سنھڙو، جتن ڪيوءِ نہ تينوَ،
توکي اکڙين ۾، پرين پيندو ڪينوَ. (1)

ھڪ ٻيو بيت بہ ھيري ٺڪر واري ڪتاب ۽ ھن قلمي نسخي ۾ ساڳيو آھي. اھو بيت ھيري ٺڪر واري ڪتاب ۾ ھن طرح آيو آھي:

روز محشر ڏينھڙي، ستر سڄ تپن،
سپوئي جر پائيان، جي مون پرين مڙن. (2)

مذڪور قلمي نسخي جي حاشيءَ ۾ لکيل بيتن ۾ ھي بيت ھن طرح آيو آھي:

---

(1) ڏسو، ھن ڪتاب ۾ شامل : قاضي قادن جو ڪلام، بيت 51.
(2) ايضاً، ص 52.

روز محشر جتهين، سهسين سج تپن،
سپيئي جهَڙُ پائيان، جي مون پرين مڙن.

لفظ ”جر“ جي معنيٰ هيري ٺڪر حاشيءَ ۾ پاڻي لکي آهي. حقيقت ۾ ”جهڙ“ لفظ پڙهڻ سان بيت جي معنيٰ صحيح ٻيهي ٿي.

معنيٰ هن طرح ٿيندي:

”قيامت جي ڏينهن جتي سهسين سج تپي، وڏي تابش ڪندا، اُتي جڏهن محبوب (نبي ڪريم ﷺ) مون سان ملي منهنجي واهر ڪندو، ته اها وڏي تابش به ”جَهڙ“ جهڙي معلوم ٿيندي.“

هندو اچار ۾ (ڙ) کي (ر) ۾ بدلايو ويندو آهي. اهوئي سبب آهي، جو هيري ٺڪر ”جهڙ“ کي ”جهر“ ڪري پڙهيو آهي.

ان ڪانسواءِ هن قلمي نسخي جي حاشيءَ ۾ ڪي بيت اهڙا آهن، جيڪي بيان العارفين ۾ شاهه ڪريم جي نالي ۾ آيا آهن. انهن بيتن جي پيٽ هيٺ ڏجي ٿي. هي بيت ٻنهي ۾ ساڳي صورت ۾ آهن:

جي لياڪا لوڪ تون، جان جان سي نه لتاءِ،
تان تان ٿئي نه ماءِ، پورو پسڻ پري سين.

البت مذڪوره قلمي نسخي ۾ ”پري سين“ جي بدران ”پِرَ جو“ آيو آهي. بيان العارفين ۾ هڪ بيت هن طرح آيو آهي:

پائيون جا نه ڪجن، روئي ڏوئي اکڙيون،
جَرَ ڪجر جن اکين ۾، سي ڪِيءَ پريَ پسن.

قلمي نسخي ۾ ٿورو فرق آهي. ان ۾ پهرين سٽ جو پوئيون اڌ، پهريون اڌ ٿي آيو آهي.

بيان العارفين ۾ هڪ بيت هن طرح آيو آهي:

چرن جيئن چت ڪري، سگ سپيئي چن،
جي پائيين پري مڙان، ته مت موجي ڳن.

قلمي نسخي ۾ اهو بيت هن طرح آيو آهي:

جي پائين، پرين مڙان، ته مت مون جي ڳن،
اتي چل چرئن جيان، سگ سپيئي چن.

قلمي نسخي ۾ ڪي بيت اهڙا به آهن، جن جهڙا لفظ ۽ فقرا شاهه ڪريم جي بيتن ۾ به ملن ٿا. مثال طور: شاهه ڪريم جي هن بيت ۾ سنداڻ جي تشبيهه آهي:

ڏڪين ڏات پئو، هنيڙو لهَ سنداڻ جنءِ،
سنياري ڪي سڄڻين، ورچي تان نـه وئو.

قلمي نسخي جي قاضي قاضن واري بيت ۾ سنداڻ واري تشبيهه هن طرح آئي آهي:

پوءِ پڌر سيراڻ، لِڪي لڪندين ۽ ڪيترو،
پَڏاءِ جهَ سنداڻ، ڪوڏئون سَهَمِ ميهرا (مُهرا).

دشمن لاءِ "ڏڄڻ" لفظ بيان العارفين جي بيت ۾ هن طرح آيو آهي.

چندن چور ڪريندين، رتو مهَ ڪهاڙ،
سڄڻ ڏڄڻ نـه ٿيي، جي رسي سوَ وار،
پروڙئو پراڙ، تـه ڪرهيندي قرب ٿيي.

هن بيت ۾ جيئن تـه "پراڙ" نالو آيل آهي. انهيءَ ڪري موجوده تحقيق موجب اهو بيت شاهه ڪريم جي بدران، "پراڙ" نالي واري ڪنهن قديم شاعر جو سمجهڻ گهرجي. ڪيئن بـه هجي، پر "ڏڄڻ" لفظ ساڳي معنيٰ لاءِ مذڪور قلمي نسخي ۾ هن طرح آيو آهي:

جيڪو مون ڪي چوءِ، تـه ويهه وساري سپرين،
اهڙو ڏڄڻ ڏيهه ۾، پيو نـه پانءُ ڪوءِ.

هن بحث مان ثابت ٿيندو، تـه مذڪور قلمي نسخي ۾ ۽ بيان العارفين ۾ ڪجهه بيت ساڳيا آهن ۽ بيان العارفين وارن ڪن بيتن تي قلمي نسخي وارن بيتن جو لفظي ۽ معنوي اثر نظر اچي ٿو. ان پيٽ جي بيان تي هيٺيون حقيقتون ثابت ٿين ٿيون:

1- قلمي نسخي واريون پڙهيون، بيان العارفين وارين پڙهين سان وڌيڪ مطابقت رکن ٿيون، ۽ انهن بيتن جي فني سٽا ۽ بَڌَ بـه پختي آهي. انهن جي ڀيٽ ۾ هيري ٺڪر وارين پڙهين ۾ اڻ - لکيون اوٺايون آهن، ۽ انهن جي فني سٽا ۾ بـه ڪس - پڪائي آهي. ان جو سبب اهو آهي، جو قلمي نسخي وارا بيت عربي - سنڌي صورتخطي ۾ آهن ۽ هيري ٺڪر، ديوناگري لپي تان بيت پڙهيا آهن. ضرورت آهي، تـه هيري ٺڪر وارين پڙهين تي وڌيڪ غور ڪري، انهن جون صحيح صورتون مقرر ڪيون وڃن.

2- جيئن تہ بيان العارفين ۽ قلمي نسخي جي بيتن ۾ مطابقت آهي، انهيءَ ڪري چئي سگهجي ٿو، تہ قلمي نسخي وارا بيت قاضي قاضن جا ئي آهن. ان جو پيو ثبوت اهو بہ آهي، تہ قاضي قاضن جا پہ بيت قلمي نسخي ۽ هيري ٺڪر جي ڪتاب ۾ ساڳيا آهن.
3- مٿي قلمي نسخي جا ڪجهہ بيت اهڙا آهن، جيڪي قلمي نسخي ۾ قاضي قاضن جا ۽ بيان العارفين ۾ شاهہ ڪريم جا ڪري ڄاڻايا ويا آهن. اهي قاضي قاضن جا ئي سمجهڻ گهرجن.
4- قلمي نسخي جي بيتن مان اهو بہ معلوم ٿئي ٿو، تہ شاهہ ڪريم جي بيتن تي قاضي قاضن جي بيتن جو اثر نمايان آهي.
قلمي نسخي جي 80 بيتن مان پہ بيت هيري ٺڪر جي ڪتاب ۽ قلمي نسخي ۾ ساڳيا آهن. اهي جيڪڏهن ڪٽبا، تہ باقي 78 بيت بچندا. 200 بيتن ۾ هي 78 بيت شامل ڪبا، تہ قاضي قاضن جا ڪل 278 بيت ٿيندا. ٿي سگهي ٿو، تہ اڳتي هلي ڪٿان ڪي پيا بيت بہ قاضي قاضن جا لڀي پون.
6- ان مان ظاهر ٿئي ٿو، تہ قاضي قاضن سنڌي زبان جو باڪمال شاعر هو ۽ سندس بيتن جو جهجهو تعداد هو، جيڪو حالتن جي لاهن چاڙهن سبب هيٺ مٿي ٿي ويو هو ۽ هينئر ملندو رهي ٿو.
7- قاضي قاضن جي بيتن جي پوين شاعرن جهڙوڪ: شاهہ ڪريم، ميون لطف الله قادري، شاهہ عنايت رضوي ۽ شاهہ لطيف جي بيتن سان پيٽ ڪجي ٿي، تہ انهن شاعرن جي بيتن تي قاضي قاضن جي بيتن جو اثر نظر اچي ٿو.

قاضي قاضن ۽ شاهہ لطيف

روايت آهي، تہ شاهہ لطيف پہ ڪتاب پاڻ سان ڪٺندو هو: "مثنوي مولانا روم" ۽ "بيان العارفين". شاهہ لطيف جو شعر غور سان پڙهجي ٿو تہ معلوم ٿئي ٿو، تہ شاهہ صاحب پنهي ڪتابن جو فڪري ۽ فني اثر قبول ڪيو آهي. شاهہ ڪريم جي شعر ۽ اقوال جو جيڪو اثر آهي، ان تي جدا لکيو اٿم. باقي قاضي قاضن جي شعر جو جيڪو اثر نظر اچي ٿو، ان جي هيٺ اپٽار ڪجي ٿي:

(الف) بيان العارفين وارا بيت:

(1) مٿين بيتن مان هيٺيون بيت شاهہ جي بيتن ۾ گڏجي ويو آهي، ۽ ڪن رسالن جي سر آسا ۾ شاهہ جو بيت ڪري ڏنو ويو آهي: (1)

(1) (i) شاهہ جو رسالو: مرتب ڊاڪٽر ارنسٽ ٽرمپ، نئون ڇاپو، پٽ شاهہ ثقافتي مرڪز، 1985ع، ص 729. (ii) شاهہ جو رسالو: مرتب تارا چند شوقيرام، بمبئي علائقي جو ←

اسين سڪون جن ڪي، سي تان اسين پاڻ،
هاٿي وچ گمان، صحيح سڃاتو سپرين.

ان جي هيٺان انهيءَ نوعيت جو ٻيو بيت آهي. اهو هي آهي:

اسين سڪون جن ڪي، اسين پڻ سيئي،
لَم يَلد وَلَم يُولَد، ونءُ اوڏانهين پيهي،
تـهـا منـجـهيـئي، پارک پرکج حق کي. (1)

ائين ٿو ڀائنجي، ته شاهه صاحب قاضي قاضن جو بيت پيش ڪري، ان جي جواب ۾ هي بيت چيو آهي. ٻاڪاڻ جو ٻنهي جو مطلب ڪجهه مختلف آهي. قاضي قاضن، ابن عربي جي فڪر موجب وحدت الوجود جو نظريو بيان ڪيو آهي. ابن عربي چيو آهي: وجود مطلق هڪ آهي. فقط اهو ئي موجود آهي. هر ٻي شيءِ فقط ان جو مظهر آهي. انهيءَ ڪري عالم ۽ الله هڪ ٻي جو عين آهن. هو عالم ۽ الله ڪي، ذات ۽ صفات جي عينيت جي بنا تي تصور ڪري ٿو. هن جو چوڻ آهي، ته ڪائنات ۾ ان ذات مطلق جي هستيءَ ڪانسواءِ ٻي ڪنهن شيءِ کي حقيقي وجود آهي ئي ڪونه. يعني عالم، ان جي صفات جي محض تجلي آهي. عالم جي حيثيت نالي ماتر آهي. اهو غير حقيقي، وهمي ۽ اهڙو وجود آهي، جيڪو خارج ۾ معدوم آهي. سڀ ۾ اهائي ذات ڪارفرما آهي. ڪثرت ۾ وحدت ئي وحدت آهي، غير آهي ئي ڪونه. (2)

انهيءَ فڪر مطابق قاضي قاضن چوي ٿو، ته جنهن جي ملڻ جا اسين مشتاق آهيون، اهو حقيقت ۾ مون ۾ ئي موجود آهي، ۽ منهنجو وجود فاني ۽ غير حقيقي آهي. انهيءَ ڪري فقط اهو ئي آهي، آءٌ آهيان ئي ڪونه: شاهه لطيف چيو آهي:

← سرڪاري تعليم کاتو، ڇاپو ٻھريون، سال 1900، ص 563. (iii) شاهه جو رسالو (سن 1269 هه کان 1270 هه ۾ لکيل ٽن آڳاٽن قلمي نسخن کي ڀيٽي تيار ڪيل)، تحقيق: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، 1954ع، ص 525. (iv) شاهه جو رسالو (سر سسئي سان شروع ٿيندڙ ٻھرين دور (1165- 1207 هه) جي ڏهن قلمي نسخن سان ڀيٽي تيار ڪيل) تحقيق: ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڀٽ شاهه ثقافتي مرڪز، 1977ع، ص 451.(v) شاهه جو رسالو: غلام محمد شاهواڻي، 1961ع، ص 1020. (vi) شاهه جو رسالو، مرتب: مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، ڪراچي، 1951ع، ص 649.

(1) ٻوئين سٽ بمبئي واري ڇاپي، ٽن آڳاٽن قلمي نسخن واري ڇاپي، سسئي جي سر کان شروع ٿيندڙ ٻھرين دور جي ڏهن قلمي نسخن واري ڇاپي ۽ مولانا قاسمي واري رسالي ۾ ڪونهي. باقي ٽرمپ واري رسالي ۽ شاهواڻيءَ واري رسالي ۾ ملي ٿي.

(2) S.A.Q. Husaini: The Pantheistic Monoism of Ibn Al Arabi, Lahore, 1970, p177 to 183.

پيهي جان پاڻ ۾، ڪير روح رهاڻ،
تہ نڪو ڏنگر ڏيهہ ۾، نڪا ڪيچين ڪاڻ،
پنهو ٿيس پاڻ، سسئي تان سور هئا.
(سسئي آبري، 5)

●

پنهو ٿيس پاٿهين، وئو سسئي جو سينگار،
مَن عَرَفَ نَفسَہ، فَقَد عَرَفَ رَبَہ، اهوئي آچار،
جو وندر ۾ واپار، سو سودو سرئس هتهين.
(سسئي آبري، 5)

●

پنهو ٿيس پاٿهين، ويئي سسئيءَ جي سونه،
خَلَقَ آدَمَ عَلىٰ صورته، اي وٺن منجهہ وِرونهہ،
چريءَ منجها چونہ، ڪٿي هوت هنج ڪئو.
(سسئي آبري، 5)

مٿين بيتن مان هڪ ۾ شاهہ صاحب عربي زبان جو قول "من عرف نفسہ فقد عرف ربہ" (جنهن پاڻ سڃاتو، تنهن جڻ پنهنجي رب کي سڃاتو) دليل طور آندو آهي. پوئين بيت ۾ حديث شريف "خلق آدم علىٰ صورتہ" مثال طور آندي اٿس، جنهن جو مطلب آهي، تہ 'الله تعالىٰ ، آدم کي (يعني انسان کي) پنهنجي صورت موافق خلقيو آهي' .

اهو ساڳيو خيال سچل سرمست هن طرح بيان ڪيو آهي؛

پنهون پنهون ٿي ڪريان، آءُ پڻ پنهون پاڻ،
اديون تيس اَجاڻ، جو ڪين پروڙيم پاڻ کي.

البت قاضي قاضن جي مذڪور بيت جي جواب ۾ شاهہ صاحب جيڪو بيت چيو آهي، اهو هڪ ٻي صوفيانہ نڪتي جي اپٽار ڪري ٿو. شاهہ صاحب چوي ٿو، تہ اسان جنهن ذات جا مشتاق آهيون، اها اسان ۾ ئي آهي، ۽ اسان جي ساهہ جي رڳ کان ويجهي آهي. پر حقيقت اها آهي تہ اها هستي بي مثل آهي، لا شريڪ آهي، نہ ڪنهن مان هو ڄائو آهي، ۽ نہ ڪنهن کي ڄڻيو

اٿس، اهوئي سڀ شيءِ تي قادر آهي، ۽ اهوئي سموري طاقت جو سرچشمو آهي. اها حقيقت ابن عربي پنهنجي ڪتاب "فتوحات المڪيہ" ۾ هن طرح بيان ڪئي آهي:

"الله تبارڪ و تعاليٰ واحد معبود آهي. الوهيت ۾ ان جو ڪوبہ ثاني نہ آهي. هو زال ۽ اولاد کان پاڪ آهي. هو سواءِ ڪنهن شرڪت جي مالڪ آهي. ان جي ئي بادشاهي آهي. ۽ ان جو ڪوبہ وزير ڪونهي. هو صانع آهي، ۽ ان سان ڪوبہ مدبر شامل ڪونهي. هو پنهنجو پاڻ موجود آهي ۽ ان جو وجود، موجود جي احتياج کانسواءِ آهي. ان ڪي دل سان ۽ اکين سان ڏسي سگهجي ٿو." (1)

2- قاضي قاضن جي مٿي ڏنل ڏهن بيتن مان ہہ بيت نفي ۽ اثبات جي مسئلي متعلق آهن، جن ۾ "لا" جو لفظ آندل آهي. ابن عربي، "فتوحات المڪيہ" ۾ "لا" جو ذڪر ڪيو آهي ۽ ان مان خلقت جي فنائيت جو مطلب ورتو اٿس. (2) حضرت جنيد بغدادي، فنا جا ٽي قسم ۽ درجا بيان ڪيا آهن: پهريون قسم هي آهي تہ طالب پنهنجي صفات، اخلاق ۽ مزاج جي قيد کان آزاد ٿي وڃي. فنا جو ٻيون قسم هي آهي: طالب پنهنجي نفس جي لذت کان بلڪ دستبردار ٿي وڃي. فنا جو ٽيون قسم هي آهي، تہ طالب تي رباني تجليات جو ايڏو غلبو ٿي وڃي جو سندس موجود وجود جي حقيقت سندس اکين کان اوجهل ٿي وڃي. (3) قاضي قاضن اهو خيال هن طرح بيان ڪيو آهي:

توکي توڙائين، "لا" سين لاٿائون،
اجا پڻ آئون، واريو وجهين وچ ۾.

●

"لا" لاهيندي ڪن ڪي، "لا" موراهين ناھ،
بلا ري پريان، ڪٿ نہ ڏسي ڪو ٻيو.

پهرين بيت جو مطلب آهي، تہ توکي "لا" مان پيدا ڪيو ويو آهي. يعني الله تعاليٰ سڀي ڪائنات کي عدم مان وجود ۾ آندو. هيءَ ڪائنات

(1) شيخ اڪبر محي الدين ابن عربي: فتوحات المڪيہ، اردو ترجمہ: صائم چشتي، فيصل آباد، 1986ع، ص 115.

(2) ايضاً. ص 299.

(3) ڊاڪٽر علي حسن عبدالقادر: جنيد بغدادي، اردو ترجمو: محمد ڪاظم، مڪتبہ جديد لاهور، 1967ع، ص 184 کان 187.

جيئن تہ 'ڪين' مان وجود ۾ آئي آهي، انهيءَ ڪري هن کي حقيقي وجود آهي ئي ڪونہ. اها حقيقت بيان ڪرڻ ڪانپوءِ چوي ٿو، تہ ان هوندي جو تنهنجي ڪابہ حقيقت ڪانهي، تڏهن 'مان، مان' ڪري، پنهنجي وجود جو بہ اقرار پيو ڪرين؟

قاضي قاضن جي هن بيت ۾ حضرت جنيد بغدادي جي بيان ڪيل فنا جي ٽين قسم جو فڪر بيان ڪيو ويو آهي. بيت جو مطلب هي آهي تہ طالب تي جڏهن رباني تجليات جو غلبو ٿي وڃي ٿو، تڏهن ڪيس پنهنجو پاڻ بنهہ وسري وڃي ٿو ۽ ڪيس هر هنڌ انهيءَ ذات مطلق جو جلوو ئي ڪارفرما نظر اچي ٿو. شاهہ ڪريم، قاضي قاضن جي هن بيت جي جواب ۾ هي بيت چيو:

"لا" مَ لوڏي ڪڍ، "الا" مَ لاهہ لڪ سين،
جو مظهر سندو ماڙوئين، تي کي ڪربينْ وِڏ.

يعني: "لا" کي لوڏي نہ ڪڍ، ۽ نہ وري "الا" کي ئي لحظي جيترو دِل تان لاهِہ. اهو جيڪو ماڻهن جو مظهر آهي، ان کي ڪيئن ٿو وڍين؟ ان جو مطلب آهي، تہ غير جي نفي ضرور ڪر. ان ڪانپوءِ اثبات جي واديءَ ۾ پير پاءِ، جنهن جو مطلب آهي: فقط هڪ ذات مطلق جي وجود جو اقرار ڪرڻ.

شاهہ لطيف اهو نفي ۽ اثبات جو مسئلو ڪيترن ئي بيتن ۾ بيان ڪيو آهي. شاهہ صاحب ان سلسلي ۾ ڪلمي جو مقصد سامهون رکيو آهي. ڪلمي جا ٽي جز آهن: لااله (ناهي ڪو الاهہ)، الاَ الله (سواءِ الله جي)، محمد رسول الله (محمد ﷺ الله جو رسول آهي.) صوفي بزرگ پهرين جز کي نفي ۽ ٻي کي اثبات چوندا آهن. نفيءَ جو مطلب آهي: غير الله جي نفي، ۽ اثبات جو مقصد، فقط هڪ ذات مطلق جي وجود جو اقرار ڪرڻ. شاهہ صاحب جي رسالي جي سڄي ڪلياڻ ۾ انهيءَ سلسلي جا ڪيترائي بيت ملن ٿا. نموني طور هڪ بيت هت ڏجي ٿو:

وحده جي ويڻا، اِلاالله اڏ ڪئا،
محمد رسول الله چئي، مسلمان ٿئا،
عاشق عبداللطيف چي، انهيءَ پہ پئا،
تيلاه ڏٺي ڏٺا، جيلاه وٺا وحدت ڳڏجي.

(ڪلياڻ، 1)

قاضي قاضن هن سٽ ۾ ذهن نشين ڪرايو آهي، ته حقيقت اها آهي ته تنهنجي ڪا حقيقت ڪانهي. ان هوندي، به تون پنهنجو پاڻ ڪي پيو پڏائين:

"ايا پڻ آئون، واريو وجهين وچ ۾."

شاهه صاحب چيو آهي، ته پاٽپٽو ڇڏ ۽ هستيءَ کي فنا ڪر، ته توکي واحد جو وصال ٿئي. شاهه صاحب قاضي قاضن وانگر ان مقصد لاءِ "آئون" ۽ "مون" لفظ ڪتب آندا آهن:

ٻن ٻيائي سپرين، پاٽا "مون" کي پل،
"آئون" اوريان جهل، توکي رسي تو ڏٽي.
(آسا، 1)

شاهه صاحب جي رسالي جي سر آسا ۾ انهيءَ نوعيت جا ٻيا بيت به ملن ٿا. هڪ بيت ۾ شاهه صاحب چوي ٿو ته اهو به شرڪ آهي، جو چئجي، ته "مان به آهيان". فرمائي ٿو:

عين شرڪ اِيَ، جِنءَ بي شرڪ پايين پاڻ کي،
وڃائي وجود کي، پاڻ پاسي ٿيءُ،
هڏهه ڪونهي هيءُ، هو پڻ ڪونهي هن کي.
(آسا، 1)

هن بيت ۾ شاهه صاحب چيو آهي، ته واحد جي وسال لاءِ "پاڻ" پڙدو آهي:

پاڻ پڙدو پاڻ کي، سٽي ڪر سنڀال،
وڇان جو وصال، سو تان هئڻ هن جو.
(آسا، 4)

قاضي قاضن هن سٽ ۾ ٻڌايو آهي، ته ڪثرت ۾ وحدت ڪارفرما آهي:

"ٻلاريَ پريان، ڪٿ نه ڏسي ڪو ٻئو."

شاهه صاحب اهو خيال هن ظاهر ڪيو آهي:

ايڪ قصر در لک، ڪوڙين ڪٿس ڳڙڪيون،
جيڏاه ڪريان پرک، تيڏاه صاحب سامهون.
(ڪلياڻ، 1)

3- قاضي قاضن جي هيٺئين بيت ۾ بہ وجودي فڪر جو اظهار ٿيل آهي. هو مثال ڏئي ٿو، تہ جڏهن درياءَ ٻوڏ ڪري، ڪڏون ڪوپا، ڍڙا ۽ ڍڪيون ٻوڙي ڇڏيندو آهي، تڏهن جيڏانهن تيڏانهن هِڪَ - ڪَرَو نظر ايندو آهي. ان مان سندس مطلب هي آهي، تہ جڏهن طالب غير الله جي نفي ڪري، پاڻ وساري، پنهنجو پاڻ کي وحدت جي درياءَ ۾ گم ڪري ٿو، تہ ڪيس هر هنڌ فقط انهيءَ هڪ ذات جو جلوو ڪارفرما نظر اچي ٿو:

سائر ڏيئي لٽ، آڇي نيچي ٻوڙئي،
هيڪائي هيڪ ٿئو، ويئي سڀ ڇهت.

شاهہ صاحب معرفت جي منزل ماٿيندڙن جو ذڪر ڪندي، انهن لاءِ ساڳيو قاضي قاضن وارو فقرو "هيڪائي هيڪ ٿئا" بہ ڪم آندو آهي:

اَوتڙِ ڪه نہ اولئا، ستڙ وئا سالم،
هيڪائي هيڪ ٿئا، احد سين عالم،
بي بها بالم، آڳي ڪئا اڳهين.

(ڪلياڻ، 1)

وحدت ۽ ڪثرت بابت شاهہ صاحب جي رسالي ۾ ڪيترائي بيت ملن ٿا، جن ۾ ٻڌايو اٿس، تہ وحدت مان ڪثرت وجود ورتو آهي، ۽ ڪثرت ۾ انهيءَ وحدت جو جلوو ٿي جاري ۽ ساري آهي. نموني طور هڪ بيت هت ڏجي ٿو:

وحدتا ڪثرت ٿي، ڪثرت وحدت ڪل،
حق حقيقي هيڪڙو، ٻولي ٻي مَ ڀل،
هو هلاچو هَلّ، بالله سندو سچٽين.

(ڪلياڻ، 1)

4- قاضي قاضن جا چار بيت ظاهري علم جي مذمت ۾ آهن، جهڙوڪ: "ڪنز قدوري ڪافيا، ڪِ ڪين پڙهئوم"، "ڪنز قدوري ڪافيا، جي پڙهي پروڙئين سڀ"، "سي ئي سيل ٿئام، پڙهيام جي پاٺان" ۽ "لوڪان نحو صرف، مون مطالع سپرين" قاضي قاضن انهن بيتن ۾ چيو آهي، تہ ظاهري

(1) ڊاڪٽر ارنيسٽ ٽرمپ (مرتب): شاهہ جو رسالو؛ ٻيو ڇاپو، ڀٽ شاهہ ثقافتي مرڪز، ڪراچي 1985ع، ص 46 کان 48.

علمن جي ذريعي معرفت جي منزل حاصل ٿي نہ ٿي سگهي، پر پاڻ سلوڪ جي راهہ ۾ رڪاوٽ آهن.

شاهہ صاحب بہ ڪيترن ئي بيتن ۾ اهڙو خيال ظاهر ڪيو آهي. شاهہ صاحب ذات واحد لاءِ "الف" علامت طور آندو آهي. ابنِ عربي بہ چيو آهي، تہ "الف" مان توحيد ڏانهن اشارو آهي. شاهہ صاحب چيو آهي:

اکر پڙهہ الف جو، ورق سڀ وسار،
اندر تون اجار، پنان پڙهندين ڪيترا.

(يمن ڪلياڻ، 5)

شاهہ صاحب جي رسالي جي ڪن قلمي نسخن ۽ ڇاپي رسالن ۾ قاضي قاضن جا مذڪور بيت سر يمن ڪلياڻ، داستان پنجين ۾ شامل آهن. ڊاڪٽر ٽرمپ واري رسالي ۾ اهي بيت هن طرح آهن: (1)

ڪنز قدوري ڪافيا، جي پڙهين پروڙين سڀ،
ڇڻ منڊي ماڪوڙي کوهہ ۾، پيئي ڪٿي اُپ،

(جمن ڪلياڻ، فصل - 5، بيت - 41)

جي مون پڙهيا پاڻ لئي، سي مون سيلهہ ٿئام،
واڳو ٿي وڙهيام، اکر اهيئي اڳيان.

(جمن ڪلياڻ، فصل - 5، بيت - 28)

لوڪين نحو صرف، موں مَن مطالع سپرين.
سوئي سو حرف، پڙهئو تَو پڙهان.

(جمن ڪلياڻ، فصل - 5، بيت - 33)

ڪنز قدوري ڪافيا، هڏهين ڪونہ پڙهئوم،
اهو پاڙو ئي پئو، جئان پرين لڌوم.

(جمن ڪلياڻ، فصل - 5، بيت - 40)

---

(1) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ (مرتب: شاهہ جو رسالو (سنہ 1269هہ ۽ 1270هہ ۾ لکيل ٽن آڳاٽن قلمي نسخن کي پيٽي تيار ڪيل)، پٽ شاهہ ثقافتي مرڪز، حيدرآباد، 1974ع، ص 35 کان 37.

(2) تارا چند شوقيرام (مرتب): شاهہ جو رسالو، سرڪاري ڇاپو، ڪراچي، 1900ع 37 کان 39.

(3) مولانا علام مصطفيٰ قاسمي (مرتب) شاهہ جو رسالو، پاڪو پهريون، ڪراچي 1951ع، ص 42 کان 44.

اهي ساڳيا بيت ٻين رسالن ۾ به ملن ٿا، جهڙوڪ: ٽن آڳاٽن قلمي نسخن ۾ جيڪي سنه 1269 هه ۽ 1270 هه ۾ لکيا ويا. (1) تارا چند شوقيرام جي سرڪاري ڇاپي ۾، جيڪو 1900ع ۾ ڇپيو (2)، ۽ محترم مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي جي مرتب ڪيل رسالي ۾. پر مولانا قاسمي صاحب حاشيءَ ۾ ڏيکاريو آهي، ته اهي ڏاريا بيت آهن. (3) اهي بيت ڊاڪٽر گربخشاڻي پنهنجي مرتب ڪيل شاهه جي رسالي مان خارج ڪري ڇڏيا آهن. مذڪور چئني رسالن ۾ پڙهڻيءَ جو ٿورو فرق آهي.

اهو هيٺ (چارٽ ۾) واضح ڪجي ٿو:

بيان العارفين جي پڙهڻي	ٽرمپ جو رسالو	1269هه ۽ 1270هه ۾ لکيل آڳاٽا نسخا	سرڪاري ڇاپو	مولانا قاسمي جو مرتب ڪيل
(1) ڪَرَ	(1) جڻ	(1) ڪَرَ يا جڻ- ٻنهي ڪونهن	(1) ته	(1) ته
(2) ڪيجي	(2) ڪتي	(2) ڪَجي	(2) ڪَجي	(2) ڪَجي
(3) سيني سيل ٽنام، پڙهيام جي پاڙان	(3) جي مون پڙهيا پاڻ لاءِ، سي مون سيلهه ٽنام.	(3) ۽	(3) ۽	(3) ۽
(4) اکر اکيان ايري، واڳو ٽي ورنام.	(4) واڳون ٽي وڙهيام،	(4) ٽرمپ واري ساڳي پڙهڻي - البت "پڙهيام" بدران "وڙهيام"	(4) ٽن آڳاٽن نسخن واري ساڳي پڙهڻي	(4) سرڪاري ڇاپي واري ساڳي پڙهڻي
(5) لوڪان	(5) لوڪين	(5) لوڪين	(5) لوڪان	(5) لوڪان
(6) مون	(6) مون مَنِ	(6) مون	(6) مون	(6) مون
(7) سوني پڙهنو، سوني سو حرف	(7) سوني سو حرف، پڙهنو ٿو پڙهان	(7) پڙهنو سو پڙهان، سوني سو حرف	(7) پڙهنو سو پڙهان، سوني سو حرف	(7) سرڪاري ڇاپي واري ساڳي پڙهڻي
(8) ڪ	(8) هڏهين	(8) ڪي	(8) ڪي	(8) ڪي
(9) ڪَين	(9) ڪونه	(9) ڪونه	(9) ڪونه	(9) ڪونه
(10) سو	(10) اهو	(10) او	(10) او	(10) او
(11) پارني	(11) پاڙو ني	(11) پاڙو ني	(11) پاڙو ني	(11) پاڙوني
(12) ٻنو ڪر	(12) ٻنو	(12) ٻنو	(12) ٻيو	(12) ٻيو
(13) لٽوم	(13) لٽوم	(13) ڏنوم	(13) لٽوم	(13) لٽوم

شاهه جي رسالي جي سر يمن جي ساڳي داستان ۾ قاضي قاضن جي مذڪوره بيتن سان گڏ شاهه صاحب جا پنهنجا بيت بہ انهيءَ مضمون ۽ انهيءَ سٽاء وارا ملن ٿا. هيٺيون بيت "ڪنز قدوري ڪافيا" جي سٽاءَ وارو آهي. چئي نٿو سگهجي، تہ اهو بہ قاضي قاضن جو آهي، يا شاهه صاحب قاضي قاضن جي مذڪور بيت جي پيران چيو آهي:

ڪنز قدوري ڇڏ، سٽون پڙهہ ساڄام جيون،
وَنءُ ٽَني جي سڏ، جن آهَ نہ آهہ جي.

"پڙهڻ" جي سلسلي جا ٻيا بيت هن طرح آهن:

1- پڙهئو تا پڙهن، ڪڙهن ڪين قلوب ۾،
پاٽا ڏوهہ چڙهن، جِنءَ ورق وارين وترا.

2- جِنءَ جِنءَ ورق وارين، تنءَ تنءَ ڏنو ڏوهہَ،
رهٽيءَ رهيو نہ سپرين، تهہ کهٽي ڪبو ڪوهہ.

3- ڪُهہُ ٿو ڪاغذ ڪورين، وينو وڃائيس مس،
ڏوري تِئان ڏِسَ، اکر جتان آئيو.

4- اکر پڙهي اپاڳيا، قاضي ٿئين ڪئاءِ،
پيرين ۽ پائيين، ايذان اي نہ آهہ،
ان سرڪيءَ ساءُ، پڇج عزرائيل کان.

5- سا سٽ نہ سارين، الف جهِ جيِ اڳ ۾،
ناحق نهارين، پنا ٻئا پري لئي.

6- سٽ سائي سار، الف جهِ جي اڳ ۾،
ميم سان معلوم ٿئو، ورق اهو ئي وار،
ناحق ڪيم نهار، پنا ٻئا پريءَ لئي.

7- اکر چِٽي هيڪڙي، ڀون جي نہ ٻجهن،
ڪونہ ڪبو ڪي تن، سڄي سٽائي ڳالڙي.

8- جهڙا چاليها نہ چاليہ، تهڙو پَسڻ پرين جو،
کهڙي ڪاتب ڪريين، مٿي پڻ پيهہ،
جي ورق وارين ويهہ، تان اکر اهوئي هيڪڙو.

انهن ڪانسواءِ اڳ ۾ آيل بيت "اکر پڙهه الف جو، ورق سڀ وسار" ۽ ٻيا انهيءَ نوعيت جا بيت به هن سر جي داستان پنجين ۾ آيل آهن. مٿي ڏنل بيت شاهه جي رسالي جي مذڪوره نسخن ۾ ملن ٿا. البت ڊاڪٽر گربخشاڻي جي مرتب ڪيل رسالي ۾ هي بيت آيل ڪونهن. ٻيا سمورا بيت آيل آهن. پڙهڻيءَ ۾ ٿورو فرق آهي.

مطلب ته لفظ ۽ فقرا قاضي قاضن وارا نه آهن پر مقصد ساڳيو آهي.

قاضي قاضن هڪ بيت ۾ "جوڳي" لفظ ڪتب آندو آهي، ۽ ان مان مطلب روحاني رهبر ورتو اٿس. ڏيکاريو اٿس، ته آءٌ غفلت جي ننڊ ۾ هوس، جوڳيءَ جاڳائي سجاڳ ڪيو. ان ڪانپوءِ ئي معرفت الاهي جي راهه تي گامزن ٿيس:

جوڳيءَ جاڳايوس، ستو هوس ننڊ ۾،
تهان پوءِ ٿيوس، سندي پريان پيچري.

لفظ "جوڳ" يا "يوگ"، "يوج" مان نڪتو آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: جوڙ، ميلاپ، ملائڻ، گڏڻ، روح جو ذات مطلق ۾ وصال. (1) قديم زماني ۾ جيڪو روحاني طريقو، سنڌ، هند ۽ پنجاب ۾ رائج هو، ان کي "يوگ" يا "جوڳ" چيو ويندو هو. يوگ، نه فقط هندو فقيرن ۾ هو، پر ٻڌ ڌرم جا ڀڪشو به ان طريقي سان حق جي ڳولها ڪندا هئا. نه فقط ايترو، پر ويدڪ زماني کان به اڳ ۾ "يوگ" موجود هو. هي هڪ طريقو هو، جنهن تي هَلي، حق جو ڳولهائو، سلوڪ جي راهه طئي ڪري، واحد جو وصال ماڻي ٿو. (2) ان کي "يوڳي" يا "جوڳي" چيو ويندو آهي. سنڌ ۾ اهي هندو فقير موجود هوندا هئا، ۽ هندستان ۽ پنجاب کان به هنگلاج ۽ ٻين ياترائن لاءِ سنڌ ۾ ايندا رهندا هئا. انهيءَ ڪري سنڌ ۾ لفظ "جوڳي" مذڪور معنيٰ ۾ مروج هو.

ائين ٿو معلوم ٿئي، ته قاضي قاضن نه فقط انهن مان ڀليءَ ڀت واقف هو، پر انهن جي صحبت ۾ به رهيو هو. ورنه هڪ عالم جي حيثيت ۾ لفظ "جوڳي" مرشد يا روحاني رهبر جي حيثيت ۾ قطعاً ڪتب نه آڻي ها. هرياڻا جي مندر مان "قاضي قاضن" جي ڪلام جو ديوناگري لپي ۾ لکيل قلمي نسخي جو ملڻ ڏيکاري ٿو ته قاضي قاضن جو ڪلام هندو فقيرن وٽ ٻڻ مقبول هو.

(1) John T. platts: A Dictionary of urdu, classical Hindi & English, new print, Lahore, 1983, p.1253.

(2) (i) Berry T. Religions of the World: Hinduism, Yoga, Budhism, Londn, 1971, P.77 (ii) A.L Basham; The Wonder that was India, London, 1985, P. 35 (iii) Dr. Dure Shahwar Sayed: The Poetry of Shah Abdul Latif, P. 12, 1988

حضرت شاهه صاحب به هندو فقيرن سان اٿيو ويٺو هو، انهن سان گڏ سير و سفر ڪيو هئائين، ۽ انهن جي طريقن، رهت ۽ ٻين ڳالهين مان پوريءَ طرح باخبر هو. شاهه صاحب جي رسالي ۾ سرڪاهوڙي ۽ سر رامڪلي جوڳي فقيرن بابت آهن. سر رامڪلي جي داستان پهرين جا سمورا بيت، "وراڻ" وارا آهن، جن مان هر بيت جي پوئين سٽ جو آخري فقرو "آئون نه جيئندي ان ري" جي وراڻ سان آيل آهي. هن بيت ۾ جوڳيءَ لاءِ "جاڳاياس" لفظِ آندو اٿس، جيئن قاضي قاضن "جاڳايوس" آندو آهي:

سُتي سِيج هُياس، مُنکي آهه اٿاريو،
جنين جاڳاياس، آئون نه جيئندي ان ري.

هن بيت ۾ لفظ "جوڳي" ڪونهي، پر هن سلسلي جي گهڻن ئي بيتن ۾ "جوڳي" لفظ آيل آهي. هيٺين بيت ۾ جوڳيءَ جون خوبيون ۽ خصوصيتون بيان ڪندي چيو اٿس، ته جوڳي پاٽپٽو ختم ڪندڙ آهن، ۽ اڻ - تارن کي پار پهچائيندڙ آهن. يعني سلوڪ جي راهه جي پانڌيئڙي جي رهبري ۽ رهنمائي ڪري منزل مقصود تائين پهچائيندڙ آهن:

ميڙئو ياڻ پريون ڪئو، جاڳي جلائين،
سامي سگڙين سين، خودي کي کائين،
هوجي تارَ تِڳائين، آئون نه جيئندي ان ري.

شاهه صاحب هيٺين بيتن ۾ "جوڳ" جي اها ئي معنيٰ ٻڌائي آهي، جيڪا مٿي بيان ڪئي ويئي. يعني دنيا ترڪ ڪرڻ ۽ واحد سان وصال:

جسي سندي جوڳ ريَ، مون نه گهرجي ماهه،
سامي منهنجو ساهه، آئون نه جيئندي ان ري.

●

جزو وڃايو جوڳيين، ڪل سين آهين ڪم،
آسڻ جن عَدَم، آئون به جيئندي ان ري.

هن سر جي هڪ داستان ۾ شاهه صاحب طالب کي ٻڌايو آهي، ته جيڪڏهن تون جوڳي ٿيڻ چاهين ٿو، ته توکي ڪهڙو طريقو اختيار ڪرڻ گهرجي؟ شاهه صاحب ٻڌائي ٿو، ته جوڳي ٿيڻ لاءِ توکي جڳائي، ته دنيا کي

ترڪ ڪر، در در وڃي دانهن نہ وٺ، سلوڪ جي راهہ وارن سان پنهنجو رستو جوڙ، طمع کي ترڪ ڪر، صبر جي شمشير سان ڪيني کي قتلام ڪر، نهٺائي اختيار ڪر، پنهنجو پاڻ وارءِ سلوڪ جي راهہ تي هلي، واحد سان وصال ماڻ. هڪ ٻہ بيت هت هيٺ ڏجن ٿا:

جي پاڀين جوڳي ٿيان، تہ سڳ سيپئي توڙ،
جي چاوا نہ چاپندا، جيءَ تنين سين جوڙ،
تہ تون پهچين توڙ، محبت جي ميدان ۾.

●

جي پاڀين جوڳي ٿيان، طمع ڇڏ تمام،
گولا جي گولن جا، تن جو ٿيءُ غلام،
صبر جي شمشير سان، ڪر ڪيني کي قتلام،
تہ نانگا تنهنجو نام، لکجي لاهوتين ۾.

پهرين بيت ۾ "چاوا نہ چمندا": مطلب آهي: الله تعالىٰ جي ذات، جيڪو نہ ڪنهن مان ڄائو آهي، نہ ڪنهن کي ڄڻيو اٿس. يعني الله تعالىٰ جي ذات سان پنهنجو تعلق پيدا ڪر. ان مان صاف ظاهر ٿئي ٿو، تہ جوڳيءَ مان شاهہ صاحب جو مطلب آهي: صوفيءِ روحاني راهہ ڏيکاريندڙ مرشد.

هيٺين بيت ۾ تہ صاف ڏيکاريو اٿس، تہ جوڳي اهو آهي، جيڪو شريعت تي عمل ڪري، فڪر وارو طريقو اختيار ڪري، حقيقت تي هلي ۽ معرفت حاصل ڪري. ناسوت (سلوڪ جي پهرين منزل شريعت)، ملڪوت (ٻي منزل طريقت)، جبروت ۽ لاهوت (ٽين منزل حقيقت) واريون منزلون طئي ڪري، چوٿين منزل هاهوت (معرفت) ڪان بہ اڳتي وڃي وڃي:

راهہ شريعت هلئا، تفَڪر طريقو،
حال حقيقت رسئا، معرفت ماڳون،
ناسوت، ملڪوت، جبروت اي‍ءُ نام لڌون،
پس لاهوت لنگهئون، هاهوتا مٿي هلئا.

هيٺين بيت ۾ تہ کولي ٻڌايو اٿس تہ، جوڳيءَ جي علامت مان شاهہ صاحب جي ڇا مراد آهي؟ شاهہ صاحب ٻڌائي ٿو، تہ سندس مراد آهي: نبي ڪريم ﷺ

جي ذات اقدس، ۽ سندن پيروي ڪندڙ اهل الله ۽ روحانيت جا صاحب:

مونا طور سينا، سندا سناسين،
سجدي ۾ سيد چئي، گوڏا گودڙين،
فَكَانَ قَابَ قَوسَينِ او ادنيٰ ، تا نانگا اين ۽ نمن،
كُلُّ مَن عَلَيهَا فَان، باقي ڪين بچن،
الله وَلِي الذينَ آمَنو يُخرِ جهم منَ الظلمَاتِ اِلَي النورِ تا انهيءَ پَر پُرن،
خَرَ مُوسيٰ صَعقاً، جوڳي جنگ جَلَنِ،
مَازَاغَ البَصَرُ وَمَا طَغَيٰ ، اهڙي روش رَوَنِ،
مشاهدو محبوب جو، اُتي آدسين،
ري پسڻ ري سُڻَڻ، ري وصال وِهَنِ،
ري پُرَڻ، ري ٻولڻ، تا اهڙي چال چَلَنِ،
سيد چئي سندن، تون ڪَلَ پچين تو کهڙي.

هن بيت ۾ آيل قرآن شريف جي آيتن جي وضاحت ڪجي ٿي:

(1) فكان قابَ قَوسينِ أو أدني (النجم -9)

(ترجمو: پوءِ ٻن ڪمانن جي وٿي هئي، يا ان کان به ويجهو هو.)

عربي محاوري موجب "ٻن ڪمانن جي وٿي" مان مطلب آهي: حد درجي اتحاد ۽ اتفاق. او ادنيٰ (ايا به ويجهو) مان مراد آهي: روحاني ۽ قلبي اتفاق، اشارو آهي: نبي ڪريم ﷺ جي ذات اقدس ڏانهن. شاهه صاحب اها آيت ٻي هڪ بيت ۾ هن طرح آندي آهي. هن ۾ وري پاڻ سڳورن جي ذات لاءِ "جڪرو" علامت طور آندو اٿس:

جڪري جهو جوان، ڏسان ڪونه ڏيهه ۾،
مهڙ مڙني مرسلين، سرس سندس شان،
فكان قاب قوسين اوادنيٰ، ايءُ ميسر تيس مکان،
آڳي جو احسان، جنهن هاديءَ ميڙيم هھڙو.

(2) كُلَّ مَن عَلَيهَا فَان (الرحمان – 26)

(ترجمو: جيڪو به زمين تي آهي، اهو فنا ٿيندو.)

"كُلَّ من عليها فان، باقي ڪين بچن" مان شاهه صاحب جو مطلب

آهي، تہ معرفت الاهي جا صاحب پنهنجي ذات کي فاني ۽ عارضي سمجهن ٿا. انهيءَ ڪري پنهنجو وجود وساري، پاڻ کي مارڻ کان اڳي ماري، واحد سان وصال ڪن ٿا. شاهہ صاحب بہ هڪ بيت ۾ چيو آهي:

مرٽا اڳي جي مئا، سي مري ٿيا نہ مات،
هوندا سي حيات، جيئٽا اڳي جي جيا.

(3) اَللهُ وَلِيُّ الذينَ آمَنُو يُخرجهُم مِنَ الظلمات اِلَي النور (البقرة - 257)
(ترجمو: الله مومن جو مددگار آهي، ۽ انهن کي (ڪفر جي) انڌيرن مان ڪڍي (ايمان جي) روشنيءَ ۾ آڻي ٿو.)

مطلب آهي، تہ جيڪي ٻانها سچيءَ دل سان ايمان آڻين ٿا، الله تعاليٰ انهن کي هدايت ڪري ٿو ۽ سنئين راهہ تي هلائي، پنهنجي قرب ۾ آڻي ٿو. ان جو صاف مطلب بہ اهو آهي تہ شريعت تي هلي سلوڪ جي راهہ اختيار ڪن ٿا.

(4) خَرَّ موسيٰ صعقاً (الاعراف - 143)
(ترجمو: موسيٰ بيهوش ٿي ڪري پيو.)

مطلب آهي، تہ جيئن حضرت موسيٰ الله تعاليٰ جي ذات جي جلوي جو تاب جهلي نہ سگهيو ۽ بي هوش ٿي ڪري پيو، تيئن حق جا طالب بہ پنهنجو پاڻ فنا ڪريو ڇڏين.

(5) مَازَاغَ البَصَرُ وَ مَا طَغيٰ (النجم - 17)
(رسول الله ﷺ جي) اک نہ ڪي لڙي ۽ نڪي حد کان لنگهي.

هن ۾ معراج جي واقعي ڏانهن اشارو آهي، جتي پاڻ سڳورن کي الله تعاليٰ جي ذات جو ديدار نصيب ٿيو. هيٺين مصرعن ۾ ان جي وضاحت ڪئي اٿس، تہ جيڪي آنحضرت ﷺ جي پيروي ڪري، معرفت الاهي حاصل ڪن ٿا،' انهن کي بہ محبوب جو مشاهدو حاصل ٿئي ٿو. انهن جي ان ڪيفيت جو ذڪر ڪندي چيو اٿس، تہ اها حالت بيان ڪرڻ کان ٻاهر آهي، ڇاڪاڻ جو اُتي نہ ظاهر جي ڏسڻ، ٻڌڻ، ۽ وصال کي دخل آهي ۽ نہ هلڻ ۽ ڳالهائڻ جي حالت آهي.

(ب) هرياڻا وارو نسخو:

1. هرياڻا واري دستخط ۾ ظاهري علم جي نندا جي سلسلي واري مضمون جا ڪجهه ٻيا بيت به آهن، جهڙوڪ:

زيران زبران آيتان، اکر انت نہ پار،
هيڪڙو ايمان ۾، لهن سيني سار. (1)

●

جِنءَ جنءَ ٻارنهه لک، ڪوڙين ڪتابان جي پڙهئيءَ،
اي هي سيپئي سک، جان جان پريان نہ مڙين.

هن پوئين بيت جي پڙهڻي مون معنيٰ جي نسبت سان درست ڪئي آهي. هيري ٺڪر جي پڙهڻي هن ريت آهي:

جُو جُو ٻارهہ لک، ڪوڙين ڪتيبان جي پڙهڻ،
ايهہ سبائي سک، جان جان پريان نہ مڙءِ. (2)

2. شاهہ جي رسالي جي سر ڪلياڻ جي داستان – 1 ۾ هڪ بيت هن طرح آهي:

ايڪ قصر، در لک، ڪوڙين ڪٹس ڳڙڪيون،
جيڏاهہ ڪريان پرک، تيڏاهہ صاحب سامهون. (3)

هرياڻا واري دستخط ۾ اهو بيت ٿوري لفظي بدل سان هن طرح آهي:

عين قصر در لک، ڪوڙين سهسين ڳڙڪيان،
جان ٿي ڪرين پرک، تان ٿي سڄڻ سامهان. (4)

3. شاهہ جي رسالي جي سريراڳ ۾ ٻہ بيت هن طرح آهن:

اَمَلَ اساري پئي، پوري ! پکءِ جت،
ڪہ نہ رَنءَ تتِ، ٻئي اڌ هَٿِ ڪَري.

●

اَمَل اساري پئي، پوري پکءِ جينءَ،
وَنءُ صرافن سينءَ، ٻئي اڌ هٿ ڪري. (5)

---

(1) ڏسو، هن ئي ڪتاب ۾ شامل، قاضي قادن جو ڪلام: بيت 1.
(2) ايضاً. بيت.2.
(3) گربخشاڻي: شاهہ جو رسالو – جلد 1، ص 180.
(4) ڏسو، هن ئي ڪتاب ۾ شامل، قاضي قادن جو ڪلام: بيت 31.
(5) گربخشاڻي: شاهہ جو رسالو: جلد – 1، ص 288.

هرياڻا واري نسخي ۾ اهڙي نوعيت جا بيت هن ريت آهن:

پـوري پـڳي جت، مـاڻـڪ آسـاري پـيـو،
ڪوهه نه ڍونڍيءِ تت، تون ٻي اونگهيو هت ڪَر.

•

پـوري پـڳي جاوَ، مـاڻـڪ اسـاري پـيـو،
سُري صـرافـين آوَ، (تون) بـي - اونگهيو هت ڪَرِ. (1)

شاهه جي رسالي جي سر سريراڳ ۾ به ڪجهه بيت اهڙا آهن، جن ۾ "پڳي" ۽ "ماڻڪ" لفظ آيا آهن. هڪ بيت هت ڏجي ٿو:

مـاڻـڪ منـڊ هـٿـان، پـيـتـي ۾ پُرزا ٿـئـو،
سـچـو تـان سـيـد چـي، لـهـي لـک سـوا،
پـڳي پـڇاڻـان، پـدمـان پـري ٿـئـو. (2)

4. شاهه جي رسالي جي سر ڪاموڏي ۾ هڪ بيت هن طرح آهي:

ڪُپـيـريءَ ۾ پـيـرُ، ڪـنـهـين پـاتـو پـيـرئـين،
جيان مُنجهڻ ماڙهئين، سجڻ تيان ئي سيرُ،
اُن پون سندو پير، ڪـوڙن منجهان ڪو لهي. (3)

هرياڻا واري نسخي ۾ به اهڙو بيت آيل آهي، پر ٿورو لفظي فرق آهي، ۽ شاهه جي بيت ۾ هڪ سٽ وڌيڪ آهي. بيت هن ريت آهي:

اَپيري ۾ پـيـر، ڪـنـهـين لڌو پـيـرئـين،
تِهه پوَ سندو پيرُ، ڪوڙين منجهين ڪولهي. (4)

ائين ٿو معلوم ٿئي، ته شاهه صاحب قاضي قاضن جي هن بيت جي پران بيت چيو آهي. هيري نڪر، هن بيت ۾ "اپري" ڏنو آهي. پر صحيح لفظ "اپِيري" (اَ= نه + پيري = پيرن واري - يعني جنهن کي پير نه هجن) معلوم ٿئي ٿو، ته هي لفظ شاهه جي بيت ۾ آيل لفظ ڪپيري (ڪَ = خراب + پيري = پيرن واري) سان معنيٰ ۾ مطابقت رکي ٿو.

---

(1) ڏسو هن ڪتاب ۾ شامل، "قاضي قادن جو ڪلام": بيت 97.

(2) گربخشاڻي: شاهه جو رسالو: جلد I، ص 288.

(3) شاهه جو رسالو: سرڪاري ڇاپو، ص 418.

(4) ڏسو هن ڪتاب ۾ شامل، "قاضي قادن جو ڪلام" : بيت 36.

شاهه جي مٿين بيت جي هيٺان پيو بيت به اهڙي نوعيت جو آهي، جنهن ۾ به "ڪپيري" لفظ آيل آهي:

ڪُپيريا پري ٿيا، ابڏي ٻُڏا،
اُنهين ڪي آءُ، هينئڙ ڏسي آئيو. (1)

5. شاهه جي رسالي جي سر آسا جو هڪ بيت آهي:

جنءَ تن ڪيوءِ، نه تئين، سوئيريان ٿي سنهڙو،
پرين پائيندا ڪيئن؟ توکي اکڙين ۾. (2)

اهڙو ئي بيت هرياڻا واري نسخيءِ مذڪور بي قلمي نسخي ۾ به مليو آهي. بيت اڳ ۾ اچي چڪو آهي.

6. شاهه جي رسالي جي سر يمن ڪلياڻ جو هڪ بيت آهي:

اکر پڙهه الف جو، ٻيا ورق سڀ وسار،
اندر تون اجار، پنا پڙهندين ڪيترا. (3)

اهڙي نوعيت جو بيت "هرياڻا" واري قلمي نسخي ۾ به آهي، جيڪو هن طرح آهي:

اکر ٻيا وسار، الف اکِهون ٿي ياد ڪر،
سو تون ڏيئو ٻار، جو نه اُجهنپئه ڪڏهين. (4)

هن بيت ۾ به "الف" اکر پڙهڻ ۽ ٻيون ڳالهيون وسارڻ جي ڳالهه ساڳي نموني ڪيل آهي. ٻي سٽ ۾ شاهه صاحب "اندر اجارڻ" جي تلقين ڪئي آهي. قاضي اهڙي ڏئي ٻارڻ جي هدايت ڪئي آهي، جيڪو ڪڏهن به نه وسامي. قاضي قاضن جي هن بيت ۾ هيري لکر "اجهنبءِ" جي پڙهٽي "اجهنپئهءِ" ڏني آهي. سنڌي محاوري موجب "اجهامڻ" مان ڦٽي نڪتل لفظ "اجهنبئهءِ" صحيح ٿيندو. انهيءَ ڪري بيت ۾ "اجهنپئهءِ" جي بدران "اجهنبئهءِ" پڙهٽي ڏني ويئي آهي.

7. شاهه جي رسالي جي ساڳي ئي سر ڪلياڻ ۾ مٿين بيت جي هيٺان هي بيت آيو آهي:

ڪاتب! لکين جِنءَ، لايو لام الف سين،
اسان سڄڻ تِنءَ، رهيو آهي روح ۾. (5)

قاضي قاضن جي مٿين بيت جي هيٺيان به لڳ ڀڳ ساڳيو بيت آيو آهي:

---

(1) شاهه جو رسالو: سرڪاري ڇاپو، ص 148.
(2) ايضاً، ص 558.
(3) گربخشاڻي: شاهه جو رسالو، جلد، 1، ص 223.
(4) ڏسو هن ڪتاب ۾ شامل، قاضي قادن جو ڪلام: بيت 7.
(5) گربخشاڻي: شاهه جو رسالو: جلد، 1، ص 323.

لائي لام الف سان، ڪاتب لکين جيئن،
مون هنيڙو پريان سان، لڳو آهي تيئن. (1)

8. شاهه جي رسالي جي سر سريراڳ ۾ ڪن بيتن ۾ غواصن جي ڳالهه آهي، جيڪي پاتال ۾ پيهي، سپون سُوجهي ڪڍن ٿا ۽ ماڻڪ ميڙي عام کي آڇين ٿا. ان سلسلي جي بيتن مان هڪ بيت هن طرح آهي:

وڻا جي عميق ڏي، مَهَ ڪاٺو ڏيئي،
تن سپون سوجهي ڪڍيون، پاتارا پيهي،
پسندا سي ئي، امل اکڙين سين. (2)

اهڙي نوعيت جو بيت هرياڻا واري قلمي نسخي ۾ هن طرح مليو آهي:

ڪايا مهه ڏيئي، پينا جي درياوَ ۾،
پسندا سي ئي، ماڻڪ اکڙين سين. (3)

9. شاهه جي رسالي جي سر بروو سنڌي ۾ هڪ بيت هن طرح آهي:

ڪي اوڏائي ڏور، ڪي ڏور ٻه اوڏا سپرين،
ڪي چڙهن نه چت تي، ڪي وسرن نه مور،
جنِ ۽ مينهن ڪنڌيءَ پور، تن دوست وراڪو دل سين.

ساڳي نموني جو بيت لفظن جي ٿوري ڦير ڦار سان، ٻن سٽن ۾ "هرياڻا" واري نسخي ۾ هن طرح آيو آهي:

ڪي ويجهائي ڏور، ڪي ڏور ئي ولها،
هوئي جر سالور، لڌي نه ڪنولانهه ڪَرَ. (4)

10. شاهه جي رسالي جي سر ڪارايل ۾ سَرَ ۽ "هنج" جو ذڪر آيو آهي. ٻه بيت نموني طور ڏجن ٿا:

سر سڪي سال ٿيا، هنج هريو ئي پير،
ڪنگ ويچارو ڪير، جو رسي ان رمز کي.

---

(1) ڏسو هن ڪتاب ۾ شامل، قاضي قادن جو ڪلام: بيت، 8.
(2) گربخشاڻي: شاهه جو رسالو، جلد، 1، ص 271.
(3) ڏسو هن ڪتاب ۾ شامل، قاضي قادن جو ڪلام: بيت، 13.
(4) ايضاً: بيت 1.

وارو مضمون آيو آهي، پر انداز بيان مختلف آهي. ھہ بيت ڏجن ٿا:

هن سر سندا هنجڙا، اِتي ئي آهينِ،
ڳالهين رَبَ پرتيان، جو منگي سو ڏينِ.

●

سر هيڪڙي وسن، جَرَ ۾ نينهن نہ گڏيو،
سار نہ سالورن، مٿي ڪنول ڦلاريا. (1)

11. شاهہ جي رسالي جي سر ڪوهياري ۾ ڪجهہ بيت غافل ٿي سمهڻ بابت آهن، جن ۾ سسئي کي مخاطب ٿي چيو ويو آهي: جيئن تہ تون غافل ٿي سمهين پئين، انهيءَ ڪري تنهنجي پنهونءَ کي ونئي هليا ويا. مطلب هي آهي، تہ جيڪڏهن انسان غفلت ڪندو، تہ زندگيءَ جي اصل مقصد ڪان هٽي ويندو. اهڙن بيتن مان ھہ بيت هي آهن:

ستينءَ سنجهيئي، ويڙهي مَہ مٿن جِنءَ،
اوجاڳو اکڙين کي، چاتوءِ نہ ڏيئي،
هتا تو پيئي، ٿي ڪچو ڪيچين کي ڪرين.

●

سُتَينءَ سواري، مَہ ويڙهي مٿن جِنءَ،
ڏٺءِ نہ ڏيرن جا، چڙا چوڏاري،
تيلاهہ، ويچاري! سات ستيئي لڏئو.(2)

اهڙي مفهوم وارو بيت هرياڻا واري نسخي ۾ بہ آهي. ڪجهہ لفظ بہ ساڳيا آهن. بيت هي آهي:

ستو سجي رات، مهہ ڍڪي مٿن جيئن،
نہ تو سنبل تات، نہ جهوري تو آهہ ڪا.(3)

12. شاهہ جي رسالي جي هڪ قديم نسخي ۾ هي بيت ملي ٿو:

پاڻ وڃائي هُو لهين، پهرين پاڻ وڃاءِ،
توهان ڏار نہ سپرين، من منجهائين پاءِ. (4)

---

(1) ڏسو هن ڪتاب ۾ شامل، قاضي قادن جو ڪلام ، بيت 16 ۽ 17.
(2) گربخشاڻي: شاهہ جو رسالو: جلد – 2، ص 208.
(3) ڏسو هن ڪتاب ۾ شامل، قاضي قادن جو ڪلام : بيت 80.
(4) شاهہ جو رسالو، سرڪاري ڇاپو، ص 313.

نہ تو سنبل تات، نہ جهوري تو آهہ ڪا.(3)

12. شاهہ جي رسالي جي هڪ قديم نسخي ۾ هي بيت ملي ٿو:

پاڻ وڃائـي هُو لهـين، پـهـريـن پـاڻ وڃاءِ،
توهـان ڏار نـہ سـپـريـن، من منجهـائـين پاءِ. (4)

هي ساڳيو بيت ٿوري ڦير ڦار سان بيان العارفين ۾ شاهہ ڪريم ڏانهن منسوب آهي:

پيرن پاڻ وڃاءِ پاڻ وڃائي هوءِ لهُ،
ٿهان ڌار نـہ سپريـن، مَہَ منجهـئين پاءِ. (1)

۽ ساڳيوئي بيت ٿوري تبديليءَ سان هراياڻا واري نسخي ۾ قاضي قاضن جي نالي ۾ آهي:

پهرين پاڻ وڃاءِ، پاڻ وڃائي سو لهين،
من اندر مَہُ پاءِ، تو ئي اندر سُپرين. (2)

ان مان ظاهر ٿئي ٿو، تہ اصل ۾ هي بيت قاضي قاضن جو آهي. شاهہ ڪريم جي واتان ٻڌي، بيان العارفين جي مرتب شاهہ ڪريم ڏانهن منسوب ڪري لکيو آهي. شاهہ جي رسالي واري ليکڪ وري اهو بيت شاهہ لطيف جي بيتن ۾ گڏي ڇڏيو آهي. ساڳي ئي قديم رسالي ۾ مٿين بيت جي هيٺيان هي بيت بہ آهي، جيڪو بيان العارفين ۾ قاضي قاضن جي نالي ۾ آهي:

سچڻ منجهہ هئام، مون ويـئي ئي واءُ ٿئا،
هيـڏان هوڏان هـتـڙا، هُنهين جاڙ وڏام. (3)

البت بيان العارفين واري بيت ۾ "ويئي ئي واءُ ٿيا،" جي بدران "اتي ويا اوئيا" آيو آهي.

13. شاهہ جي رسالي (سرڪاري ڇاپو) ۾ هي بيت ملي ٿو:

ڳالهہ پريان جي ڳجهہ جي، ڳالهہ مڙيائي ڳجهہ،
هنيڙا اُجهہ مَ منجهہ، تہ پرنيئون پري ٿيئن. (4)

(1) ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي، شاهہ ڪريم جو ڪلام، نيون ڇاپو - روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 1995ع. ص 83.

(2) ڏسو هن ڪتاب ۾ شامل قاضي قادن جو ڪلام : بيت 33.

(3) شاهہ ڪريم جو ڪلام ،نيون ڇاپو، روشني پبليڪيشن ڪنڊيارو، 1995ع ص 83.

(4) شاهہ جو رسالو، سرڪاري ڇاپو ص.

(5) ڏسو هن ڪتاب ۾ شامل "قاضي قادن جو ڪلام" : بيت 47.

هرياڻا واري نسخي ۾ بہ اهڙي نوعيت جو هڪ بيت مليو آهي، جنهن ۾ "پريان" ۽ ڳالهہ لفظ بہ آيل آهن:

پريان سندي ڳالهڙي، مَر منجهين ئي هوءِ،
پڌائين پين ڪي، ڪيهو ڪاج سريوءِ. (5)

(ب) حڪايات الصالحين واري قلمي نسخي جي حاشي وارا بيت

هن نسخي ۾ لکيل قاضي قاضن جي بيتن مان بہ ڪيترا بيت اهڙا آهن، جيڪي ٿوري ڦير ڦار سان شاهہ جي رسالي ۾ ملن ٿا. اهڙا ڪجهہ مثال هيٺ ڏجن ٿا. هن قلمي نسخي لاءِ "ن . ق" اهڃاڻ استعمال ڪيو ويندو:

1. شاهہ جي رسالي جا بيت (سريمن ڪلياڻ):

سر سانداڻ ڪري، پيچ گهر لهار جو،
ڏکن هيٺ ڏري، مان گـڏيني رڪ سين.

●

سـهين جي سـانـداڻ، ڏڪـن مـٿـي ڏَڪـڙا،
وهـہ وجائـي پـاڻ، ڏي ڏِبـائـون ڏگريـن. (1)

"ن – ق" ۾ آيل بيت:

پوءِ پڌر سيراڻ، لکي لکندينءَ ڪيترو،
پڌاءِ جهہ سنداڻ، ڪوڏئون سَهـہَ مهـرا.

(2) شاهہ جي سر ڪوهياري جو بيت:

جيڪا ڪندي نينهن، مون جيئن پاروچن سين،
سڪڻ سارو ڏينهن، چڙهڻ چاڙهيڪن تي. (2)

"ن – ق" ۾ آيل بيت:

جيـڪا ڪري نينهن، مون جيئن پاروچن سين،
سا مون جيئن چپرين، مر تمائي مينهن.

تمڻ" لفظ بہ شاهہ جي هڪ بيت ۾ آيو آهي:

تـمـن نـيـڻ رت وهـي، چـئـاڪـا ڪـيـو.

---

(2) گربخشاڻي: شاهہ جو رسالو: جلد، 1، ص 209.
(3) شاهہ جو رسالو: سرڪاري ڇاپو، ص 313.
(4) ايضاً، ص 297.

مون ڪي ڏنءِ ڏيو، آءُ تو وجان اونيا. (3)

3. "ن - ق" جو هڪ بيت:

چاري پلو توڪَ، ڪنڌ وجهہ تنهن ڏي،
سسي ٿورو ٿوڪ، لٿي تہ گهورئي.

شاهہ جي رسالي جا هي بيت ان سان پيتيو، انهن ۾ بہ اوهان ڪي سسي ڏيڻ جي ڳالهہ نظر ايندي، پر هنن بيتن ۾ چار ۾ ڪنڌ وجهڻ جي بدران سوريءَ تي چڙهڻ جو ذڪر آهي:

سوري سڏ ڪري، اِيي عاشقن ڪي،
جي اٿئي، سڏ سڪڻ جي، تہ ڪوءِ مَ پير پري،
سسي ڏار ڏاري، پڇج پوءِ پريتڙو.

●

سوري آهہ سينگار، اڳهين عاشقن جو،
مڙڻ، موٽڻ ميهڻو، ٿئا نظاري نروار،
ڪسڻ جو قرار، اصل عاشقن ڪي.

●

اصل عاشق پاهجي، سسي نہ سانديِن،
لاهيو سر لطيف چئي، ساهہ سلاڙيو ڏين،
ڪلنئون ڪاتين، پڇن پوءِ پريتڙو. (1)

4. شاهہ جي رسالي جي سر يمن ڪلياڻ جو بيت:

ويچ مَ ہڪي ڏي، الا، چڳي مَ تيان،
سجڻ مانَ اچي، ڪرلاهو تي ڪڌهين. (2)

بلڪل ساڳيو بيت "ن - ق" ۾ ملي ٿو. البت ہڪي جي بدران دارون لفظ ڪم آيل آهي:

دارون ويج نہ ڏي، الا، چڳي مَ تيان،
ڪرلاهو تي ڪڌهين، سجڻ مانَ اچي.

5."ن - ق" جو بيت:

ڪاڏي تيو ڪوهيار، ڪاڏي تي هٿ ڪٽي،
ويچاري وٽڪار، ڏنو تان نہ اڳهين.

(1) گربخشاڻيءَ: شاهہ جو رسالو، جلد - 1، ص 181، 182، 187.

(2) ايضاً: ص 203.

(3) شاهہ جو رسالو، سرڪاري ڇاپو، ص 187.

هن بيت جي پوئين سٽ، شاهہ صاحب جي هن بيت ۾ توري تبديلي سان ملي ٿي:

ويـچاريءَ وٽـڪـار، اڳ نـہ ڏٺـو ڪـڏهين،
مهـر نـہ هٿي ماٺهئين، هو سڀ هندوڪار،
جَتَ ڪيائين يار، سـورن ڪارڻ سرتـيـون. (3)

"ن . ق" جي مٿين بيت ۾ لفظ ڪاڏي جنهن نموني ۾ پيرا آيو آهي، لڳ - ڀڳ اهڙي ئي نموني ساڳيو لفظ ڪاڏي هن طرح آيو آهي:

ڪاڏي منهن مڪران جو، ڪاڏي ڪيچ ٿيو،
ههڙو ساٿ پنيور تان، ڪڏهين ڪونہ پئو،
ڪوهيارو ڪام هٿي، چوري چت وئو،
جنهين جت نيو، تن اٺن گهوري آهيان. (1)

6. شاهہ جي رسالي جي سر ڪلياڻ جو بيت:

وحده لاشريڪ لہَ، جان تو چئين اِينءَ،
تان مڃ محمد ڪارڻي، نرتئون منجهان نيهہ،
تان تـون وڃئو ڪِيءَ، نـائيين ڪنڌ ٻين کي. (2)

"ن . ق" ۾ بہ ساڳيو بيت ملي ٿو، پر ان ۾ وچين سٽ ڪونهي، ۽ پوئين سٽ ۾ لفظ "ٻوڙا" بہ آيل آهي:

وحــده لاشــريــڪ لـہَ، چيــو جن ايـنءَ،
تـہ تـون ٻوڙا ڪيئن، نـائين ڪـنڌ ٻين کي.

7. شاهہ صاحب جو مشهور بيت آهي:

مون کي مون پرين، ٻڌي وڌو ٻار ۾،
ايا اينءَ چون، مڃڻ پاند پسائين. (3)

چيو وڃي ٿو، تہ هن بيت جو مفهوم حافظ شيرازي جي هن بيت تي ٻڌل آهي:

درمـيـان قـعـر دريا تختـہ بـنـدم ڪـرده
بازمي گوئي کہ دامن ترمڪن هشيار باش.

(1) شاهہ جو رسالو : سرڪاري ڇاپو، ص 257.
(2) گربخشاڻي: شاهہ جو رسالو، جلد- 1، ص 185.
(3) شاهہ جو رسالو، سرڪاري ڇاپو، ص 568.

"ن – ق" نسخي ۾ بہ ساڳيو ئي بيت ملي ٿو، پر"ٻار" يا"ٽار" جي بدران ڪوهہ لفظ آيل آهي:

مون ڪي مون پرين، پڏي وڏو ڪوهہ ۾،
مٿئون ٿا چون، متان پاند پسائيين.

قاضي قاضن ۽ شاهہ جي بيتن جو لساني مطالعو

قاضي قاضن جو تعلق سيوهڻ ۽ بکر سان هو، بلڪ زندگيءَ جو پويون عرصو بکر ۾ رهيو. انهيءَ لحاظ کان قاضي قاضن جي بيتن جي ٻولي سنڌي ٻوليءَ جي سريلي محاوري موجب هجڻ گهرجي. قاضي قاضن جي بيتن ۾ سريل محاوري جو اثر بہ نظر اچي ٿو: جهڙوڪ "هيٺر" جي بدران "هاڻي"، "پروڙئين" جي بدران "پروڙين" ۽ "هيڏاهہ" جي بدران "هيڏان" لفظ ڪتب آندا اٿس. ان هوندي بہ ڪيترين ئي لفظي سٽائون، ان لاڙي محاوري جهڙيون آهن، جيڪي شاهہ لطيف ڪم آنديون آهن، جهڙوڪ:

قاضي قاضن جي بيتن ۾ آيل لفظ	شاهہ جي رسالي جو لاڙي محاورو	سريلي محاورو
(1) ڪَ	(1) ڪَ/ ڪي	(1) ڪو
(2) ڪَين	(2) ڪَين	(2) ڪون
(3) سين	(3) سين	(3) سان
(4) پڙهيومِ	(4) پڙهيومِ	(4) پڙهيم
(5) ٿيوسِ	(5) ٿيوس	(5) ٿيس
(6) پئو	(6) پئو	(6) پيو
(7) جِتان	(7) جِتان	(7) جتان
(8) پري	(8) پري	(8) پرين
(9) لڌوم	(9) لڌوم	(9) لڌمُ
(10) اسين	(10) اسين	(10) اسان
(11) آئون	(11) آئون	(11) مان
(12) توڙائين	(12) توڙائين	(12) توڙان
(13) هتامِ	(13) هتامِ	(13) هيم
(14) هيئين	(14) هيئين	(14) هونءَ ئي
(15) وڏا	(15) وڏا	(15) وڏمِ
(16) پڙهيامِ	(16) پڙهيام	(16) پڙهيم

(17) ورنامِر	(17) ورنامَر	(17) وريمر
(18) هيڪاني هيڪ	(18) هيڪاَني هيڪ	(18) هڪُ ني هِڪُ
(19) ويئي	(19) ويئي	(19) وَئي
(20) هوسِ	(20) هوس/ هيس	(20) هُيمر
(21) تِهان	(21) تِهان	(21) ان ڪان

شاھ صاحب "هيڪائي هيڪ" سر ڪلياڻ جي هڪ بيت ۾ هن طرح آندو آهي:

"هيڪائي هيڪ ٿيا، احد سين عالم"

لفظ "ڪ" شاھ صاحب هن طرح آندو آهي:

"ڪِتو ڪنين نہ سئا، جي گهٽ اندر گهوڙا."

لاڙي محاوري ۾ "ڪي" ڪڏهن "لاءِ" جي معنيٰ ۾ ڪم ايندو آهي. شاھ صاحب اهو لفظ انهيءَ معنيٰ ۾ هن طرح آندو آهي:

"پڇن جي ميهار ڪي، پڇي سي ميهار"

"ميهار ڪي" معنيٰ: "ميهار لاءِ". انهيءَ معنيٰ ۾ قاضي قاضن "ڪي" هن طرح آندو آهي:

اسين سڪون جن ڪي، سي تان اسين پاڻ.

"جن ڪي" معنيٰ "جنهن لاءِ".

"ٿيس" لاءِ شاھ صاحب "ٿئوس" هن طرح آندو آهي:

"ڪِي جِي گهيڙ گهڙي، جن اوتڙ تَڙ ٿِئوسِ،
سالم ويئي سوهڻي، ڪُنَن ڪين ڪئوس،
اَهِسَ اڪڙين ۾، پريان جو پئوس،
حقا حق ٿِئوسِ، هئي طالب حق جي.

قاضي قاضن "ٿئوس" هن طرح آندو آهي:

"تهان پوءِ ٿئوس، سندي پريان پيچري."

اهڙيءَ طرح شاھ صاحب "سندس" لاءِ "سندياس" ۽ "پيس" لاءِ "پئاس" هن طرح آندو آهي:

جهول نہ جهلي سوهڻي، سائر ست سندياس،
جِي اهڙي جائي عاجزا، سا مَرَ مرڪي ماياس،
پسين جي پئاس، تہ ڪين عشق آٿيين.

ماضي		مستقبل	
سريلي:	وچولي ۽ لاڙي:	سريلي:	وچولي ۽ لاڙي:
(1) ويم	(1) ويس	(1) ويندم	(1) ويندس
(2) آيم	(2) آيس	(2) ايندم	(2) ايندس
(3) هيم	(3) هيس	(3) هوندم	(3) هوندس
(4) جاڳيم	(4) جاڳيس	(4) جاڳائيندم	(4) جاڳندس جاڳائيندس
(5) تيم	(5) تيس	(5) تيندم	(5) تيندس

قاضي قاضن "جاڳايوس" لفظ "مون کي جاڳايو" جي معنيٰ ۾ آندو آهي، عام طرح ضميري پڇاڙي\ س\، "هن کي" جي معنيٰ ۾ ايندي آهي، مثلاً تنس يا ٿئوس معنيٰ "هن کي ٿيو." جاڳايس معنيٰ "هن کي جاڳايو." البت فعلي صورت ۾ لاڙي محاوري ۾\ س\ ۽ سريلي محاوري ۾\ م\ پڇاڙيءَ طور اچي ٿو، مثلاً:

شاهه صاحب ڪن جاين تي قاضي قاضن وانگر "س" ضميري پڇاڙي " هن کي" جي بدران "مون کي" جي معنيٰ ۾ آندي آهي. شاهه صاحب چوي ٿو:

"قسمت قيد ڪياس، نات ڪير اچي هن ڪوٽ ۾؟"

قاضي قاضن جي بيتن ۾ اهڙا ٺيٺ سنڌي لفظ به ملن ٿا، جيڪي شاهه جي بيتن ۾ نه ملن ٿا، پر سريلي محاوري ۾ استعمال ڪون ٿا ٿين، جهڙوڪ: ڪَرَ، اپُ، سندو، پروڙڻ، جاڙ وغيره.

قاضي قاضن جي بيتن ۾ تمام ٿورا عربي لفظ ملن ٿا، سي به صوفيانه اصطلاح آهن ۽ علم سان تعلق رکن ٿا، جهڙوڪ: لا، بلا، جهت، ڪنز، قدوري، ڪافيا، صحيح، صرف، نحو، مطالع، حرف. فارسي زبان جو فقط هڪ لفظ "گمان" ملي ٿو. ان مان ظاهر ٿئي ٿو، ته ان زماني ۾ سنڌي زبان ۾ عربي فارسي لفظن جو استعمال عام نه ٿيو هو.

قاضي قاضن جا ڪجهه بيت سنڌ جي رومانوي داستانن تي ٻڌل معلوم ٿين ٿا. هيٺيون بيت سسئيءَ جي داستان سان تعلق رکندڙ معلوم ٿئي ٿو:

سڄڻ منجهه هٿام، مون اٿي وٺا اوٺيا،
هيڏان هوڏان هٿڙا، هيٺين جاڙ وڏام.

ان مان معلوم ٿيندو، تہ سنڌ جي رومانوي داستانن جي تمثيل ۾ شعر چوڻ جو رواج سنڌي شعر ۾ گهڻو اڳ رائج ٿي چڪو هو، جنهن کي شاهہ صاحب عروج تي پهچايو.

مطلب تہ مٿي ذڪر ڪيل علمي، فڪري ۽ لساني مطالعي مان معلوم ٿيندو، تہ شاهہ صاحب، شاهہ ڪريم، شاهہ لطف الله قادري، شاهہ عنايت رضوي جي شعر سان گڏ سيني کان قديم شاعر قاضي قاضن جي بيتن جو مطالعو ڪيو هو، ۽ انهن جي مضمون جو اثر ڪنهن حد تائين قبول ڪيو هو. پر شاهہ صاحب، قاضي قاضن جي اسلوب بيان، مضمون، مقصد ۽ پيغام کي نئون رنگ ڏنو، ۽ ان ۾ تنوع پيدا ڪيو. شاهہ صاحب، وحدت الوجود جي فڪر کي نهايت وضاحت سان نئين انداز سان، دليلن ۽ مثالن سان، قرآن حڪيم ۽ حديث شريف جي روشنيءَ ۾، ۽ شريعت جي حدن ۾ پيش ڪيو آهي. انهيءَ ڪري شاهہ صاحب جي شعر جو اسلوب بيان ۽ پيشڪش جو انداز جديد ۽ منفرد آهي. ان کي ڪنهن بہ طرح قاضي قاضن يا متقدمين مان ڪنهن بہ شاعر جو تتبع يا روايت جي پيروي چئي نہ ٿو سگهجي. نہ فقط ايترو پر شاهہ صاحب، تصوف جي انهن مسئلن کي، جيڪي سمورن صوفين وٽ ساڳيا رهيا آهن، نهايت نئين رنگ ڍنگ، نين تشبيهن ۽ تمثيلن ذريعي، نين علامتن ۽ اهڃاڻن وسيلي ۽ پنهنجي وطن جي تاريخي، ثقافتي، جغرافيائي ۽ رومانوي پس منظر ۾ پيش ڪيو آهي. مطلب تہ شاهہ صاحب جي شعر ۾ هر لحاظ کان جدت ۽ انفراديت آهي. فن، فڪر، پيشڪش، اسلوب بيان ۽ ٻوليءَ جي لفظن جي چونڊ ۾ هن نہ متقدمين جي پيروي ڪئي آهي ۽ نہ پويان شاعر سائس برميچي سگهيا آهن.

آخر ۾ قاضي قاضن جي شعر جي مضمون بابت هي واضح ڪرڻ ضروري آهي، تہ قاضي قاضن وحدت الوجود جو قائل هو. هن ابن عربي جي فڪر جي روشنيءَ ۾ ڪلم ڪلا وجودي فڪر بيان ڪيو آهي. هن جي شعر ۾ اها رنگا رنگي، تنوع، جمال جو جلوو ڪونهي، جيڪو شاهہ جي شعر ۾ ملي ٿو. وحدت الوجود جي بيان ۾ قاضي قاضن ايترو محتاط نہ آهي، جيترو شاهہ صاحب؛ ڇاڪاڻ جو قاضي قاضن حضرت مجدد الف ثاني کان اڳ ٿي گذريو، جنهن وحدت الشهود جو فڪر پيش ڪيو. شاهہ صاحب جيئن تہ حضرت

مجدد الف ثاني جي رد عمل کان باخبر هو، انهيءَ ڪري وحدت الوجود سمجهائيندي احتياط کان ڪم ورتو اٿس. ائين ڪٿي چئجي ته قاضن جو انداز اهو آهي، جيڪو پوءِ سچل سرمست نئين نموني اختيار ڪيو.

• ضميمو: ج

- ٻہ علمي خط

قاضي قادن جو ڪلام	سراج
قاضي قاڊن جو ڪلام	تنوير عباسي

قاضي قاضن جو ڪلام

پائو هيرا،

دادا دولت مهتاڻيءَ کان "قاضي قادن جو ڪلام" ڏسڻ جو وجهه مليو. ان کان ڪجهه ڏينهن اڳ ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب "هلال پاڪستان" (روزاني اخبار) ۾ ان جو زڪر ڪيو هو. ڏاڍو چاهه هوم ته هندستان مان ڪو يار ڪا ڪاپي موڪلي يا آءٌ پاڻ گهرائي وٺان. ايتري ۾ دادا دولت کان ڪاپي ملي. سچ پچو ته ڪتاب ڏسي دل باغ باغ ٿي ويئي. اوهان ان تي جيڪا محنت ڪئي آهي، تنهن لاءِ هند سنڌ جا سنڌي ۽ خاص طرح ادب جا ڳولائو اوهان جا ٿورائتا ٿيندا؛ ۽ اوهان جو نالو سنڌي ادب ۾ گهڻو وقت ڳائبو رهندو. اڄ جي زماني ۾، جڏهن عربيءَ جي اصطلاح ۾ "قحط الرجال" يعني "ماڻهن جو ڪال" آهي، تڏهن توهان واقعي پنهنجي نالي کي نهال ڪري پاڻ کي سنڌي ادب جو هڪ "هيرو" ثابت ڪيو آهي.

ائين نه سمجهجو ته آءٌ هيءَ ڪا اجائي تعريف پيو ڪريان. اوهان سچ پچ تعريف جا لائق آهيو، ڇاڪاڻ ته جيئن مون چيو ته اڄ اسان وٽ ماڻهن جو ڏڪر آهي علم ادب ڏانهن نديي تهيءَ جو ڊيان خير ڪو آهي. اسان واري تهي به تنگون پساري رڳو ماضيءَ جي معرڪن تي پئي تڳي. اسان کان اڳ واري تهي به هاڻ ڏيئي وٺي بيٺي آهي ۽ باقي ڪي ڏاڻا ڪٺا وڃي بچيا آهن. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ، حسام الدين راشدي ۽ عبدالڪريم سنديلو اهان لاٽ ٻاريو اچن نه ته مڙئي اونده تي پائنجي. ان اونده جو وڏو سبب هت سنڌ ۾ اهو آهي ته اها اجائي ڳالهه ڪيترن ماڻهن جو اندر ڪائڻ لڳي آهي ته سنڌيءَ جو ڪو آئيندو آهي ئي ڪونه، ان ڪري ان تي ڪهڙيون ويهي ڪوجنائون ڪجن! اها غلط ڳالهه رفته رفته سنڌي ٻوليءَ بابت تحقيق تي ٿڌي پاڻيءَ جا گهڙا هاريندي ٿي رهي. ضرورت ته ان ڳالهه جي هئي ۽ آهي ته جيڪڏهن اهي خدشا ڪجهه قدر موجود هجن ته سڄاڻ عالم ۽ اديب پاڻ وڌيڪ اڳ کان اڳرا، کوجنا ۽ تحقيق جي ڪم کي هٿ ۾ کڻن ته جيئن اهي خدشا ٽري وڃن. پر اڃا تائين اهوئي جمود طاري آهي. ان ڪري اوهان جو

ڪتاب جڻ تہ ان جمود کي ٽوڙڻ ۾ سنڌي ٻوليءَ تي تحقيق جي بيٺل پاڻيءَ ۾ پٿر هڻڻ جي ڀرپور ڪوشش آهي. هاڻ اوهين سمجهي سگهندؤ تہ اوهان جي ڪتاب جي اهميت ڪيتري نہ اوليت رکي ٿي.

اسان وٽ سنڌ ۾ هڪڙي ٻي بہ اڻ هوند ۽ اوڻائي آهي، جو سنڌي ٻولي ۽ پراڻي ادب تي ڪم ڪندڙن ۾ تمام ٿورا ماڻهو ناگري لپيءَ کان واقف آهن. ان ڪري هند، سنڌ يا ٻاهر جيڪو ادبي خزانو اٿلڊو پيو آهي. ان کان بنهہ بي خبر آهن. ان ڪري ٿورو گهڻو آسرو مون کي هميشه اهو رهندو آيو آهي تہ توهين جيڪي هند ۾ آهيو، سي ناگري ٻوليءَ کي ڇاڻڻ کان پوءِ ضرور اهي خزانا هٿ ڪري، سنڌي ٻوليءَ جو دامن ڀري ڪيس شاهوڪار ڪندا؛ ٿيو بہ ائين آهي. اوهان ڀرپور عالم آهيو. جنهن ڀرپور گل ان دامن ۾ وڌو آهي. ان لاءِ اوهان جيڪا محنت ۽ مٿا ڪٽ ڪئي آهي، ان اوهان کي سنڌي ادب ۾ هڪ امر جاءِ ولي ڏني آهي. آءٌ تہ ڪتاب تي ٿيل محنت کي ڏسي ششدر ٿي ويو آهيان، ڇاڪاڻ تہ آءٌ بہ هڪ اهڙي ئي ڪتاب تي ڪم ڪري رهيو آهيان (گذريل ٻن ٽن سالن کان البت ڪن ڳالهين جي ڪري اهو ڪم رولي ۾ پيو آهي!) ۽ سوچيان ٿو تہ اوهان جيڪا محنت ڪئي آهي، ايتري محنت ۽ جفاڪشي شايد منهنجي وس کان ٻاهر نہ ثابت ٿئي. بهرحال، اوهان ڪيرون لهڻيون ۽ منهنجي طرفان لک لک مبارڪون قبول ڪجو.

هاڻ اچان ٿو ڪتاب تي. ڪتاب واقعي سنڌي ادب ۾ انمول اضافو آهي، ان ۾ ڪنهن کي بہ شڪ شبهو نٿو ٿي سگهي، ڇاڪاڻ تہ اوهان آڳاٽي وقت جو سنڌي ڪلام ڪوجنا جي ذريعي ميدان تي آندو آهي ۽ اهو ڪلام اهڙو آهي، جنهن جي اسان کي اڳ ڪابہ سڌ نہ هئي. اوهان انهن بيتن: جي ٻولي ۽ معنائن تي جيڪا کوجنا ڪئي آهي، سا بي مثال آهي. ان جي هڪ پنهنجي جاءِ ۽ اهميت آهي، ۽ نهايت مٿاهين جاءِ آهي.

باقي رهي اها ڳالهہ تہ هيءُ ڪلام قاضي قاضن جو آهي يا نہ - ان بابت بہ رايا ٿي سگهن ٿا. هلال پاڪستان ۾ ٿي ٿر جي هڪ ڀڳت گرڌاري لال جو مراسلو ڇپيو آهي، جنهن ۾ هن انومان ڏيکاريو آهي تہ اهو ڪلام قاضي قاضن جو نہ، پر سندس پاٽيجي (يا ڏوهٽي؟) ميان مير جو آهي، ۽ هن پاڻ ڪن مٿن ۾ ميان مير جي نالي سان لکيل ڏنو آهي. (اها اخبار بہ دادا دولت

مهتائيءَ جي چوڻ موجب اوهان کي الڳ موڪلي ڏني اٿم).

هڪ راءِ اها بہ آهي، جنهن لاءِ راوي محترم پير حسام الدين شاهہ راشدي آهي تہ قاضي قاضن جو هڪ ڏهٽو يا پوٽو بہ قاضي قاضن جي نالي سان مشهور ٿيو ۽ اهو جيئن تہ بکر ۽ ملتان طرف چائو نپنو، ان ڪري سندس ڪلام ۾ اترادي، سرائڪي ملتاني بلڪہ پنجابي لهجو نظر اچي ٿو.

اهي ٻئي رايا ظاهر آهي تہ ثبوت گهرن ٿا. جيسين اهي ثبوت لکت ۾ سامهون اچن، تيسين اوهان جي راءِ کي ميٽو پوندو تہ اهو ڪلام قاضي قاضن جو آهي ڇاڪاڻ تہ اهو ئي نالو (قاضي قاضن) قلمي نسخي ۾ ڄاڻايل آهي ۽ ٻين ڪيترن ئي ڪوين جو ڪلام پڻ ان نسخي ۾ موجود آهي. فقط هڪ ڳالهہ جو خيال رکڻو آهي تہ ائين تہ ڪونهي تہ مختلف (هڪ کان وڌيڪ) ڪوين جو ڪلام قاضي قادن جي نالي ۾ ان پستڪ ۾ شامل ٿي ويو آهي. ان هوندي بہ اها ڳالهہ تحقيق طلب رهندي تہ قاضي قادن يا قاضن جو نالو کهڙن بيتن جي بنياد تي قلمي نسخي ۾ آيو.

اها تحقيق ٻن حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿي. پهرين ٻاهريون يعني تاريخي ڳالهيون ۽ اندروني ثابتيون. سرِدست جيڪي ڳالهيون ذهن ۾ اچن ٿيون سي هي آهن تہ قاضي قاضن ڀڳتي تحريڪ کان نہ تہ متاثر هو، ۽ نہ ئي ان ۾ شامل هو. بلڪ اهو تاريخي طرح ثابت ٿيل آهي تہ قاضي قاضن ڪٽرپڻي جي حد تائين هڪ سنگدل "ملان" هو. (1) هو مهدوي تحريڪ جي

---

(1) قاضي قاضن کي سنگدل ملا ۽ طريقت کي پوئتي رکڻ وارو ڪٽر سڏڻ، بنهہ بي انصافي ۽ تاريخ کان اک ٻوٽڻ آهي.

قاضي صاحب پنهنجي وقت بہ روايتي اسلام جي پوئلڳن جي فتوائن جو مذهبي طرح هدف رهيو تہ اڄوڪي دؤر ۾ وري سياسي طرح ڪيس اجايو لويو وڃي ٿو. قاضي قاضن جيڪڏهن سچ پچ طريقت جو مخالف هو تہ شاه ڪريم جهڙو طريقت جو درويش سندس بيت ڪڏهن بہ نہ اچاري ها. ڀلا طريقت ۽ تصوف جو مخالف ڪٽر مَلان ڪڏهن شريعت جي مکيہ ڪتابن يا صرف ۽ نحو خلاف کي بيت چئي سگهي ٿو؟

ڪَنز قُدوري ڪافيا، ڪِ ڪوهَ پڙهيومِ،

سو پارُ ٿي پئو ڪو، جٿان پري لڌومِ.

(سنڌي ترجمو ڊاڪٽر دائود پوٽي رح جي ڪتاب تان: ڪنز، قدوري ۽ ڪافيہ، انهن مان ڪهڙو ڪتاب مون نہ پڙهيو؟ پر اها شيءِ ٻي ئي هئي، جتان دوست مليم.

لوڪان نحو صرف، مـنَ مطالع سپرين،

سو ئي پڙهئو سو پڙهان، سو ئي سو حرفُ. ←

باني سيد ميران جونپوريءَ جو پوئلڳ هو، جن جو مسلڪ اهو آهي ته شريعت کي طريقت تي اوليت حاصل آهي. ان لحاظ کان ڪيترو ڪلامر جيڪو اوهان پڙرو ڪيو آهي، قاضي قاضن جي پنهنجي مسلڪ جي ابتڙ آهي.

انهن مان هڪڙو بيت ٿي مثال طور ڪافي آهي:

روز محشر ڏينهڙي، ستر سڄ تپن،
سپوئي جَرَ پائئيان، جي مون پرين مڙن!

مهدوي مسلڪ جو ڪوبه پوئلڳ ان قسم جي خيال کي ٿي گوارا نه ڪندو.

ان ڪري اهو گمان ۽ شڪ پوي ٿو ته هيءُ قاضي قاضن ٻيو آهي، جيڪو ڀڳتي تحريڪ ۾ شامل ۽ ان کان متاثر هو. ان ڪري سندس ڪلامر کي ڀڳتي تحريڪ جي ٻين ڪوين سان گڏ جاءِ ڏني ويئي آهي يا ڪا نالي ڀل ٿي آهي.

جيڪڏهن اهو صحيح آهي ته قاضي قاضن مهدوي تحريڪ ۽ مسلڪ جو پابند هو ته پوءِ هيءُ ڪلامر ان قاضي قاضن جو يقيناً نه آهي، جنهن جو ذڪر تاريخن ۾ آيو آهي. جيڪڏهن قاضي قاضن اهو ئي تاريخي قاضي قاضن آهي ته پوءِ هيٺيون بيت سندس واتان ممڪن نه آهي:

"منجهيئي مڪو ٿيو، منجهيئي ملتان".

ملتان جي بزرگن سان مهدوي مسلڪ وارن جا تنازعا ۽ جهيڙا تاريخ جو هڪ باب آهن. قاضي قاضن ڪڏهن به "مڪي" ۽ "ملتان" کي ساڳي اهميت ڏيڻ جي ڳالهه ڪري نٿو سگهي. ان ڪانسواءِ "ملتان" جيڪا اهميت طريقت وارن لاءِ اختيار ڪئي، سا به تاريخي طرح اهو پئي ڏيکاري ته هيءُ

← (ماڻهو نحو ۽ صرف ۾ لڳل آهن، پر منهنجو مَنُ دوست جي مطالعي ۾ مشغول آهي. اهو ئي پڙهيو پيو پڙهان، ۽ اهو ئي ساڳيو اکر اچاريو پيو اچاريان.)
"بيان العارفين" ۾ اچي ٿو ته شاهه ڪريم فرمايو ته منهنجي مرضي ٿي ته ڪتاب "ڪشف الاسرار" پڙهان. ان وقت صابوءِ سومري، جو زماني جي عارفن ۽ بزرگن مان هو، تنهن چيو ته نه پڙهو، فقط خدا کي وينا ياد ڪريو. مون کي به اها نصيحت وڻي. پوءِ پاڻ هميشه قاضي قاضن جو هيءُ بيت نقل ڪندا هئا:

سيئي سيل ٿئامر، پڙهيامر جي پاڻ لءِ،
اکر اڪيان اِيري، واڳو ٿي ورنامرِ.

تصوف ۽ طريقت جي ڪنهن به صاحب قاضي قاضن جهڙو اعليٰ عارفانه فڪر پيش نه ڪيو آهي. مهدي جونپوريءَ سان عقيدت هڪ الڳ مسئلو آهي. هن بابت مولانا ابوالڪلامر آزاد جي ڪتابن کي پڙهيو وڃي ته ساري حقيقت عيان ٿي پوندي.
(ادارو، تماهي مهراڻ)

ڪلام هڪ اهڙي بزرگ جو آهي جيڪو "ملتان" کي اها اهميت ڏئي ٿو ۽ يقيناً قاضي قاضن کان گهٽو پوءِ جو آهي، ڇاڪاڻ ته "ملتان" وڃڻ ۽ "اندن وڃي ملتان لڌو" جون روايتون گهٽو پوءِ جون آهن.

جنهن گرنٿ مان اوهان کي هي بيت مليا آهن، ان ۾ ڪي ارڙهين صديءَ جا ڪوي پڻ آهن - مثلاً غريبداس (1717ع - 1778ع). ان جي اها معنيٰ ٿي ته هي گرنٿ ارڙهين صديءَ جي آخر ۾ يا ان کان به پوءِ اڻويهين صديءَ جي شروع ۾ لکيو ويو، ۽ هڪ قسم جو ڳٽڪو ۽ مجموعو (Anthology) آهي. ان ڪري اهو انومان وڏيڪ وسهڻ جوڳو آهي ته هي بيت ڪنهن اهڙي شاعر جا آهن، جيڪي ٻوليءَ ۽ خيال جي لحاظ کان قاضي قاضن کان گهٽو پوءِ جو يعني ارڙهين صديءَ جو ڪو ڪوي آهي، پر سندس نالو قاضي قاضن هو يا لکيو ويو. ظاهر آهي ته ان جو قطعي فيصلو ته تڏهن ئي ٿي سگهندو جڏهن ڪو ٻيو دستاويز ۽ قلمي نسخو ملي، جنهن ۾ تاريخن سان اهو ثابت ٿئي ته هيءُ ڪلام فلاڻي ڪويءَ جو آهي. اهو دستاويز ڳولهڻ به هڪ وڏو ڪم آهي، ۽ اهو هندستان ۾ ئي ڪو اوهان جهڙو "هيرو" ڳولي سگهي ٿو، جيڪو ديوناگري کان واقف هجي. منهنجو اهو پڪو وشواس آهي ته سنڌي ادب جو وڏو حصو ديوناگري لپيءَ ۾ ڪڇ، ڪاٺياواڙ، بمبئي، بڙودا، احمد آباد وغيره پاسي موجود آهي. خاص طرح بڙودا يونيورسٽيءَ جي قلمي نسخن ۾ ڪيترن يورپي ماهرن سنڌيءَ جا قلمي نسخا ديوناگريءَ ۾ لکيل ڏٺا آهن. انهن مان هڪ ڪي آءُ ذاتي طرح سجاڻان ۽ ساڻس خط و ڪتابت ڪندو رهيو آهيان.

ساڳيءَ طرح يورپ ۽ آمريڪا جي لئبررين ۾ پڻ جهونا سنڌي ڪتاب ديوناگري لپيءَ ۾ موجود آهن، جن جي ٻولي سمجهه ۾ نه اچڻ ڪري عالمن انهن کي هندي، گجراتي يا سرائڪي سمجهي رکي ڇڏيو آهي. مون سان اهڙو واقعو ٿي گذريو آهي، جنهن جي روداد گهٽا سال ٿيا، "نئين زندگيءَ" ۾ بيان ڪئي هيم. برٽش ميوزم جي سرائڪي سيڪشن ۾ غالباً 1710 سنبت جو هڪ ڪتاب مليم، جنهن ۾ سنڌي ۽ راجستاني نثر توڙي نظم جا نمونا ملن ٿا: آسان ديوناگري ۾ آهي ۽ آءُ پي . ايچ .ڊيءَ لاءِ ان تي متا ڪَٽ ڪري رهيو آهيان.

ان ڪتاب ۾ ڪبير، سورداس، پرمانند، قاضي محمود، ٽرداس، نارد

۾ نارنگ جا چوپائيا، اشلوڪ، پچن، ڏوهيڙا ۽ بيت ڏنل آهن. اچرج ان ڳالهہ جو آهي تہ ان ۾ جيڪو سنڌي ڪلام آهي، سو قاضي قاضن جي اڳ موجود بيتن واري سلوڻي ٻوليءَ سان هم آهنگ آهي. مون ان جا ڪيترا مثال ”نئين زندگيءَ“ ۾ ڏنا هئا. پر هت بہ هڪ ٻہ مثال ڏيئي واضح ڪرڻ گهران ٿو.

ماڻڪ مٽ ڪيوم، اونداهيءَ ۾ اوجرو،
هلندي در حبيب جي، سمر سوءِ ٿيوم،

o

ٿيلانهين ٿيوس (؟) اگوندرو عالم ۾.
وڪر هٽي وَنِڪ، ڪتجي ڪارو ٿئي.

o

پيئي سُڪَ پچار، ڏِهہ ۾ ڏونگر چار جي،
..................سيني ڪيا سينگار،
آراٿيءَ آڏار، عالم لڳو آسري!

مٿيان بيت نقل ڪرڻ جو هڪڙو مقصد اٿم، سو اهو ڏيکارڻ آهي تہ قاضي قاضن، شاهہ عبدالڪريم، لطف الله قادري، شاهہ عنات ۽ شاهہ عبداللطيف ڀٽائي جي شاعري هڪ اهڙي روايت آهي، جنهن جي ٻولي چار پنج سؤ ورهيہ سنڌ جي ادبي ماحول تي حاوي رهي آهي ۽ گهٽو ڪري سمورن شاعرن ان محاوري، ان لهجي ۾ ئي شاعري ڪئي آهي. مٿيان تي بيت 1710 سنبت جي آڏار تيٖ سترهين صديءَ جا آهن ۽ سنڌن ٻولي اها ساڳي آهي، جيڪا ان روايت جي آهي. ان ڪان هٿيل ٻولي يقيناً ان ڪان پوءِ جي آهي، جيئن اسين سچل، بيڪس ۽ بيدل واري روايت ۾ ڏسون ٿا. اوهان جيڪو ڪلام سهيڙيو آهي، ان جا گهاڙيتا، لفظ ۽ تجنيسون ان پوئين روايت جون آهن. ان ڪري گمان آهي تہ اهي ارڙهين صديءَ جي ڪنهن شاعر جون آهن، جنهن جي نالي جي يا تہ خبر نہ ٿي پوي يا سندس نالو ئي قاضي قاضن آهي، پر هي قاضي قاضن، اڳئين قاضي قاضن ڪان علحدو ۽ الڳ آهي.

انهن تاريخي ڳالهين ڪان سواءِ جڏهن هن جي ڪلام جي اندروني

شاهديءَ تي ٿو اچجي تہ بہ اهائي ڳالهہ ثابت ٿئي ٿي تہ هيءُ ڪلام هڪ تہ مشهور و معروف قاضي قاضن جو نہ آهي ۽ ٻيو تہ هيءُ ڪلام ڪنهن اهڙي شاعر جو آهي جيڪو پوءِ جو شاعر يعنٰي ارڙهين صديءَ جو شاعر آهي. (جيڪا ڳالهہ بذات خود هڪ اهم ڳالهہ آهي ۽ ان جي اهميت، سنڌي علم و ادب لاءِ گهٽ نہ آهي).

ٻيهرين ڳالهہ تہ اها آهي تہ هنن بيتن مان ڪافي بيت صاف سرائيڪي ۽ پنجابي جا آهن. ڪيترن بيتن ۾ وري سرائڪي ۽ پنجابي گاڏڙ ساڏڙ آهي. جيتريقدر ان ڳالهہ جو تعلق آهي ڪوبہ صف اول جو شاعر ان حد تائين لهجن کي گاڏڙ ساڏڙ ڪري ڪلام نہ چوندو. صف اول جي شاعر کي جيڪڏهن ڪنهن خاص لهجي ۾ ڪلام چوڻو هوندو آهي تہ هو مڪمل طرح سان ان لهجي ۾ ڪلام چوندو: ڪڏهن بہ ٻن يا ٽن کان وڌيڪ لهجن کي گڏي سڏي نہ چوندو، ڇاڪاڻ تہ ان طرح نہ هو پاڻ ئي ان کان مطمئن ٿي سگهندو ۽ نہ ئي سندس ٻڌندڙ. مثلاً هي بيت مڪمل طرح پنجابي آهي:

ٻَلي وي ٻَلي، ٻَلي تگاون آئي،
بابا آدم، اتي حوا ٻَلي، ٻَلي سڀ دنيائي. (نمبر 95)

هي بيت مڪمل طرح سرائيڪي آهي:

هَرَ هَرَ فال ڪريندي يان، رَڏي گئي وهاءِ،
وڃي پو ڇو سانوڻ ستيان، لاوي لڳن آءِ. (نمبر 100)

هي بيت وري گاڏڙ ساڏڙ آهي:

مٺن پانبي سون، هي جَرَ پوس جرڪٺون،
وِئين ورائي وَن، ڪهہ لڳي ڪارو ٿيو. (93)

اهڙا ٻيا بہ ڪيترا مثال پيش ڪري سگهجن ٿا.

جيتريقدر بيتن جي ٻوليءَ جو تعلق آهي، اها بنهہ سادي آهي، ۽ ان معيار جي نہ آهي، جنهن لاءِ قاضي قاضن جا موجود ست بيت معروف آهن. ڪي ڪي لفظ تہ اهڙيءَ طرح ڪم آندل آهن. جيڪي فقط اڻ پڙهيل ملنگ ماٺهو ئي ڪم آڻيندا آهن. قاضي قاضن تہ وڏو عالم فاضل شخص هو. خاص طرح هينيان لفظ قاضي قاضن جي علم وفضل جي معيار وٽان ٿي نٿا سگهن.

ڪتبيان (بيت نمبر 2)، قرآڻ (بيت نمبر 4 ۽ 63)، ملتاڻ (بيت نمبر 20)، سهباز (بيت نمبر 22)، عرس (بيت نمبر 22 ۽ 24)، سهر (بيت نمبر 25 ۽ 26)، سفيفي، سفافيان، سفافي (بيت نمبر 26)، ڪاگد (بيت نمبر 42 ۽ 43) وغيره.

اهي تہ خير عربي لفظ ٿيا، پر خود سنڌي ترڪيبون بہ شعري لحاظ کان جت ڪٿ معيار کان گهٽ آهن. ڪن ڪن هنڌن تي تہ ٻوليءَ ۾ ايترو جهول آهي ۽ اهڙي غير شاعرانہ ۽ غير سنڌي ماحول جي آهي جو قاضي قاضن تہ پري رهيو پوءِ جي رواجي شاعرن سان بہ هوند ان کي پيٽي نہ سگهبو. آءٌ فقط هڪڙو ئي مثال ڏيندس تہ ڳالهہ واضح ٿي ويندي.

سُجي نٿي حبابُ چئي، سو سڄڻ ڪت گئي،
جِتي بال سرير ۾، تِتي چِڻَ پئي. (76)

جيڪڏهن ڪلام کي چند وديا جي اصولن تي پرکبو تہ اهو ظاهر ٿيندو تہ اڪثر شعر لاوان ۽ جهول وارا آهن. اها ڳالهہ ڏاڍي اهم آهي، ڇاڪاڻ تہ قاضي قاضن جا بيت اسان وٽ معيار ۽ مثال طور موجود آهن، جيڪي پدن ۽ ماترائن جي ڳڻپ موجب صحيح ثابت ٿين ٿا. پر هن ڪلام ۾ سواءِ پنجن ڇهن بيتن جي، باقي سڀني ۾ جهول آهي. جيڪي صحيح ثابت ٿين ٿا، تن جا بہ اڌ بند صحيح تہ اڌ غلط آهن ۽ اهي بہ اهي ئي بيت آهن جيڪي اڳ ئي قاضي قاضن جا چيا وڃن ٿا. مثلاً نمبر 3 بيت هن ريت آهي:

ڪنز قدوري ڪافيا، ڪي ڪين پڙهيام،
سو ڏيهو ئي ڪو پيو، جان ئي پرين لڌام.

پهرين سٽ چندن جي حساب تي پوري آهي، پر ٻي سٽ اصول کي اورانگهي وڃي ٿي. 4 نمبر بيت هن ريت آهي:

پڙهندو پئي ويو، ڪوڙين لکَ قراڻ،
لکي لوڪ نہ سگهيو، پاڻي اندر پاڻ!

هن ۾ بيت جي پهرين سٽ ۾ جهول آهي، ۽ ٻي سٽ صحيح آهي.

ان طرح سان گهٽو ڪري سمورا بيت جهول رکن ٿا. البت ائين آهي تہ ڪن بيتن جون جيڪڏهن پڙهتيون بدلائجن تہ شايد سندن صورت بهتر ثابت ٿي سگهي ٿي. پر اها ڪوشش هڪ جدا ڳالهہ آهي.

خط بنهه ڏکو ٿي ويو آهي. منهنجو مقصد فقط اهو هو تہ اوهان جي محنت، جفاڪشي ۽ کوجنا جو قدر ڪرڻ جي باوجود، سنڌي علم ادب لاءِ هن ڪلام ۾ جي اهميت ۽ تاريخي نوعيت تي تبصرو ڪري وڃان. آءٌ اها ڳالهہ وري بہ ورجائڻ گهرندس تہ باوجود ان ڳالهہ جي تہ هيءُ ڪلام قاضي قادن جو آهي يا نہ، اوهان سنڌي ادب کي ڪم از ڪم تي سئو سال پراڻو اڻ چيپيل بلڪ اڻ ڇاتل ڪلام مهيا ڪري ڏنو آهي، ۽ سنڌي علم ادب جي جمود ۾ گهٽي وقت ڪانپوءِ ڀهريون پٽر اڇلائي پنهنجو نالو امر ڪري ڇڏيو آهي. اوهان جي محنت جفاڪشي، کوجنا ۽ سنڌي ٻوليءَ جي اپياس لاءِ پيار لاءِ اوهان کي مبارڪن ڏيڻ کانسواءِ رهي نٿو سگهان.

وري ڪنهن ٻي فرصت ۾ اوهان کي هن ڪتاب جي اهميت جي باري ۾ تڏهن لکي سگهندس، جڏهن وري پنهنجون پراٽيون پوٿيون کوليان ۽ آڳاٽي ادب کي خاص ان نقطہ نظر کان ويهي سمجهڻ جي ڪوشش ڪريان. پر ايترو يقين اٿم تہ اوهان جي هن ڪتاب تي سنڌ ۾ چڱو چوٻول ٿيندو، جيڪا ڳالهہ سنڌي ٻوليءَ لاءِ برڪت ثابت ٿيندي.

اوهان جو سراج

تنوير عباسي

* قاضي قادن جو ڪلام

مؤلف: هيرو ٺڪر.

پوڄا پبليڪيشنس، C - 8/16313 ، لارينس روڊ، دهلي 110035.

قيمت: رواجي 12/00 پڪو جلد: 15/00

مهاڳ: ڄٹرام داس دولترام

دعائون: رام پنجواڻي

صفحا: مقدمو: 83 متن 60.

قاضي قادن جي وڏيڪ بيتن جي هٿ اچڻ، سنڌي ٻولي جي ادبي تاريخ ۽ تحقيق لاءِ نوان باب کوليا آهن. اهو اسان جي ادب لاءِ هڪ نيڪ فال آهي، ۽ اسان جي ادبي روايتن جي قدامت جو وڏو ثبوت پڻ.

شري هيري ٺڪر، هڪ مٽ (مڙهيءَ) مان هن ڪلام ک هٿ ڪري ان جون پڙهٽيون قائم ڪري ان کي ڇپايو آهي، جنهن لاءِ ڪيس ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جهڙا محقق ۽ عالم به مبارڪون ڏئي چڪا آهن.

قاضي قادن جو ڪلام، ڀارت جي هرياڻا صوبي ۾ راٺيلا نالي ڳوٺ مان هٿ آيو آهي، جتي هڪ پستڪ ۾ ڪبير، سورداس، دادو ديال، شاهه حسين ۽ ٻين جي ڪلام سان گڏ ارڙهين صديءَ ۾ لکيو ويو هو.

هن واقعي مان ظاهر ٿئي ٿو، ته سنڌيءَ جو وڏو ادبي ذخيرو ديوناگري لپيءَ ۾ موجود آهي. ڪجهه سال اڳ سراج پڻ برٽش ميوزم لائبريريءَ مان، ديوناگري لپيءَ ۾ لکيل سنڌي بيت (جيڪي شاهه لطيف کان به اڳ جا هئا) ڳولي ڪڍيا ۽ انهن جي باري ۾ "نئين زندگي" ۾ هڪ مضمون لکيو.

ان حقيقت کي آڏو رکي اهو لازمي ٿيو پوي، ته سنڌي قديم ادب تي کوجنا ڪرڻ لاءِ اسان جي عالمن ۽ محققن کي ديوناگري لپي سکڻ ۽ ان ۾ لکيل پراڻن ڪتابن کي پڙهڻ گهرجي.

ٻي ڳالهه، جيڪا هن واقعي مان واضح ٿي ٿئي، ته هندن جي پوتر جاين تي، مسلمان شاعرن جو ڪلام، هندن جي مذهبي توڙي ادبي شخصيتن

---

* ڊاڪٽر تنوير عباسي جن جي ٿورن سان سنڌن هي ليک: ٽماهي مهراڻ 4-1978 تان کنيو ويو.

سان گڏوگڏ رکيو ويو آهي. اها ان دور جي بي تعصب سماج جي خوبي آهي. جتي سورداس، ميران ٻائي ۽ گرو نانڪ آهن ته اتي شيخ فريد، شاهه حسين ۽ قاضي قادن پڻ آهن.

قاضي قادن جي ڪلام کي هرياڻا توڙي برهانپور تائين مشهوري ملي. ان زماني ۾ سنڌ جو علم فضل ڪيڏو نه ڦهليو. اها ڳالهه به خوشيءَ جهڙي آهي.

قاضي قادن تي هيري ٺڪر جي ڪتاب ڇپجڻ سان نئي ادبي ماحول ۾ چُر پُر آئي. سنڌ جي مشهور محقق ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ ڪيس مبارڪون ڏنيون. هو صاحب تفصيلي تبصرو ڪجهه وقت ڪان پوءِ لکندو. * ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي "قاضي قادن" ۽ قاضي قاضن" نالي جي صحت تي بحث ڪيو آهي، ** ۽ پيگت گرڏاري لعل لکيو آهي ته اهو ڪلام، جيڪو هيري ٺکر ڇپايو آهي، سو ماڳهين ميان مير جو آهي، نه قاضي قادن جو.

انهن سيني مسئلن جي تحقيق ۽ ڇنڊ ڇاڻ لاءِ، ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جي تفصيلي محققانه تبصري جو انتظار رهندو. جنهن جي باري ۾ هن صاحب "هلال پاڪستان" واري ڇپيل خط ۾ اظهار ڪيو آهي. بهر حال انهن مسئلن تي ٿوري ڇنڊ ڇاڻ ڪجي ته بهتر آهي.

قاضي قاضن يا قاضي قادن

اول اول، سيني تاريخن ۾ 'قاضي قاڏن' يا 'قاضن' لکيل آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجي سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ ۾ 'قاضي قادن' لکيو آهي، جيڪو ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ جي لکڻ موجب بنا دليل ۽ بنا سند جي آهي. ڊاڪٽر عبدالمجيد مختلف قديم ڪتابن جي حوالن سان ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته اصل نالو "قاضن" آهي. هيري ٺڪر، جي باري ۾ هن صاحب لکيو آهي ته، هن "قاضي قاضن" ڊاڪٽر بلوچ جي تقليد ۾ لکيو آهي. حالانڪ هيري ٺکر صاف لکيو آهي ته اصل هٿ آيل قلمي نسخي ۾ "ڪاجي ڪادن" لکيل آهي. اهو قلمي نسخو، جيڪو راٺيلا جي مَٺ ۾ موجود آهي، اهو قديم آهي، ان ڪري ان جي لکجڻ جو وقت به قاضي قادن کي سي ڪان ويجهو آهي، ان ڪري ان جي روايت کي ئي تسليم ڪرڻ گهرجي.

---

* ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، جو بعد ۾ لکيل تصنيف ليک هن ڪتاب ۾ اڳ ئي شامل رکيو ويو آهي، جنهن ۾ هن "قاضي قادن جو ڪلام" جو تفصيلي جائزو ورتو آهي.

** ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد جن جو اهو ۽ ٻيو تفصيل ليک پڻ هن ڪتاب ۾ هن کان اڳ شامل رکيو ويو آهي.

ميان مير جو مسئلو

پيگت گرداري لعل انهن شعرن کي قاضي قادن جا تسليم نٿو ڪري، ۽ لکي ٿو ته اهي سندس پاڻيجي ميان مير سنڌيءَ جا آهن. جيڪي اجا تائين پيگت ميان مير جي نالي ڳائيندا ٿا رهن. هو صاحب لکي ٿو ته پاڻ پيگت هريداس جو چيلو آهي، هن صاحب اهو به لکيو آهي ته ميان مير سنڌي، قاضي قادن کان ملڪي مسئلن جي اختلاف تان ڪاوڙجي، پنجاب هليو ويو هو.

پهرين ڳالهه، ته دارا شڪوه جو مرشد، ميان مير سنڌي، قاضي قادن جو پاڻيجو نه، پر سندس ڏوهٽو هو ۽ هو قاضي قادن جي وفات وقت هڪ سال جو هو. ان ڪري هن جو قاضي قادن سان ملڪي مسئلن تي ڪاوڙجي پنجاب لڏي وڃڻ ممڪن ئي ناهي. ٻيو ته ميان مير سنڌي جو دؤر، قاضي قادن ڪانپوءِ جو دؤر آهي ۽ ان وقت جي سنڌي ٻولي، جيڪا اسان کي ملي ٿي، قاضي قادن جي ڪلام کان پوءِ جي ئي لڳي. قاضي قادن جي هٿ آيل بيتن جي زبان مان ئي لڳي ٿو ته اها زبان قديم آهي. ان ڪري، بنا ڪنهن سَند جي، ۽ تاريخي حوالي جي، انهن بيتن کي ميان مير سنڌيءَ جي نالي منسوب ڪرڻ زيادتي آهي.

قاضي قادن جو سياسي ڪردار

قاضي قادن جي شخصيت سنڌ جي تاريخ ۾ تڪراري رهي آهي. هو سمن ۽ ارغونن جي دورن ۾ رهيو؛ سيد مهدي جونپوريءَ جو مريد ٿيو؛ شاهه بيگ جي لشڪر جي قرلٽ ۽ سندس ٻار ٻچا قيد ٿيا ۽ هو چرين وانگر ڪين ڳوليندو وتيو - نيٺ ڪوشش ڪري اها قرلٽ بند ڪرايائين؛ سيد حيدر سنائي تي سندس مرشد جي قتل جي فتويٰ ڏنائين، ۽ پاڻ سندس (شاهه بيگ) خاص صلاحڪارن مان هو.

قاضي قادن جي شاعري

قاضي قادن جي شاعريءَ جي اڀياس ڪرڻ سان معلوم ٿو ٿئي ته هو نندي ڪنڌ جي شاعرانه روايتن کان پوريءَ طرح واقف هو، ۽ ان جو اونهو اڀياس ڪيو هئائين. هو ته شريعت جو صاحب؛ پر تڏهن به صوفين وانگر ڪتابن جي علم کي ننديو اٿائين:

جو جو پارھ لک، ڪوڙين، ڪتيبان جي پڙھڻ،
ايھ سبائي سک، جان جان پريان نہ مڙء. (2)

●

پڙھندو پئي ويو، ڪوڙين لکين ڦراڻ،
لکي لوڪ نہ سگھيو، پاٺي اندر پاڻ. (4)

قاضي قادن جي شاعريءَ ۾، ڪيترا اهڙا موضوع آهن، جن جي روايت هن وٽان ئي شروع ٿي آهي، ۽ اهي موضوع اڳتي هلي سنڌي شاعرن جا پسنديده موضوع ٿي پيا - شاهہ عنات ۽ شاهہ لطيف تہ انهن موضوعن تي سڄا سر لکيا - ’ڪارايل‘ جي هنج جي اوائلي صورت قاضي قادن وٽ اجها هيءَ آهي:

در پورا سي گهران، حقيقتا هنجهہ،
ڪوڙين هنذان ڪڻ چڳن، سر پاٺيءَ جي منجهہ. (14)

ڪلياڻ جي ’ويد ۽ واڍوڙ‘ جي ابتدائي شڪل بہ قاضي قادن وٽ ملي ٿي:

اُنهان اندر ماهہ، پاهر ڏک نہ پڌرا،
ويد ڪريندو دانهہ، پسان سي واڍوڙيا.

قاضي قادن هن بيت ۾ سسئيءَ جو نالو تہ نہ ڪنيو آهي، پر ان جو پس منظر سسئي پنهونءَ جو داستان ئو پاڻئنجي:

لڳي وجان پير، دانهان ڪندي ڏونگر،
سوئي سڄڻ ميڙ، جنهين هئون ڏڪٽي. (49)

ساڳيءَ طرح بيت 34، 35 ۾ رامڪليءَ جي جوڳين، ۽ بيت 60، 61 ۾ ’مُلان‘ ۽ بيت 72 ۾ ’ڏهيسر‘ جو ذڪر آهي - انهن موضوعن ۽ مضمونن، جن جي قاضي قادن شروعات ڪئي، اهي صدين تائين سنڌي شاعريءَ تي اثر انداز رهيا - ائين ٿو لڳي تہ سسئي، ڪلياڻ، ڪارايل، رامڪلي، سورٺ ۽ ڪلاسيڪي شاعريءَ جا ٻيا سُر، قاضي قادن جي شاعريءَ ڪان متاثر ٿيل آهن.

قاضي قاضن جي شعر جو گهاڙيٽو

دوهي ۽ سورٺي مان بيت جي ارتقا جا ابتدائي اهڃاڻ پڻ قاضي قادن جي شاعريءَ ۾ لڀن ٿا. دوها چند بہ قاضي قادن وٽ آهي، جيئن:

جتي سچ سنسار سان سہ جا سائين ساڻ هوءِ،
تـو پڌر هي ٻيـڙا تري، جہ ٿـانءُ نير نہ ڪـوءِ. (68)

سورٺا چند جا مثال پڻ ملن ٿا. جن ۾ قافيو ٻنهي مصراعن جي وچ ۾ ٿو اچي:

سيٽان هندو سگهيو، پپيهو آيو،
لَـکي لوڪ نہ سگهيو، اسان ڳالهايو. (67)

دوها سروٺا ميل جا مثال پڻ آهن:

سچي سائينءَ سان، تون مَ ڪر ڪوڙِ ڪوڙيان،
جي تون منجهہ هيانو، وو سيو ڪلـي پرڪٽو. (66)

ٻن سٽن وارا بيت گهڻا آهن، پر قاضي قادن وٽ ٻن سٽن کان وڌيڪ سٽن وارن بيتن جا مثال پڻ موجود آهن:

سچ پيارا سائينيان، سائينءَ سچ سهاءِ،
سچي منگل نہ دهئي، سچي سرپ نہ کاءِ،
سچ سمنڊان سر چڙهئہ، ڪوڙ ڪڪائين باهہ،
جڏهون، ڪڏهون ڪوڙ ڪي، ڏيندو سچ سزاءِ. (69)

●

تون آڌار سڌار تـون، تـون اڏائـون اڏ،
تون ئي اکڙين مون، تون ئي اندر هڏ،
ڳل لڳي ڳالهہ چوان، ڪيهي حاجت سڏ. (109)

ٻن سٽن کان وڌيڪ سٽن وارن بيتن ۾، قافيو سيني سٽن جي پڇاڙيءَ ۾ ٿو اچي. قاضي قادن جي هٿ آيل بيتن مان، هيٺين بيتن ۾ سندس مشاهدي جي قوت، اصليت ۽ فڪر جي باريڪين جا اهڃاڻ ملن ٿا:

جي سالورو (1) سـڌِ لهي، ڪنولان سندي ڪاءِ،
تو پيو پاتال ۾، هوند نہ مِٿي ڪاءِ. (18)

●

روز محشر ڏينهڙي، ستر سچ تپن،
سيوئي جر پانئيان، جي مون پرين مڙن. (52)

---

(1) ڏيڏر

●

ماوَ (1) مصليٰ وير، هاٿي ويئي وساريون،
عيد ڪريندو ڪير، ماڪي سڄڻ گڏيو. (57)

●

جيئن ڦقڙ ماهہ ۾، ائين روزا عيد نماز،
اجا آهي ڪاءِ ٻي، الله سندي حاج. (58)

شري هيري نڪر هن بيت جي معنيٰ ٺيڪ نہ ڪئي آهي. چونڊا آهن "ڦقڙ نہ گوشت" معنيٰ ماس ۾ ڦقڙ ڪي گهڻ اهميت آهي، تيئن روزن ۽ عيد نماز کي 'ٻي حاج' کان گهٽ ڀانئنجي - هن بيت جو مفهوم شاهہ لطيف جي بيت "ايءُ پڻ چڱو ڪم" سان ملي ٿو اچي.

ڏيهہ لتا سنجها پئي، اڳون آئي رات،
ڪڙا ڀڪاري پاٽي، ٻيڙا ڪپر وات. (74)

●

پريان سندي ڳالهڙي، مر منجهين ٿي هوءِ،
ٻڌائين ٻين کي، ڪيهو ڪاج سريوءِ. (47)

●

ڪڏهن ٻيريءَ ٻور، ڪڏهن ڦل نہ هڪڙو،
ڪڏهن پريان جا ٻور، ڪڏهن سڪان سڌ ڪي. (50)

●

جي سائين سون سچ، تون ٻو ڪوڙا سڙي،
ايا تي ڪر نچ، توڙي اگرڙا ٻلئہ. (102)

مٿي ذڪل بيتن جي ابياس ڪرڻ سان معلوم ٿو ٿئي تہ سنڌي شاعري قاضي قادن جي دؤر ۾ بہ ايتري رچيل ۽ ترقي يافتہ هئي، جو ان ۾ ڳوڙها ۽ پيچيدا خيال، ڀانت ڀانت جا موضوع، ۽ مشاهدي، توڙي مطالعي جا نتيجا اچي ٿي سگهيا، ۽ فيلسوفيانہ توڙي صوفيانہ، ڀڳتي توڙي ويدانت جا مضمون سمائجي ٿي سگهيا.

(1) منهنجو

شاهہ لطيف تي قاضي قادن جو اثر

هر شاعر تي، پنهنجي ابتدائي دؤر ۾ ڪانئس اڳ جي مشهور شاعرن جو اثر پوندو آهي. ڪي ادبي روايتون هونديون آهن، جن جو بنياد ڪي شاعر وجهندا آهن ته ٻيا وري انهن روايتن کي سنواري، سينگاري، ڇِلي گهڙي، فن جي بلندين تائين پهچائيندا آهن. قاضي قادن، شاهہ ڪريم ۽ شاهہ عنات جي روايتن کي شاهہ لطيف پنهنجي فن سان سوڌي سنواري، ڇِلي گهڙي، چوٽ تي پهچايو. قاضي قادن جي شاعريءَ ۾ اهي اهڃاڻ ملن ٿا جن روايتن تي هلي، سنڌي شاعريءَ اڳتي وڌي ۽ شاهہ لطيف وٽ پنهنجي انتهائي بلنديءَ تي پهتي. قاضي قادن سنڌي شاعريءَ لاءِ ڪوتائي ڪري پيڙهہ ٻڌي، شاهہ ڪريم ۽ شاهہ عنات ان تي اوساري ڪري ڍانچو تيار ڪيو، تہ شاهہ لطيف ان کي رنگ روپ هڻي سينگاري، سنواري هڪ خوبصورت عمارت بنايو.

قاضي قادن جي هيٺ ڏنل بيتن ۾ آيل سِٽون يا محاورا اسان کي شاهہ لطيف جي شاعري ۾ بہ ملن ٿا.

قاضي قادن جا بيت آهن:

لائي لام الف سان، ڪاتب لکين جيئن
ون هنيڙو پريان سان، لڳو آهي تيئن. (8)

●

ڪايا مهہ ڏيئي، پينا جي درياوَ ۾،
پسندا سيئي، ماڻڪ اکڙين سين. (13)

●

ڪي ويجهائي ڏور، ڪي ڏوري ئي ولها،
هوئي جر سالور، لڌي نہ ڪنولانهِ ڪر. (19)

●

عين قصر در لک، ڪوڙين سهسين ڪڙڪيان،
جان ئي ڪرين پرک، تان ئي سجڻ سامهان. (32)

●

●

ستو سڄي رات، مهہ ڍڪي مٺن جيئن

نہ تو سنبل تات، نہ جهوري تو آهہ ڪا.

هنن بيتن ۾ ليڪ ڏنل محاورا شاهہ لطيف وٽ بہ ملن ٿا. ان مان ظاهر ٿو ٿئي تہ قاضي قادن جو اثر شاه لطيف جي دؤر تائين بہ رهيو.

شاهہ لطيف جا بيت:

[1]

ڪاتب! لکين جنءَ، لايو لام الف سين،

اسان سڄڻ تِنءَ، رهيو آهي روح ۾.

[2]

وٺا جي عميق ڏي، مُہ ڪائو ڏيئي،

تن سپون سوجهي ڪڍيون، پاتارا پيهي،

پسندا سي ٿي، امل اکڙين سين.

[3]

ڪي اوڏا ٿي ڏور، ڪي ڏور بہ اوڏا پرين،

ڪي چڙهن نہ چت تي، ڪي وسرن نہ مور،

جنءَ مينهن ڪنڌيءَ پور، تئن دوست وارڪو دل سين.

[4]

ايڪ قصر، در لک، ڪوڙين ڪٽس ڳڙکيون،

جيڏاهہ ڪريان پرک، تيڏاهہ صاحب سامهون.

[5]

ستينءَ سنجهيئي، ويڙهي مُہ مُٺن جنءَ،

اوجاڳو اکڙين کي، چاتوءِ نہ ڏيئي،

هٿا تو پيئي، ڪچو ڪيچين کي ڪرين.

شري هيري ٺڪر جي لکڻ موجب "ساهتڪ ڪيتر ۾ ڪرامتون نہ ٿينديون آهن" (ص 23). هر شاعر ڪنهن ماحول ۽ پس منظر جي پيداوار هوندو آهي. قاضي قادن تي پڻ پنهنجي همعصرن ۽ اڳ وارن شاعرن ڪبير،

سورداس، شيخ فريد، گرونانڪ ۽ ميران ٻائيءَ جو اثر آهي (ص 29). ڪي بيت گروگرنٿ ۾ پڻ دادو ديال جي نالي آهن (ص 43). جن جي ٻولي سنڌي آهي. هيري ٺڪر وٽ جيڪي دادو ديال جا بيت آهن، تن مان هو صاحب اهو نتيجو ٿو ڪڍي ته، اهي بيت هن قاضي قادن ڪان متاثر ٿي چيا آهن. اهي سڀ ڳالهيون شري هيري ٺڪر جي ڳالهه ته، ”ادبي ڪيتر ۾ ڪرامتون نه ٿينديون آهن“ جي ثابتي آهن. قاضي قادن پاڻ ڪان اڳ وارن شاعرن ڪان اثر ورتو، ۽ پاڻ ڪانپوءِ ايندڙ شاعرن تي اثر وڌائين.

هيري ٺڪر جي هيءَ ادبي کوجنا، سنڌي ادب تي هڪ احسان آهي. بهتر هو ته اصل نسخي جا فوٽو پڻ ڏنا وڃن ها. ان تصنيف سنڌي عالمن ۽ ماهرن لاءِ نيون راهون کوليون آهن. هن ڏس ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ماهرن، پير حسام الدين راشدي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر غلام علي الانا، مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي، شري موتي لعل جوتواڻي، شري منگهارام ملڪاڻي ۽ ٻين ماهرن کي قلم کڻڻ گهرجي، ۽ پنهنجا رايا ڏيڻ گهرجن.

اداري جا وڪري لاءِ ڪتاب

لطيفيات		
شاهه جو رسالو (الف- ب وار)	ڊاڪٽر محمد عالم سومرو	300/=
شاهه جو رسالو (ٽيئي جلد گڏ)	هوتچند گربخشاڻي	300/=
شاهه جو رسالو (مڪمل)	ڪلياڻ آڏواڻي	200/=
شاهه جو رسالو	غلام محمد شاهواڻي	300/=
شاهه لطيف جي شاعري	تنوير عباسي	120/=
مقدمه لطيفي	هوتچند گربخشاڻي	30/=
گربخشاڻيءَ وارو شاهه جو رسالو منهنجي نظر ۾	پيرومل مهرچند آڏواڻي	70/=
صوفي بزرگن جو ڪلام		
شاهه ڪريم جو ڪلام	ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	90/=
سچل جو رسالو (سنڌي ڪلام)	عثمان علي انصاري	200/=
شاعري		
ڌرتي ڏين ڌرم	ابراهيم منشي	55/=
گونڌر ويندا گذري	ابراهيم منشي	75/=
سمنڊ جاڳي ٿو	ادل سومرو	90/=
زندگي زندگي	استاد بخاري	100/=
نه ڪم نبريو - نه غم نبريو	استاد بخاري	120/=
ولولو ۽ ووڪ	استادي بخاري	75/=
ميلا ملهالا	استاد بخاري	75/=
لهري لهري ۾ لالاڻ	استاد بخاري	125/=
گلدستي ۾ گيت	استاد بخاري	300/=
ناول		
سنڌ باد جو سفر	علي بابا	50/=
درد جو درياهه	موهن ڪلپنا	55/=
ساهه مٿ ۾	ماڻڪ	55/=
ٽي ناوليٽ	ماڻڪ	55/=
غدار	ڪرشن چند/ ولي رام ولڀ	30/=
ڏونگر منجهه ڏيئو	بورس پوليوائي/ پرويز	100/=
ماءُ	ميڪسم گورڪي/ گوبند مالهي	60/=
پرين پڳهه چوڙيا	شهيدالله قيصر/ غلام نبي ناشاد	65/=
ڌاريو	البيرڪاميو/ ولي رام ولڀ	65/=
رهجي ويل منظر	طارق عالم ابڙو	70/=
ڪهاڻيون		
نسيم کرل جون ڪهاڻيون	نسيم کرل	80/=
منهنجون ڪهاڻيون (جلد ١)	علي بابا	150/=
پاڻ ۾ وينا آهيون	نجم عباسي	65/=
حويليءَ جا راز	ماڻڪ	55/=
پاڇا پوئين پهر جا	انور بلوچ	50/=
دل جي دنيا	امر جليل	55/=
سڄاڻپ جي ڳولا ۾	طارق عالم ابڙو	90/=
سفرنامه		
چار گهڙيون چين ۾	احمد علي رند	27/=

جبرانيات

بغاوت	خليل جبران/يوسف سنڌي	22/=
ڏوهاري	خليل جبران/يوسف سنڌي	22/=
ڪنوار جي سيج	خليل جبران/ زيب سنڌي	25/=
موت ۽ زندگي	خليل جبران/گل محمد	22/=
سودائي	خليل جبران/ گل محمد	22/=
پيغامبر	خليل جبران/گل محمد	22/=
پڳل ڪنيڙاٽيون	خليل جبران/ عبدالرسول	25/=
مرشد جو پيغام	خليل جبران/ مسعود جمالي	22/=
خليل جبران جي جيون ڪٿا	سنڌيڪار: زيب سنڌي	22/=
غلامي	خليل جبران/ عطاءالله ابڙو	25/=

تحقيق/ تنقيد

سنڌي نثر جي تاريخ	منگهارام ملڪاڻي	90/=
سنڌي ادب جي مختصر تاريخ	عبالجبار جوڻيجو	75/=
ڀڳوت گيتا "هڪ اڀياس"	سنڌيڪار:ولي رام ولڀ	51/=
نيڻ مهڻي خيال جاڳيا	تاج جويو	60/=
شاهه- سچل- سامي	محمد ابراهيم جويو	55/=
سنڌي ٻولي جا پهاڪا ۽ محاورا	مرلي ڌر جيٽلي	70/=
سنڌي ادب جو تنقيدي اڀياس	ميمڻ عبدالمجيد سنڌي	210/=

جيون ڪٿا/جيون ڪهاڻي

لينن جي انقلابي ڪهاڻي	سنڌيڪار: نجم عباسي	50/=
منهنجي ڪهاڻي	جواهر لال نهرو/ رتن مل ملڪاڻي	100/=
اسان زنده رهنداسين	ليليٰ خالد/ زيب سنڌي	35/=
ٻک، عشق ۽ ادب	موهن ڪلپنا	100/=

فلسفو

فلسفي جو ابتدائي ڪورس	سنڌيڪار: محمد ابراهيم جويو	75/=
ڏاهيون ڏک ڏسن	افلاطون/ ڊاڪٽر گل	80/=
دوستي	افلاطون/ ڊاڪٽر گل	55/=

تاريخ

سنڌ ڪهاڻي	ڪيول ملڪاڻي/ تاج جويو	80/=
نئين سنڌ لاءِ جدوجهد	جي ايم سيد	100/=

سياسيات

ترقيءَ جو غير سرمائيدارانه رستو	لال چارڻ	15/=
سوويت جمهوريت اصول ۽ عمل	چرننڪو/ منير	15/=
چٽگانگ جا عظيم انقلابي	ڪلپنا دت/ سرواڻ	30/=
مظلوم قومن جو مستقبل	جام ساقي	30/=
انقلاب جي واٽ	ابو جبران	30/=
بين الاقوامي انقلابن جو راهه عمل	سنڌيڪار: رشيد ڀٽي	30/=
پرسترونيڪا	گورباچوف/ گهنشام پرڪاش	125/=
تاريخ مون کي بيڏوهي قرار ڏيندي	فيڊريل ڪاسترو انو	25/=
تاريخ اسان سان انصاف ڪندي	گل محمد جکراڻي	20/=
عورت ۽ قومي آزاديءَ جا انقلاب	آزاد قاضي	32/=
ٻيءُ جا ڏيءَ ڏي خط	جواهر لال نهرو/ پرويز	30/=

ڊڪشنري

The New Scientific Dictionary English to Sindhi	DR. Shamsuddin Tunio	550/=